

Radovan Pantović
DUGI HOD KROZ (NE)VREME
I (NE)PRILIKE

Redaktori

dr Aleksandar Sekulović
dr Latinka Perović

Urednik

Nebojša Dragosavac

Radovan Pantović

DUGI HOD KROZ
(NE)VREME
I (NE)PRILIKE

SAVEZ ANTIFAŠISTA SRBIJE
Beograd, 2018.

Copyright © za Srbiju, Crnu Goru, Hrvatsku,
Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju:

Sadržaj

Prvi deo PREDRATNO DOBA

Od Banjana do Dobriča	7
Boravak u Zemunu i Nišu (1939-1941)	12
Napuštanje Zemuna i odlazak za Niš	15

Drugi deo RATNO DOBA

Aprilski rat i državno rasulo	21
Pripreme za ustanak	26
Početak oružane borbe	32
Teška 1942.	46
Novi polet u 1943.	84
Poslednja neprijateljska ofanziva	110
Oslobođenje	115

Treći deo POSLERATNO DOBA

U oslobođenom Beogradu	119
Prelazak na nove dužnosti	124
Ponovo na jugu Srbije	131
Opet selidba	139

Četvrti deo RASPAD JUGOSLAVIJE

Rušenje snova	143

Prilozi

Latinka Perović

Nebojša Dragosavac

ČETVRT VEKA U SAVEZU ANTIFAŠISTA SRBIJE 153

Foto album

165-179

PREDRATNO DOBA

Od Banjana do Dobriča

U Crnoj Gori, severozapadno od Nikšića do granice s Bosnom i Hercegovinom nalazi se područje plemena Banjani, koje je posle više-godišnjih borbi protiv osmanske vladavine priključeno Crnoj Gori 1878. odlukom Berlinskog kongresa.

Među desetak sela koja pripadaju Banjanima je i selo Klenak. U tom selu rođen sam 17. decembra 1921. Ubrzo po rođenju - imao sam možda godinu, godinu i šest meseci - napustio sam Klenak i Banjane, i u majčinom naručju prešao u Srbiju, selo Dešilovo, Đeram, Devča u Dobriču.

Kako se i zašto to dogodilo? Bio sam u trećem razredu osnovne škole kada mi je majka Joka ispričala sledeću priču. Nekoliko meseci pre mog rođenja, poginuo je moj otac Jovan Tomašević. Hapšen je od strane tadašnje žandarmerije Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca i, pri pokušaju bekstva i nastojanju da im otme oružje, bio je ubijen.

Prema onome što mi je Joka objasnila, Jovan je u vreme austrougarske okupacije bio član neke komitske grupe, a po oslobođenju usprotivio se ukidanju državne samostalnosti Crne Gore i dinastije Petrović.

Pored očeve pogibije, majčinu situaciju otežavalo je i to što oko udaje za Jovana u njenoj porodici Zečević nije bilo sloge. Stariji brat Novak bio je odlučno protiv, a majka i mlađi brat Risto bili su saglasni. Šta je o tome mislio otac Jokin, nije mi poznato. Jokino kazivanje o pogibiji mog oca bilo je vrlo kratko i dosta nevoljno. Nerado je o tome govorila.

U izrazito patrijarhalnim porodičnim odnosima koji su tada vladali na tim prostorima bilo je logično da Joka napusti svoju porodicu Zečević i po dogovoru pređe kod braće od stričeva, Boška i Krste Zečevića, koji su se nekoliko godina ranije doselili u Dešilovo i tu već osnovali svoja solidna domaćinstva. Selo je pripadalo Dobriču u trouglu Prokuplje-Jastrebac-Niš.

Majku Joku i mene rođaci su primili kao svoje najrođenije. Ostali smo kod njih oko godinu dana, a potom je Joka sklopila novi brak sa Svetozarom Pantovićem koji je živeo u selu Simonovcu kod Prokuplja. Malo selo, sedam do osam porodica, pripadalo je gradu Prokuplju. Malo obradive zemlje (2-4 hektara) dodelila im je opštinska vlast varoši Prokuplje. Paunovići, Pantovići, Đukići i Devići doselili su se iz okoline Berana ubrzo posle 1918. i započeli novi život u Toplici, na zemljištu koje im je dodeljeno.

Saznanje da Svetozar nije moj otac primio sam dosta ravnodušno, bez nekih posebnih emocionalnih reakcija i bez uzbuđenja, kao da se sve to nije ticalo mene. Činjenica je da sam do tada Svetozara u svemu smatrao ocem, da me je on upisao u osnovnu školu kao svog sina s prezimenom Pantović, a posebno da me je i kasnije toliko pazio i brinuo o meni da je teško zamisliti boljeg roditelja nego što je on. Ta činjenica svakako je uticala da ja ravnodušno pređem preko priče koju mi je majka saopštila.

Svetozar i njegov stariji brat Joka dobili su po malo zemlje (oko dva hektara) i osnovali svoja domaćinstva. U svom posedu Svetozar je imao samo hektar malo bolje zemlje, a drugi hektar bio je lošeg kvaliteta. Smoničava zemlja, delimično peskovita s nešto malo šume. Na takvom imanju bilo je veoma teško obezbediti život i za manju porodicu, a za porodicu od šest članova skoro nemoguće. Do 1930. Svetozar i Joka imali su još tri sina: Miloša, Dragomira i Petra. Bilo nas je, dakle, u kući šestoro. Zato je Svetozar morao da se zaposli na železničkoj stanici, na kojoj je kao radnik za održavanje pruge zarađivao veoma malu nadnicu da bi makar malo poboljšao ekonomski položaj porodice.

U takvoj situaciji živeli smo dosta teško. Zahvaljujući velikoj vrednoći i naporima Svetozara i Joke i uz nesebičnu pomoć komšija i rođaka, uspevali smo da sastavimo kraj s krajem, da sva četiri sina, kao odrasli, dočekamo Drugi svetski rat i okupaciju Jugoslavije.

Područje Toplice, Prokuplje, Kuršumlija, Blace, Žitorađa i Dobrič bilo je u ekonomsko-socijalnom smislu izrazito nerazvijeno. Preovlađivala je poljoprivreda uz nešto malo zanatstva i trgovine. Uprkos tome

što su opšti uslovi za poljoprivredu, klima i kvalitet zemljišta u celoj Toplici, oko reke Toplice, naročito i u Dobriču, bili vrlo povoljni, stepen kulturne i proizvođačke, tehnološke razvijenosti bio je vrlo nepovoljan. Tehnička sredstva oruđa za ratarsku, stočarsku, voćarsku i drugu proizvodnju bila su niskog standarda i s njima se nisu mogli postići veći nivo proizvodnje i obezbediti bolji životni uslovi.

Sve do trideset i neke godine prošlog veka u Toplici, naročito u brdskim i planinskim delovima, mogle su se često videti drvene ralice umesto gvozdениh plugova kojima se izvodilo oranje i obrada zemljišta u ratarskoj proizvodnji. Vučna snaga bili su volovi, često i krave, a vrlo retko konji. O traktorima, vršalicama i sličnim mašinama skoro da nije moglo biti ni govora. Tek tridesetih godina pojavio se manji broj vršalica na pogon s parnim mašinama. U ostalim granama privrede u Toplici beleži se napredak tek posle 1945, dakle, u novoj socijalističkoj državi. Ako u opštinama Prokuplje, Kuršumlija, Blace i drugima u periodu od 1918-1941. nije bilo industrije, onda je jasno da je stepen zaposlenosti bio neznatan. Praktično, zaposlenih je bilo samo u državnoj upravi, državnom aparatu, školama, trgovini i zanatstvu.

U takvim opštim okolnostima dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka u Toplici posle osnovne škole postavljalo se pitanje šta i kuda dalje. To je redovno bilo oštro i ozbiljno pitanje za kategoriju siromašnih domaćinstava. Takvih je u topličkom kraju bilo u većini.

Osnovnu školu završio sam s odličnim uspehom 1933. Učitelj Kalistratije Tošović molio je Svetozara i Joku da me obavezno upišu u gimnaziju. Materijalno stanje u porodici nije to dozvoljavalo, te su me jedva uz veliku pomoć prijatelja naše porodice upisali u Poljoprivrednu školu u Prokuplju 1936.

To je bila škola internatskog tipa u trajanju od tri godine; knjige, stanovanje, hrana sve je to bilo o državnom trošku, čak su povremeno davali i odeću. Ukratko, škola kao izmišljena za siromašnu omladinu, ali nije bilo lako biti primljen. Interesovanje za upis bilo je veliko, a kapacitet ograničen. Tu i tada sam prvi put doživeo prednost prijateljsko-rođaćkih veza u rešavanju ovakvih i sličnih životnih pitanja. Svi rođaci, kumovi, prijatelji vrlo aktivno i nesebično su se angažovali oko mog upisa u pomenutu školu. U tome se isticao Joko, stariji Svetozarov brat koji je imao dosta poznanika u Prokuplju. Čak se i moj učitelj u osnovnoj školi, pričali su mi, angažovao i iskreno radovao kad sam bio primljen u poljoprivrednu školu.

Moram koju reč više da kažem o tom učitelju. Kalistratije Tošović po nacionalnosti je bio Bugarin. Pravo ime mu je bilo Kalistratije Tošev, rodom iz Caribroda, kasnije Dimitrovgrada. On je postavljen za učitelja u školi koja je bila predviđena za decu iz sedam-osam sela u blizini Prokuplja. To su sela brdsko-planinskog područja. Škola je sagrađena u Rastovnici, par kilometara udaljenoj od grada. Simonovac i kuće Pantovića bile su vrlo blizu Rastovnice i zato su sva deca išla u tu školu iako je ona bila u drugoj opštini. U selima koja su gravitirala rastovničkoj školi živeli su pretežno doseljenici iz Crne Gore i Hercegovine.

Kalistratije se odlično uklopio i prilagodio ambijentu koji je bio znatno drukčiji od onog koji je vladao u njegovom rodnom kraju. Mali broj žitelja čija su deca išla u rastovničku školu znalo je da je Tošević Bugarin, ali su znali i to da je on po ovdašnjim propisima morao da promeni svoje nacionalno prezime. U novoj socijalističkoj Jugoslaviji taj stari propis je ukinut, a Kalistratije je opet mogao biti Tošev.

Ima više razloga što sam ovoliko pažnje posvetio osnovnoj školi. Navešću samo sledeći. U njoj i oko nje počeo sam da stičem najosnovnija saznanja o životu i ljudima van porodice, zatim u toj školi sam stekao više drugova s kojima sam kasnije u životu bivao često na sličnim ili istim poslovima i zadacima. Posebno pamtim da je većina od njih učestvovala u Narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945. Njihova imena pomenuću kasnije.

Na osnovnu školu u Rastovnici često me podseća i jedan dramatičan događaj. Da bi došao do škole, trebalo je svakog dana preći preko Rastovničke reke koja je mala, a imala je i malu ćupriju, što je prelazak činilo jednostavnijim. Međutim, jednog dana reka je posle provale oblaka višestruko narasla i uz nepodnošljivu buku odnela ćupriju, tako da je Svetozar odlučio da me on prenese do škole. Stavio me je na leđa i krenuo preko reke. Na polovini bujice voda je došla njemu do pojasa i Svetozar je počeo da posrće i da jauče, jer je shvatio da smo se našli u velikoj nevolji. Nekom srećom i zahvaljujući Svetozarevoj izdržljivosti, iščupali smo se iz bujice, a učitelj i đaci stigli su da nam pomognu. Meni nije ništa falilo, samo su mi stopala bila u vodi. Svetozar je imao dosta ogrebotina na nogama i rukama jer je praktično gazio kroz drvlje i kamenje koje je snažna i brza bujica nosila. Učitelj mu je rakijom oprao povrede i nekim melemom premazao. Tog dana naveče prenoćio sam u selu Berilju kod Dušana Mitića. Njegov sin Bora koji je takođe bio u školi, na predlog učitelja, poveo me je svojoj kući na prenoćište. Sve to skupa bio je za mene vrlo uzbudljiv i težak doživljaj.

Trogodišnji boravak u poljoprivrednoj školi bio je moj prvi krupniji korak na putu samostalne egzistencije bez veće pomoći porodice i uz minimalnu pomoć prijatelja. Na tom putu punom neizvesnosti svaki rezultat, uspeh ili neuspeh zavasio je od mog izbora i snalaženja, od moje upornosti i izdržljivosti da ostvarim željeni cilj.

Sama škola, kao i internat, zahvaljujući solidnom nastavnom programu i vrlo dobrom nastavničkom osoblju kao i dobroj materijalnoj osnovi, pružala je šansu učenicima da steknu osnovna stručna znanja iz oblasti poljoprivredne proizvodnje i prerade.

U školu sam došao s nepunih 15, a završio je s nepunih 18 godina. Period dovoljan i važan za prelazak iz dečačke u kategoriju zrelijih mladića.

U sistemu obrazovanja za oblast poljoprivrede u Kraljevini Jugoslaviji ova škola u Prokuplju bila je u kategoriji nižih i čini mi se jedina u trajanju od tri godine. Sledeće po rangju bile su srednje poljoprivredne škole. Takva je bila Srednja poljoprivredna škola u Bukovu kod Negotina. Ona je bila na velikom glasu jer je regrutovala vrlo dobre stručnjake u oblasti vinogradarstva, vinarstva i voćarstva. S tom školom, ako dobro pamtim, moglo se pod nekim uslovima i na Poljoprivredni fakultet. Imao sam veliku želju i nadu da se upišem i završim školu u Bukovu. U toj želji nisam bio jedini među učenicima prokupačke škole. Međutim, u toku treće godine u Prokuplju saznali smo da su uslovi za prijem u Bukovu vrlo teški, pre svega zbog materijalnih troškova za upis i školovanje, a broj za upis u prvu godinu je vrlo ograničen, tako da su za prijem bile nužne jake veze i protekcije.

U svedočanstvu o završenoj poljoprivrednoj školi stoji: "Završio školu s vrlo dobrim uspehom". Da nisam previše vremena i pažnje trošio na fudbal i druge igre, mogao sam biti odličan.

Posebna priča je ocena iz vladanja. Ocena je bila dobar 3. Nju sam zaradio na sledeći način. U jednoj pobuni zbog loše hrane registrovan sam kao vrlo aktivan, a potom sam napravio prekršaj internatskog režima što sam bez dozvole dežurnog profesora ili direktora ceo jedan dan bio u Nišu na fudbalskoj utakmici Car Lazar - Građanski, a sve to po nalogu Aleksandra Obradovića, rodnom iz Niša. U nastavničkom veću bilo je predloga i za isključenje iz škole. Velikim i upornim zalaganjem Boriše Filimonovića i Radoša Jovanovića, taj predlog je odbijen. Obojica su bili vrlo popularni kod učenika, a Radoš Jovanović u toku Narodnooslobodilačkog rata bio je sjajni i neumorni organizator narodnooslobodilačkog pokreta s vrlo popularnim nadimkom Selja.

Za vreme trogodišnjeg boravka i učenja u poljoprivrednoj školi u internatskim uslovima stekao sam naviku da živim u kolektivu, odnosima gde drugarstvo, prijateljstvo i međusobna tolerancija, zatim uvažavanje među drugovima, čine bitan uslov za uspeh u radu i životu.

Boravak u Zemunu i Nišu (1939-1941)

Odmah posle poljoprivredne škole zaposlio sam se na izgradnji puta Prokuplje-Rastovnica. Na tom poslu zarađivao sam dnevno 6 do 10 dinara. Radno vreme trajalo je od jutra do večeri. Trajalo je to od avgusta do oktobra 1939. U razmišljanju o tome kuda i šta dalje saznao sam da se jedna grupa Prokupčana zaposlila u Valjaonici lima u Zemunu. Ali i u ovom slučaju bile su neophodne prijateljske veze i preporuke. Negde polovinom 1939. u fabrici se zaposlio stric Joko Pantović na dužnosti noćnog čuvara. Sa sobom je poveo i mlađeg sina Mirka.

Direktor Valjaonice u Zemunu bio je inženjer Predrag Bojović, mašinski stručnjak, bliski rođak Dragana Bojovića, bankara, vlasnika topličke banke u Prokuplju. Obojica su iz familije vojvode Petra Bojovića, čuvenog srpskog vojskovođe iz Prvog svetskog rata. Joko i ostali Prokupčani zaposlili su se u zemunskoj valjaonici upravo zahvaljujući pomoći Dragana Bojovića.

Moja majka Joka i Svetozar obratili su se Draganu Bojoviću koji je dao preporuku rođaku Predragu u Zemunu i ja sam ubrzo novembra 1939. primljen i zaposlen u Valjaonici lima u Zemunu. Razume se da je i stric Joko doprineo da budem primljen jer je već uživao određeni ugled kod direktora Predraga Bojovića.

Tako je započela moja karijera fabričkog radnika. Prvih mesec-dva dana bio sam pomoćnik ložača na velikoj peći za kaljenje izvaljanog lima, veoma težak i prljav posao. Ubrzo sam stekao glas dobrog radnika te sam premešten u odeljenje za pocinkovanje lima u kome sam preuzeo svu odgovornost za tehnološku proceduru pocinkovanja. Ona se sastojala u prethodnom hlorisanju lima da bi se očistile table od bilo kakve prljavštine, a zatim lakim transporterima stavljale se u kazan istopljenog cinka. Posle propisanog vremena lim se izvlači, hladi i transportuje dalje. Glavna teškoća u tom odeljenju bila je visoka temperatura. Kako se cink u kazanu topi na 400 C°, to je u odeljenju bilo žestoko vruće, nikad manje od 30 C°. Radilo se u kratkim pantalonama i majicama, ali tu se i moglo dobro zarađivati. Tarifa po satu bila je 5 dinara. Radno vreme osam sati, dakle, 40 dinara dnevno. Mesečno sam mogao primiti oko 900 dinara.

Međutim, kako je kapacitet proizvodnje zavisio pre svega od obima porudžbina, broj zaposlenih je bio vrlo promenljiv. Kad se smanje porudžbine, smanjuje se i broj radnika. Bio sam u dva slučaja među onima koji su privremeno otpušteni da bi se posle novih porudžbina lima ponovo vratili na posao. Pauze su obično bile u trajanju oko 30 dana. Za mene je bila otežavajuća okolnost i to što sam se ubrzo zbližio s grupom zaposlenih koji su važili, to jest, tretirani kao levičari-komunisti. U toj grupi bio je i Mirko Pantović, sin Joka Pantovića. Jednoga dana, u drugoj polovini četrdesete godine (možda septembra), pozvao me je direktor, inženjer Bojović, skrenuo pažnju i upozorio da nije dobro što sam u toj grupi, te da bi bilo bolje da ih izbegavam. Rekao sam direktoru da smo isto godište, da smo na poslu među boljim radnicima, da se bavimo sportom što je sve u osnovi našeg druženja i da ja neću izbegavati druženje s njima.

S drugovima o kojima je reč razgovarao sam i saznao da nijednog od njih direktor nije zvao. Razmišljajući o tome koji bi razlozi mogli biti za ovu intervenciju direktora Bojovića, zaključio sam da je obavešten o mom učešću na ilegalnim sastancima u Banatskoj ulici, koje su organizovali predstavnici Komunističke partije u Zemunu. Učestvovao sam na dva ilegalna sastanka u periodu avgust-septembar 1940. Predstavnici KP i sindikata govorili su o političkoj situaciji u zemlji, o narastanju fašističke opasnosti i o položaju radnika i radnog naroda u Jugoslaviji. Jedan od predstavnika KP govorio je i o zadacima sindikata. Na jednom sastanku ja sam podržao predlog o obavezama svih sindikata iznoseći mišljenje da se u našoj fabrici sindikat malo primećuje i da su uslovi za rad u fabrici veoma teški. Moguće je da je to bio razlog upozorenja koje mi je inženjer Bojović saopštio. Na sastancima na kojima sam bio prisustvovala su još dva radnika iz moje fabrike, Mirko Pantović i još jedan čije ime sam zaboravio. Pošto sam ih dobro poznao, isključio sam mogućnost da su oni obavestili direktora Bojovića.

I danas mi je u živom sećanju ono o čemu su ovi članovi ili funkcioneri KP govorili, njihova razložnost, ubedljivost, nenametljivost, obraćanje nama kao svojim drugovima. Plenili su pažnju i ulivali poverenje kod sagovornika. Bio sam oduševljen iskustvima s tih sastanaka. Razgovori na sastancima u Banatskoj ulici definitivno su učvrstili moje uverenje da se poboljšanje stanja i uslova za napredak u životu može ostvariti samo na principima i u aktivnostima koje su zagovarali ovi predstavnici organizacije KP u Zemunu.

Posle oslobođenja, tokom pedesetih godina, imao sam razgovor s nekim drugovima iz zemunskog Saveza boraca. Oni su saznali da sam učestvovao u pomenutim aktivnostima u Zemunu o čemu su želeli da čuju moje mišljenje. U toku tog razgovora iznete su pretpostavke da su na sastancima u Banatskoj ulici bili Miša Mamić, Laza Mamuzić, Silvester Folgel i Toma Devald, poznati aktivisti i revolucionari, pretežno članovi KP u Zemunu. Nisam se bavio proveravanjem ovih pretpostavki jer su oni nastupali kao strogi ilegalci. Sticajem okolnosti, Mišu Mamića sam sreo u toku ustanka u Toplici. Poginuo je 1942. u borbi protiv bugarskih okupatora. On, Zele Veljković, Miloica Prelić i još jedan borac opkoljeni su u jednoj kući u selu Jugovcu. Hrabro su se borili do poslednjeg metka i u pokušaju proboja obruča Miša, Zele i borac čije ime ne pamtim poginuli su, a Miloica Prelić je zarobljen i odveden u zarobljeništvo. Preživio je rat, završio fakultet i jedno vreme bio je uspešan direktor Kombinata obojenih metala u Prokuplju.

Za vreme ilegalnih aktivnosti u Zemunu prvi put sam došao do ilegalne literature i knjiga kao što je Plehanovljevo materijalističko shvatanje istorije. Takođe sam dolazio do popularnih brošura Voljgina i još nekih u kojima je prikazivano stanje u Sovjetskom Savezu na popularan, često i na nerealan način. Bilo je i letaka u kojima se govorilo o teškom životu i borbi radnih ljudi za poboljšanje uslova života i rada u ondašnjoj Jugoslaviji. Inače, knjiga sovjetskog teoretičara Plehanova mnogo me je namučila dok sam se, kako-tako, privikao na teoretski način govora i na sam karakter pitanja kojima se ona bavila. To o čemu je Plehanov, Lenjinov bliski saradnik pisao, nešto bolje sam razumeo sedam godina kasnije u Višoj političkoj školi 1947-1949. u Beogradu.

Knjige i letke čitali smo Mirko Pantović i ja. Sam Mirko je pokazivao veći interes za letke, ja opet više za knjige. Davali smo sve to i drugim radnicima i poznanicima u koje smo imali više poverenja. Sve što smo dobijali na čitanje ja sam imao kod sebe i o tome brinuo. Ni Mirko nije znao gde sam ih čuvao. Mirkov otac Joko video je da on i ja nešto čitamo i krijemo. Nije mu bilo teško da shvati o čemu se radi, ali nikad nas nije zbog toga kritikovao. Ponekad nam je samo govorio: "Momci, dobro pazite šta radite!" Oko ovih knjiga i letaka koje sam ostavio u Zemunu, u Jokovom stanu, nastao je problem zbog kojeg sam septembra 1941. godine morao da putujem u Zemun. U onim uslovima okupacije, putovanje iz Prokuplja za Zemun bila je prava odiseja, no o tome ću nešto kasnije.

Novembra 1940, počelo se govoriti u valjaonici u Zemunu, da se opet smanjuju porudžbine lima, te da će se ponovo smanjiti i broj zaposlenih. Početkom decembra to se i zvanično najavilo od strane uprave.

Napuštanje Zemuna i odlazak za Niš

Polovinom decembra 1940. odlučio sam da se preselim u Niš i tamo potražim novo zaposlenje. Od porodice sam dobio obaveštenje da se u Nišu zaposlio Vidak Milović. Kao krojački radnik primljen je u radionicu za šivenje vojne odeće. Vidak je inače moj školski drug iz osnovne škole. Njegov brat Milenko je sa mnom završio Poljoprivrednu školu u Prokuplju. I on je želeo da se zaposli u Nišu. Tako sam ocenio da bih, u saradnji s njima, lakše došao do zaposlenja u nekoj od niških fabrika. Saznao sam da je i u njihovom zaposlenju pomagao Dragan Bojović.

Okolo 20. decembra bio sam u Nišu i ubrzo, uz pomoć prijatelja iz Prokuplja, pre svega Dragana Bojovića, Milenko i ja smo se zaposlili u duvanskoj industriji, Preduzeću za obradu duvana u Nišu. Zarada je bila znatno manja od one u Zemunu, jedan i po do dva dinara na sat. Stanovali smo zajedno u Dobračinovoj ulici kod nekog sveštenika koji je imao lep stan i dve lepe, simpatične ćerke. Nama je dao jednu sobu. Nas trojica, a katkad bi se još neki naš drug priključio, vodili smo često političke razgovore u tom stanu, nekad i dosta glasno. Tu su se mogle čuti priče o kapitalizmu i o komunizmu, te je jednog dana popadija ušla u našu sobu i pitala dokle mi mislimo da stanujemo kod njih. Shvatili smo u čemu je stvar i obećali da ćemo izbegavati takve razgovore, a posebno visinu tona. Naše diskusije nastavili smo za vreme ručka i u šetnji na ulicama.

U januaru 1941. prišli su nam (Milenku i meni) neki koji su se predstavili kao sindikalni poverenici i pitali u koji ćemo sindikat da se učlanimo, u Jugoras ili u URS. Prvi je bio vladin, to jest, sindikat Dragiše Cvetkovića, tadašnjeg predsednika vlade, a drugi, radnički sindikat, Ujedinjeni radnički sindikat (URS), koji su politički predvodili komunisti. Odlučili smo se za URS. Pomenuti politički funkcioneri su rekli da će nas tako i upisati. Samo jednom smo bili na nekom sindikalnom skupu na kome se govorilo o svemu što se tiče radničkog života. Prostorija mala, puna nezadovoljnih radnika, prilično velika galama i nejasni zaključci.

Januar, februar i mart u Nišu bili su za nas vrlo teški. Pored slabe zarade i teškoća s ishranom, meni su nedostajali i razgovori na ilegalnim sastancima koje su u Zemunu održavali komunisti. Iz tih dana u Nišu još

pamtim čika Koleta (pekara buregdžiju u Nišu), koji nam je davao burek na veresiju i naplaćivao jednom mesečno. Kole je bio pedesetogodišnjak, veseo i dobroćudan čovek. Milenko i ja i još neki smo burek uzimali i za ručak. Redovno smo i tačno plaćali prema evidenciji čika Koleta. Nisam siguran da smo izmirili dugovanje u martu zbog opšte gužve 27. marta kada je oborena vlada i ceo život krenuo u susret ratu. Ipak, mislim da smo Milenko i ja platili svoja dugovanja čika Koletu, koga smo izuzetno poštovali i voleli. Pekara čika Koleta nalazila se u blizini železničke rampe, prema železničkoj radionici, na kraju ulice Generala Lešjanina.

Ta ulica se u socijalističkoj Jugoslaviji zvala ulica Stanka Paunovića, poznatog revolucionara koji je izvesno vreme u Kraljevini Jugoslaviji bio zaposlen u niškoj železničkoj radionici, a dobar deo vremena kao komunistički odležao na robiji u Sremskoj Mitrovici. Na suđenju 1920. zbog komunističkog opredeljenja, ondašnji sud na osnovu zakona Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca osudio ga je na 14 godina robije. Prilikom izricanja kazne Stanko je izjavio: "Vi sada sudite nama. Doći će vreme da mi sudimo vama." Zbog te izjave sud mu je podigao presudu za još dve godine. Zatvor je izdržavao u Lepoglavi i u Sremskoj Mitrovici. Odatle je avgusta 1941. učestvovao u čuvenom bekstvu veće grupe robijaša komunistički koje su odmah uključivali u partizanske odrede na Fruškoj Gori. Stanko je poginuo u toku borbi u velikoj neprijateljskoj ofanzivi na Fruškoj Gori 1942. Po oslobođenju zemlje, odlikovan je Ordenom narodnog heroja. Stanko Paunović Veljko osuđen je u Kraljevini SHS koju je kralj Aleksandar u vreme Šestojanuarske diktature prekrstio u Kraljevinu Jugoslaviju. Kada je Stanko uspeo da se oslobodi i krenuo u borbu, Jugoslavija nije postojala. Hitler i njegovi saveznici su je razbili. Stanko je položio život u borbi za oslobođenje naroda i stvaranje drugačije Jugoslavije.

U uslovima koji su bili veoma teški za život i opstanak dominiralo je opšte nezadovoljstvo većine naroda. Naročito je bila prisutna briga da li će Jugoslavija izbeći sudbinu drugih i većih država koje je Hitlerov nacifašizam porobio. Raspoloženje većine bilo je antifašističko i u tom smislu postojala je spremnost za otpor i odbranu zemlje, iako ona nije bila jednaka u svim krajevima države. Spremnost za odbranu posebno su podsticali članovi i simpatizeri Komunističke partije.

U februaru Milenko i ja smo došli u kontakt s jednim radnikom koga su u tom preduzeću smatrali komunistom. Imao je nadimak Šećeranac. Taj nadimak dobio je zato što je došao iz Fabrike šećera na Čukarici u

Beogradu. Odande je otpušten zbog navodne komunističke delatnosti. Čovek tridesetih godina, ostavio je utisak ozbiljnog, politički obrazovanog aktiviste. Ulivao je poverenje načinom obraćanja i svojom razumnošću i nenametljivošću. Imali smo ista gledišta o svemu, pa i o ratnoj opasnosti i o tome da ako bude rata zemlju moramo braniti. Od njega smo prvi put čuli da je to i poruka Komunističke partije Jugoslavije.

Inače, u Nišu, u sredini u kojoj smo se i Milović i ja kretali, osuđivana je politika vlade Dragiše Cvetkovića zbog približavanja Jugoslavije Trojnom paktu. U Nišu su Dragiša Cvetković i njegova vlada imali jači uticaj, ali čak i jedan deo njihovih pristalica nije odobravao politiku pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Širi slojevi građana, mislim na Beograd, Niš, Leskovac, Prokuplje, područja o kojima sam imao više informacija, bili su protiv Trojnog pakta, ali se kod njih ispoljavala zbunjenost, neobaveštenost i sumnja u spremnost i sposobnost državnog vođstva da odlučno vodi državu i zemlju u tada veoma složenoj situaciji, unutrašnjoj i spoljnopolitičkoj.

Vlada Cvetković-Maček, koja u vreme od 1940. do 1941. nije imala ozbiljniji ugled i kredibilitet u zemlji, potpisivanjem sporazuma s Hitlerom učinila je korak kojim se prelila časa već postojećeg nezadovoljstva naroda u čitavoj zemlji. Grupa generala i viših oficira ondašnje vojske na čelu s generalom Dušanom Simovićem relativno lako je oborila Cvetkovićevu vladu i omogućila mladom prestolonasledniku Petru da bude proglašen za novog kralja. Puč i nova vlada dobili su veliku podršku većine naroda. Krenule su masovne i burne ulične demonstracije protiv fašizma i Trojnog pakta i manifestacije podrške novoj vladi. Komunisti i njihovi simpatizeri i drugi demokratski antifašistički opredeljeni građani bili su vrlo aktivni u ulozi nosilaca i pokretača tih martovskih istorijskih događaja u Jugoslaviji, a posebno u Srbiji.

U niškim demonstracijama 27. marta masovno su učestvovali zaposleni u mnogim fabrikama, srednjoškolci, učenici i studenti koji su se zatekli u Nišu. Iz preduzeća za obradu duvana, Milenko, ja i još nekoliko mladih izišli smo među prvima pred kapiju i tu sačekali da se formira kolona demonstranata. Niko iz uprave nije ometao i sprečavao izlazak na ulice. Neki iz uprave su se uključili u demonstracije. Na početku bilo nas je oko stotinu zaposlenih u preduzeću za obradu duvana. Obavešteni smo da su krenule kolone zaposlenih u fabrici cigareta, u Ristićevoj tekstilnoj fabrici, u železničkoj radionici i zaposleni u ostalim fabrikama i trgovačkim radnjama. Navodno, svi su pošli prema centru ka Spomeniku oslobodiocima Niša.

Naša grupa pošla je Obrenovićevom ulicom, takođe prema spomeniku. Raspoloženje učesnika najbolje se izražavalo kroz parole i slogane. U stvari, bile su to poruke nekoj novoj vladi i svima u zemlji i svetu: "Živela sloboda", "Bolje rat nego pakt", "Bolje grob nego rob", "Narod s vojskom, vojska s narodom", a nešto kasnije u manjem broju, bilo je pozdrava mladom kralju Petru, kraljici Mariji. Oko podne bilo je sve više parola "Savez sa Sovjetskom Rusijom".

U neko vreme jedan deo demonстранata krenuo je prema komandi armije u centru grada. Pred zgradom armije bilo nas je više stotina. Uz skandiranje: "Hoćemo u vojsku", "Vojska s narodom", tražili smo da čujemo nekog od komandanata komande armije. Dugo smo čekali i dočekali hladan tuš. Umesto vatrenih patriotskih pozdrava, komandant general Cukavac u kratkom govoru zatražio je da idemo na posao, da se odluke ne donose na ulici, da vojska zna šta su njene obaveze i da treba da imamo poverenje u vojsku i novo vođstvo države. Ceo generalov govor, inače kratak, bio je veoma hladan, tmuran. General je ostavljao utisak uplašenog čoveka.

Nakon toga demonstracije su nastavljene s nešto lošijim raspoloženjem zbog govora generala Cukavca. Crv sumnje u sposobnost i opredeljenost državnog rukovodstva da istraje u politici odbrane sve više je radio i kod demonстранata i u narodu. U toku manifestacija 27. marta jedna grupa nas od deset-petnaest samoinicijativno i spontano dogovorila se da obiđe sve vojne jedinice i komande u Nišu, s predlogom da nas prime kao dobrovoljce u neku od jedinica, da nam daju oružje i vojničku odeću. I tako, poslednji dani marta i prvi dani aprila protekli su u našem lutanju od jedne do druge vojne adrese. Više puta presretali smo oficire na ulici s molbom da nam pomognu. Kod većine smo naišli na razumevanje, ali niko nije mogao da nam pomogne da ostvarimo našu želju.

U toku te naše dobrovoljačke akcije neko od onih oficira koje smo zaustavljali na ulici predložio nam da se obratimo Komandi garnizona u Lešjaninovoj ulici, te da verovatno oni mogu naći neko rešenje. Prihvatili smo to kao realnu ideju, prijavili smo se i tražili razgovor s glavnim u toj komandi. Nisu hteli da prime celu grupu koja je sada brojala svega pet-šest mladića. U grupi predložio je da ja idem na razgovor.

Ušao sam u jednu poveću prostoriju u kojoj je za stolom sedeo major i na pitanje šta mi to hoćemo izneo sam predlog, ali sada s dosta nezadovoljstva što niko naš predlog ne uvažava. Usput sam upitao kakva smo mi država kada ometamo narod da se bori. Major je samo pitao

koliko nas je sa mnom. Rekao sam da nas je trenutno šestorica, ali nas spremnih na borbu je mnogo više. On je ustao. Bio je srednjeg rasta, prosede kose, verovatno rezervista i oštrim glasom podviknuo: „Marš napolje, majku vam mangupsku! Vi ćete da nas učite šta treba da radimo!“ Zove major dežurnog da nas hapsi. Ja sam brzim koracima izleteo iz njegove kancelarije i drugarima rekao: „Bežimo, ovaj hoće da nas hapsi!“ Izleteli smo iz komande i ja u hodu objasnim šta se dogodilo u majorovoj kancelariji. Dogovorili smo se da sutra nastavimo akciju.

Dan kasnije našli smo se u centru kod spomenika. Bilo je to oko 3. aprila. Sada nas je bilo svega četvorica: ja, Milenko Milović i još dva druga čija imena nisam zapamtio. Jedan od njih bio je radnik iz našeg preduzeća, a drugi gimnazijalac s đlačkom kapom. Odmah smo zapazili jednog oficira u Obrenovićevoj ulici koga smo zaustavili i objasnili našu želju i zamolili za pomoć. Bio je poručnik, obučen od čizama do šajkače kao da je pošao na neku svečanost najvećeg ranga. Crveni reveri na šinjelu i lampasi na pantalonama, visok skoro dva metra, te mu je i sablja lepo pristajala.

Saslušao nas je pažljivo i vrlo ljubazno rekao da će nam pomoći. Pošli smo s njim do jedne kafane nedaleko od spomenika, čini mi se da se zvala „Knjaževac“. U dvorištu kafane zatekli smo veću grupu pretežno mladih, a za jednim stolom sedelo je četvoro-petoro ljudi: dva vojna lica i par civila. Naš ljubazni i simpatični poručnik nam je objasnio da se tu vrši upis u novu jedinicu koja je tih dana osnovana odlukom Vrhovne komande, a koliko sam zapamtio trebalo je da se zove Planinski jurišni bataljon. Rekao nam je da je to odluka Vrhovne komande i da možemo biti sigurni da ćemo tu biti primljeni. Mi smo oduševljeno prihvatili predlog, zahvalili se poručniku, a onima za stolom rekli smo da ćemo sutra dovesti još kandidata. Međutim, nikog od onih koji su prvog dana demonstracija bili spremni nismo mogli da pronađemo.

Tako počinje moja vojnička karijera. Dan kasnije okupili smo se na mestu kod kafane gde smo bili primljeni. Podeljeno nam je nešto pušaka, poneko ćebe i nekoliko vojničkih torbi. Ja sam došao do puške, ćebeta i torbe. Kako nas je bilo više, oko 30 do 40, polovina nije dobila ništa. Rekli su: „Svi ćete dobiti sve što treba, samo budite strpljivi.“

Saopšteno nam je da ćemo ići u selo Matejevac gde će se održati kratki kurs u rukovanju oružjem. Tamo, u Matejevcu, selu par kilometara od Niša, smešteni smo u neku školsku zgradu i odmah počeli vežbe.

Prvog dana u Matejevcu primetili smo da nema nekih ljudi koji su bili za stolom i oko stola prilikom upisa u dvorištu kafane u Nišu.

Takođe, bilo nam je čudno da nismo dobili odgovor na pitanje ko je glavni čovek, ko je komandant u novoformiranoj jedinici. Rečeno nam je da će sve da se ubrzo reši, još se o tome odlučuje.

Par dana smo vežbali rukovanje oružjem i obavljali neke obične sportsko-fizičke vežbe. Tu, u Matejevcu, nas je zatekao 6. april, napad na Jugoslaviju, bombardovanje Beograda.

Drugi deo

RATNO DOBA

Aprilski rat i državno rasulo

Tog dana sve se promenilo, ceo život morao je da se odvija po drugim pravilima. Ugrožena je sloboda naroda i države, moraće i da se gube životi i s mukom stečena imovina i ko je imao dobar život i puno imovine i onaj ko je slabo živeo i imao mali imetak. Svi će lako ostajati bez ičega. Oni koji su preživeli Prvi svetski rat znali su šta nas čeka. Mi, nove generacije smo se ubrzo uverili u pomenute istine.

Više od svega pogodila nas je velika konfuzija i neobaveštenost o događajima i situaciji. Toga je bilo i pre 6. aprila, ali sada su u daleko većoj meri carovale dezinformacije, što se u ratnim prilikama teško podnosi i pogubno utiče na moral ratnika i naroda.

Sedmog aprila popodne naređen je pokret, pravac marša. Rečeno je: Gadžin Han, Dušnik, Babušnica, granica s Bugarskom. Marširajući, stigli smo uveče u Kutinu, selo posle kojeg sledi put za Gadžin Han. U tom selu smo zastali, smestili se u osnovnoj školi, nešto večerali i zadremali. U toku boravka u Kutini, te večeri smo saznali da ćemo ići preko granice jer je general Nedić sa svojim trupama probio bugarsku odbranu i nalazi se pred Sofijom. Iako je ta tvrdnja izrečena više u formi rekla-kazala, ipak nam je popravila raspoloženje.

Iza ponoći (možda oko dva sata) nastala je uzbuna uz povike: „Pokret, što brže!“ Shvatili smo da nastavljamo prema granici, prema Gadžinom Hanu i dalje do Sofije. Ovo do Sofije smo u šali govorili. Posle napornog pešačenja po dosta blatnjavom putu, u svanuće smo uočili da se krećemo prema drumu Niš-Niška Banja. Kroz maglovito jutro nazarali smo ogromnu kolonu kamiona s vojskom, artiljerijsko oružje i poneka oklopna kola.

Bili smo zaprepašćeni kad smo shvatili da se kolona kreće prema Nišu umesto prema Pirotu. Došli smo u kontakt s vojnicima koji su sedeli u kamionima i od njih saznali da je u pitanju povlačenje na zapad, pravcem Prokuplje-Kuršumlija. Vojnici s kojima smo razgovarali bili su psihološki slomljeni i nespremni za ozbiljniji razgovor. Nekako smo uspeali da iščupamo obaveštenje da cela ta vojska treba da se zaustavi na prostoru Jankove Klisure-Blace-Kuršumlija i da spreči nadiranje nemačkih oklopnih jedinica za koje su nam tada rekli da su već ušle u Pirot.

Šokirani i izbezumljeni naglim obrtom situacije, pritisnuti teškom slutnjom na najgore, nas oko trideset i nešto dobrovoljaca uključili smo se u tu kolonu koja se povlači i odstupa pred neprijateljskim snagama bez jasnog cilja gde će stići i bez predstave o tome šta će biti sutra.

Najočitiji preokret u takvoj situaciji ogledao se u tome da smo svi ućutali. Prestao je žagor i nastao opšti muk. Takva atmosfera je vladala i među vojnicima u koloni. Nerado su hteli da ulaze u bilo kakav razgovor s nama, a i međusobno. I tako smo više pešačeći, a ponegde koristeći vojna vozila, prošli kroz Niš i predveče stigli u Prokuplje.

Na putu do Prokuplja, Milenku Miloviću je pozlilo, dobio je povećanu temperaturu i otišao je, čim je stigao u Prokuplje, u Rastovnicu, svojoj kući. U samom Prokuplju prilična gužva i nered. U prostorijama vojnog okruga delilo se oružje i odeća i to bez nekog reda. Većina u grupi mojih dobrovoljaca došla je do boljih pušaka i odeće. Brzo se to razdelilo jer su tu opremu uzimali i neki koji nisu bili s nama u koloni koja je došla iz Niša. Ja sam uzeo bolju pušku, novu kragujevačku mauzerku, uzeo sam i nov vojnički šinjel i cokule. Svu tu opremu delio nam je jedan uniformisani čovek i svako ko je hteo mogao je da dobije što je tražio.

Pred polazak za Kuršumliju sreo sam se s majkom Jokom. Obradovala se i pitala me šta sam odlučio. Kazao sam joj da sam primljen u vojsku. Nisam joj objašnjavao kakva je to vojska već sam pohvalio dobrovoljce s kojima sam drugovao i rekao da s njima hoću da idem dalje. Pozdravio sam Svetozara i ostale ukućane. Pred rastanak šapatom mi je ispričala da je neka vojna jedinica tog dana ostavila mnogo oružja i municije i ogromne pakete u nekom selu prelazeći iz Leskovca na putu za Kuršumliju. Kaže mi da je to čula od nekih koji su sve to videli. Na njenom rastuženom licu i u očima video sam veliku zabrinutost. Nije tražila da ostanem. Rekla mi je: „Kad si odlučio, srećan ti put! Čuvaj se!“ Obećao sam da ću gledati kada god budem mogao da se javim njoj i porodici.

Krenuo sam s dobrovoljcima i celom kolonom koja se na kraće vreme odmarala u Prokuplju. Na putu prema Kuršumliji nered i haotična situacija bivali su sve veći. U Beloljinu su stigle neke druge jedinice koje su skrenule na put prema Blacu. U Beloljinu je u centru sela bilo mnogo vojnika i civila. Pojavili su se neki žandari kao i jedna grupa četnika. Svi oni su se nešto prepirali i svađali. Bilo je i psovki i pretnji da će neko odgovarati za nastalo stanje.

U Kuršumliju smo stigli uveče kasno i zanoćili u nekom selu iznad grada. Rano ujutro produžili smo dalje i zaustavili se u selu Trebinju. Ostali smo u Trebinju nekoliko dana. Devetog ili desetog aprila u tom selu smo obavesteni da su nemačke oklopne jedinice zauzele Niš devetog oko podne. Oko 15. aprila naša dobrovoljačka jedinica krenula je prema Podujevu. Kako smo razumeli, od Podujeva trebalo je da nastavimo prema Peći. Tamo bismo se uključili u kolonu jugoslovenske vojske i s njom preko Albanije prema engleskim snagama koje se s grčkim snagama bore protiv Italije i Nemačke.

Na desetak kilometara od Trebinja, u prolazu pored jednog šiparskog sela, zaustavljeni smo vatrom iz pušaka. Zauzeli smo borbeni položaj i odgovorili vatrom s naše strane. To puškaranje bilo je i vatreno krštenje naše dobrovoljačke grupe. Iako je naša strana saopštila dovikivanjem da ne idemo u selo već pored njega i dalje, doviknuto nam je da možemo samo nazad. Budući da nismo znali kolike su snage pred nama, rukovodstvo naše jedinice nakon kraćeg većanja odluči da se vratimo ka Trebinju.

Taj sukob i neuspeh u nameri da se probijemo do Peći izazvali su poražavajuće raspoloženje. Negativna okolnost u našoj dobrovoljačkoj grupi bila je i u tome što nikad nismo znali ko je komandir, ko njegov zamjenik i uopšte ko su ljudi koji su još od Niša činili rukovodstvo i odlučivali. Kad smo stigli u Kuršumliju, pitali smo ko je u štabu i ko je glavni komandant. Odgovoreno nam je da će to sve biti ubrzo rešeno. Navodno, očekuje se da stigne neki kapetan iz aktivnog sastava vojske. Njih nekoliko (trojica, četvorica) su od samog početka predstavljali neki štab. Oni su bili stariji, oko 40 do 50 godina. Nisu bili grubi i nekorektni. Obraćali su nam se s puno takta i pažnje.

Vratili smo se u Trebinje i tamo čuli da su Nemci lako savladali otpor naše vojske kod Blaca i Jankove Klisure. Naveče smo primetili da je nekoliko dobrovoljaca otišlo kući, napustilo našu jedinicu. Komentarišući njihov odlazak, jedan od rukovodilaca naše dobrovoljačke grupe rekao je da ih treba razumeti. U zemlji je nastalo (to su njegove reči) ra-

sulo, košmar i velika neizvesnost. “Niotkuda reči ohrabrenja i ukazivanja gde je izlaz.”

Nas nekoliko smo bili u blizini razgovora i pitali smo jednog od tih šta on misli, ima li predlog šta da se radi. Čutao je i mi smo ućutali, povukli se i jedno vreme svak za sebe je pokušavao da smisli izlaz iz nastale situacije. Domaćini kod kojih smo smešteni bili su prilično uplašeni. Verovatno smo se zbog toga premestili u neke druge kuće čiji su vlasnici bili znatno imućniji. Nisam siguran da su pripadali Trebinju. Primili su nas gostoprimitljivo, ali i oni su bili vrlo uplašeni i zabrinuti.

Moglo je to biti 15. ili 16. aprila kada smo bili očevici teške i vrlo mučne scene. Naime, jedna grupa žandara naoružanih do zuba napala je dvojicu oficira (kapetan i poručnik) i još nekoliko vojnika (svi bez oružja), saopštavajući im da su uhapšeni jer su dezertirali. Pale su tu i teške reči, psovke, pretnje i budući da se oficiri i vojnici nisu dali uhapsiti, umalo da je došlo do pucnjave. Domaćini su nam rekli da je dan ranije bilo još gorih sukoba. Niko nije mogao da objasni otkud tu ovi žandari i po čijem naređenju to čine. Može se pretpostaviti kakvu moralnu konfuziju i neraspoloženje su stvorile pomenute skandalozne scene. Mi, kao i seljaci koji su to gledali, osećali smo se izgubljeno i razočarano. U takvoj situaciji jedan seljak donese vest da su Nemci stigli u Kuršumliju i da se njihova motorizovana kolona kreće putem prema Kuršumlijskoj Banji i prema Podujevu.

Koliko teška i tužna vest, toliko i otrežnjujuća. Svi smo se najednom otreznili i shvatili da je dalje lutanje i muvanje po planini oko Kuršumlije glupo i besmisleno. Ona trojica-četvorica koja su predstavljala nekakvo rukovodstvo potpuno su zanemeli, ćutali i verovatno smišljali šta će sa sobom. Naša dobrovoljačka grupa je od Niša do Kuršumlije prilično izmenjena. Tu, iznad Kuršumlije naišlo je nekoliko novih, neki ne baš mladi. Niko od nas ne zna kako su došli i ko ih je primio. Među seljacima govorilo se da su oni iz tih sela iznad Kuršumlije. Dvojica, trojica su bili mladi. Verovatno su i oni kao i mi mislili da se s nama i s tom vojskom može naći neki izlaz.

U takvoj situaciji nekoliko nas je u razgovoru zaključilo da ostajanje u dobrovoljačkoj grupi više nema nikakvog smisla ni opravdanja. Ja i jedan meni najbliži drugar Stojanović ili Stojković, rodом iz Bojnika, stariji od mene par godina, odlučimo da odmah napustimo jedinicu koja se praktično raspala. To je jedino ime koje sam zapamtio. Taj moj drugar odlučio je da ide pravcem Vlasovo-Bogujevac-Brestovac-Bojnik. Ja sam izabrao pravac levo od njegovog – Tovrljane-Kruševica-Obrtince-Simonovac (Prokuplje).

Pošao sam s namerom da presečem put Kuršumlija-Kuršumlijska Banja-Podujevo. Na kilometar-dva od puta primetio sam nemačku motorizovanu kolonu. Nešto ranije svratio sam kod jednog seljaka da se bliže informišem. Obavešten sam da su imali kontakt s Nemcima koji ih nisu ništa pitali niti su ih u bilo čemu ometali. Kod tog domaćina sam dobio hleb i sir za hranu na putu za kuću. Kod njih sam ostavio pušku, šinjel i torbu, a od domaćina dobio jedan stari gunj, kaput od sukna, dosta iznošen, šajkaču i stari lonac, limeni, plave boje. Domaćin je preporučio da uzmem stari štap kako bih tako sa štapom i s ovim loncem što uverljivije ličio na seljaka koji tu živi i stanuje pa je krenuo negde svojim poslom.

Zamolio sam ljubazne domaćine da ako me Nemci zaustave potvrde da sam njihov rođak i da me dobro znaju. Prihvatili su to, a ja sam hrabro i dosta opušteno krenuo na celu nemačku kolonu. Međutim, zaustavljen sam tek kada sam zakoračio da se provučem između dva kamiona. Na pitanje šta tražim, pokazao sam rukom pravac u kome idem i pokazao onaj lonac. Nemač koji me je zaustavio nije me ozbiljno ni pogledao, rukom mi je pokazao da mogu da idem, da produžim.

Nastavio sam i svratio u kuće prema kojima sam se kretao, popio malo vode, ostavio lonac i štap i nastavio put prema Simonovcu i Prokuplju. Par kilometara kasnije naišao sam u jednoj udolici oko rečice na velike gomile oružja, raznovrsne vojničke opreme. Uzeo sam jednu pušku sličnu onoj koju sam ostavio kod seljaka i na putu do Simonovca često nailazio na takve prizore: gomile razbacanog oružja i municije, razni sanduci drugog vojnog materijala podsećali su na kaos. Ponegde su se mogli videti i brojni papiri, fascikle i dokumenti s ko zna kakvim sadržajem.

Kako je putovanje trajalo ceo dan, imao sam dovoljno vremena da razmišljam o svemu, pre svega o slomu i rasulu koji je doživela naša država. Padali su mi na pamet mnogi razgovori neposredno pred rat u kojima se pominjala mogućnost odstupanja i organizovanja gerile na okupiranoj teritoriji. Prisećao sam se i Topličkog ustanka protiv bugarske okupacije 1917. Znao sam da je stara jugoslovenska država bila opterećena mnogim problemima i slabostima, puna siromaštva i nepravde, ali uprkos tome verovao sam da se sloboda i nezavisnost Jugoslavije moraju braniti od napada sa strane.

Razmišljajući tako, umoran od puta i svega dotle doživljenog, stigao sam naveče kod Joke i Svetozara. Obradovali su se, bilo je i suza, ali svi su bili pritisnuti pitanjem šta će biti dalje. Ispričao sam roditeljima

ukratko šta se događalo na putu iznad Kuršumlije, gde sam sve bio i zašto sam napustio dobrovoljačku grupu koja je trebalo da bude deo vojske ondašnje Jugoslavije.

Tako se završilo moje učešće u Aprilskom ratu 1941. Jugoslovenska vojska, odnosno generalštab te vojske, uz odobrenje vlade, potpisali su kapitulaciju 17. aprila. Od tog dana počeo je život pod okupacijom. Ja sam tada imao 19 godina i nekoliko meseci. S tim godinama završila se prva dosta važna etapa mog životnog puta. Iako nije bila laka i jednostavna, sledeća etapa biće mnogo teža i dramatičnija.

Pripreme za ustanak

Dan posle mog povratka, sreo sam se s Milenkom i njegovim starijim bratom Vidakom Milovićem i nastavili smo naše stalno druženje. Ubrzo smo uspostavili kontakte sa Svetislavom Popovićem Tiletom. Oni, Milovići i Popovići su pripadali selu Rastovnici u kome sam i ja zajedno s njima završio osnovnu školu. Sa Svetislavom Popovićem koji je imao nadimak Tile družio sam se dok smo bili u srednjoj školi (ja u poljoprivrednoj, a on u gimnaziji). Pominjem to zato što sam preko njega saznavao mnoge pojedinosti o delovanju levičarskih grupa 1939. u gimnaziji koja je po tome bila na glasu. Te godine upoznao sam još neke gimnazijalce i studente levičarske komunističke orijentacije: Nedo Begović, Mitar Martinović, Brana Mićunović, Svetislav Mirković, Nišavić i drugi. Broj mlađih ljudi u Prokuplju, uključujući i radnike, levičarski i komunistički opredeljenih, bio je impozantan. Članova KP, doduše, bilo je manje, ali svi oni ozbiljno su uticali na političko raspoloženje građana u Prokuplju i okolini.

Aprilski i majski dani u topličkom kraju protekli su u postepenom izvlačenju naroda iz stanja ošamućenosti, razočaranja i izgubljenosti zbog brze propasti i teškog poraza jugoslovenske vojske i države. Snažno su oživela sećanja na Prvi svetski rat i teške zločine koje je u tom kraju počinila bugarska okupatorska vojska u vreme Topličkog ustanka 1917.

Tih dana u Prokuplje i okolna sela vratio se veći broj poznatih komunističkih članova KP i SKOJ, koji su bili mobilisani i raspoređeni u jedinicama Jugoslovenske kraljevske vojske na tom delu fronta. Jedinice su se raspale, a oni koji su izbegli zarobljavanje došli su svojim porodicama. To su bili Ratko Pavlović Španac, Radoš Jovanović, Vojin Bajović, Ratko Vukašinić, Tihomir Stanković, Svetislav Mirković, Nišević i drugi. Istovremeno okupili su se i članovi Komunističke partije i SKOJ iz Proku-

plja, Rade Đorđević (sekretar mesne organizacije KP), Žika Đorđević, Nikola Kokonješević, Svetislav Vuljić.

Značajnu ulogu su tada igrale Razumenka Petrović (profesor u domaćinskoj školi), Vera Stanimirović Đurišić (profesor takođe), Rada Dedijer. Svi oni i još jedan broj pripadali su mesnoj organizaciji KP osnovanoj pre Aprilskog rata. Oni i mnogi drugi levičarski opredeljeni i simpatizeri KPJ činili su političku snagu koja je odlučujuće uticala na dalji razvoj situacije i otpočinjanje oslobodilačke borbe i ustanka u topličkom kraju.

Oslanjajući se na odluke Centralnog komiteta održanog u Zagrebu 10. aprila 1941. i na proglas istog komiteta objavljen 15. aprila, imajući na umu i raniji stav KP da se komunisti angažuju u vojsci (ondašnjoj, staroj kraljevskoj vojsci) kako bi se fašističkoj Nemačkoj i njenim saveznicima dao što veći otpor, otpočeli smo najpre s prikupljanjem oružja i ostalog materijala neophodnog za planiranu i predviđenu borbu protiv okupatora.

Polovinom maja, Vidak Milović me je obavestio da se sprema ustanak. On je tih dana postao član KP. Tada mi je saopštio da će mi se ubrzo obratiti jedan aktivista radi mog uključivanja u organizovani rad. Poslednjih dana maja ili prvih dana juna posetio me je Nikola Kokonješević Dundžerski, član mesnog rukovodstva KP u Prokuplju i u dužem razgovoru saopštio odluku i plan o organizovanju oružanog otpora okupatoru. Kako sam takvu odluku pozdravio i izrazio spremnost da se maksimalno angažujem, predložio je da budem stalno u kontaktu s Vidakom koji će me o daljim akcijama i namerama redovno izveštavati. Naglasio je da će trenutno najvažniji zadaci biti prikupljanje oružja i municije, odeće i novčanih sredstava, kao i širenje kruga novih, posebno mladih ljudi, spremnih da se u istom smislu angažuju.

Iako sam znao da se radi o vrlo ozbiljnim, složenim, teškim i odgovornim planovima i obavezama, posle razgovora s Dundžerskim bio sam oduševljen i moralno preporođen. Posle višednevnog tumanaranja nakon 6. aprila od Niša preko Kutine, pa nazad u Niš i marširanja preko Prokuplja do Kuršumlje i sela iznad Kuršumlje, posle svega što sam tih dana doživeo, video i čuo, suprotno od onog što sam želeo i što sam zamišljao i očekivao, moje nade i vera u pozitivan ishod bile su uzdrmane. Tih dana kada sam se vratio kući u Simonovac i Prokuplje osećao sam se kao da sam lebdeo u bezvazдушnom prostoru. Zato su prvi kontakti i razgovori s Vidakom, i naročito s Dundžerskim, delovali na mene ohrabrujuće i lekovito u smislu jačanja psihološke ravnoteže i borbene

spremnosti. Postalo je jasno i vidljivo da posle katastrofalnog sloma stare države čiji su akteri bili vlada, vojska i političke partije koje su ondašnju vlast držale postoje organizacije i snage koje ne priznaju okupaciju, koje organizuju pokret za borbu protiv okupatora i za oslobođenje zemlje.

Vidak Milović, Tile Popović i ja, budući da smo se dobro poznavali i pre rata i bili politički istomišljenici, nastavili smo da se češće sastajemo i dogovaramo o radu u smislu zadataka koje je sugerisao Dunderski. Vidak je bio često inicijator tih sastanaka jer je imao redovni stalni kontakt s mesnim rukovodstvom KP u Prokuplju. Kao prvi i važan zadatak, dogovorili smo širenje kruga pristalica za ustanak, naročito među mladima. Trebalo je napraviti spisak onih naših poznanika s kojima ćemo obaviti razgovore i preduzeti širenje broja pristalica za borbu protiv okupatora. Vreme u maju i junu 1941. do napada Hitlera na Sovjetski Savez proteklo je u skupljanju informacija o porodicama koje poseduju više oružja, municije i ostalog ratnog materijala. Naročito je bilo važno da u razgovorima ocenimo raspoloženje i spremnost onih s kojima smo razgovarali za borbu protiv okupatora.

Vidakova kuća u Rastovnici sve više postaje svratište i centar preko kojeg su se obavljali veze i kontakti na relaciji Prokuplje i sela jugozapadno od Prokuplja. Kod Vidaka sam prvi put sreo Radoslava Đorđevića, tada veoma značajnog člana mesnog rukovodstva KP. Takođe imao sam duži i vrlo interesantan razgovor s članom Okružnog komiteta Komunističke partije za Niški okrug, Konradom Žilnikom. Bilo je to ubrzo posle 22. juna kada je otpočeo rat Nemačka-Sovjetski Savez. U razgovoru s Žilnikom koji je tada za nas bio Slobodan, prvi put sam od njega čuo da ne znamo koliko je sovjetska armija spremna i gde će Hitlerova armija biti zaustavljena.

Slobodan, inače Slovenac, bio je stariji od mene pet-šest godina i iskusniji u političkom životu i u procenama situacije tako da sam ja ozbiljno primio njegove rezerve o stanju u sovjetskoj armiji, tim pre što su nemačke trupe već prvih dana napada lako ušle dublje u teritoriju Sovjetskog Saveza. Na mnoge koji su verovali u snagu SSSR kojima sam i ja pripadao, uspesi Hitlerovih trupa i lako razbijanje sovjetske odbrane delovali su šokantno i iznenađujuće, ali u našim raspoloženjima u razmišljanju o tome šta će biti dalje, duboko i čvrsto je tinjala nada i podsticala veru da će nacističko zlo ipak biti brzo zaustavljeno.

Kako je vreme odmicalo, Vidak, Tile i ja smo sve češće bili zajedno razmenjujući informacije i dogovarajući se o daljim akcijama. Radio vesti

London-Moskva bile su glavni, redovni izvori informacija o stanju na bojištima. Kontakti s prokupačkim članovima KP su bili izvor informacija o toku priprema za ustanak i organizovanje početnih akcija protiv okupatora u našem kraju i šire na području Srbije.

Poslednjih dana maja ili početkom juna Tile nas je obavestio da je Ratko Pavlović morao da se skloni iz njegovog sela Berilja i da s još nekoliko komunista, Ratkom Vukašinićem, Radovanom Mašovićem i još nekim, osnuje ilegalnu bazu na planini Pasjači udaljenoj od Prokuplja desetak kilometara. Razlog za taj postupak bilo je obaveštenje da nova vlast kojoj je na čelu tada bio Aćimović, ima nameru da hapsi sve komuniste koji su u Kraljevini Jugoslaviji bili u spiskovima policije.

Aćimović, komesar prve prookupatorske vlade u Srbiji, činio bi to i da mu nisu nemački okupatori naložili. U progonu komunista i svih politički progresivnih ljudi isticao se i u Kraljevini Jugoslaviji. Zbog istih opasnosti morali su da se sklanjaju i budu na oprezu i ostali toplički komunisti, Nikodije Stojanović Tatko (učitelj), Drinka Pavlović (učiteljica), Vojin Bajović (advokat) i drugi za koje se znalo da ih stara i nova policija ima na spisku.

Ta činjenica bila je svakako razlog više da se ubrzaju pripreme za osnivanje oružanih formacija, odreda i širu mobilizaciju naroda za ustanak.

Raspoloženje u narodu bilo je, po našoj oceni, da većina podržava pokretanje borbe protiv okupatora (to posebno važi za mlađe generacije). Međutim, posle napada Hitlerovske Nemačke na SSSR i slabog otpora Crvene armije, u prvoj fazi rata raspoloženje u narodu se donekle menja i kod starijih generacija javlja se uzdržanost i izvesna zebnja zbog mogućih posledica nepovoljnog razvoja situacije.

Ipak, preovlađujuća podrška borbi protiv okupatora u širim slojevima naroda održavala se u Toplici, Jablanici, Pustoj Reci i na celom jugu Srbije sve do novembra kada su počele da stižu nepovoljne vesti iz Zapadne Srbije o propasti Užičke republike, no o tome reći ću više kasnije.

U samom početku aktivnosti oko pripreme ustanka i osnivanja odreda u maju i junu posebno smo se angažovali na povezivanju sa što većim brojem omladinaca i omladinki i njihovom angažovanju za Narodnooslobodilački pokret. To nam je naloženo od strane članova mesnog partijskog rukovodstva KP Prokuplja. Vidak, Tile i ja sastavili smo spisak većeg broja mladih ljudi. S većinom od njih smo drugovali i bili veoma bliski. Sačinili smo spisak i dogovorili se ko će s kojim poz-

nanicima razgovarati. Tako su tih dana započeli svoju aktivnost u okviru NOB mnogi mladi ljudi na tom području.

Pomenuću ovde samo neke: Laza Tomanović s bratom Božom i sestrom Novkom, Radomir Vučković i njegov mlađi brat Milan, Bora Mitić i Krsta Mladenović (svi iz Berilja). Svi oni su (posebno Laza i Mido Vučković) istrajavali u NOB sve do oslobođenja, angažujući još jedan broj mladića i devojaka njihovih poznanika. Kuće Tomanovića i Vučkovića bile su stalni ilegalni kanal na liniji Pasjača, Stara Božurna, Mali Jastrebac preko kojeg je funkcionisao promet pošte i kurira s važnim porukama.

U isto vreme započela je rad i rastovnička grupa mladića čime se uspostavio važan kanal Prokuplje-Rastovnica, porodica Vidaka Milovića, porodica Lazara Popovića i dalje prema Pustoj Reci i Jablanici. Toj grupi pripadali su i Milenko Milović, njihova sestra Kića, Marko Nikolić, Jovo Savović, Tiletova braća (Miodrag i Aca), Sento Ilić i učitelj Sreten Stanišić. Porodice Milovića i Popovića imale su veoma značajnu ulogu u razvoju NOB u tom kraju. Porodica Vidaka Milovića, a posebno Vidak lično, bila je važan i izuzetno siguran punkt u stvaranju i razvoju NOB u periodu maj 1941-mart 1942. U toj kući u Rastovnici održavani su mnogi sastanci odgovornih organizatora NOB na kojima su prisustvovali Radoš Jovanović Selja, Rade Đorđević Balonče, Ratko Pavlović Čićko, Konrad Žilnik Slobodan, Nikodije Stojanović Tatko, Jelisije Popovski Marko, Sreten Mladenović Mika i mnogi drugi.

Druga grupa mladih koji su se odmah na početku priprema za ustanak uključili u pokret pripadala je selima Balčaku, Jovinim Livadama, Pasjači, Belom Kamenu, Vidovači, Dobrotiću, Selištu, Šimanovcu, Vodicama, a to su bili Jovo Bojanić, Žika Nikolić, Dušan i Mijo Nikolić, dok su iz Belog Kamena bili Milutin Blagojević, Savo i Aca Eraković, Ognjan Miladinović, Milica Bojanić, ćerka Radovana Kilibarde, Žarko Vasiljević, Javorka Savićević, Vasa i Jagoda Paunović, Miša Vasiljević, Milovan Vučetić, Mijo Vučetić. Svi oni i mnogi drugi su u prvim danima i mesecima postali apsolutno opredeljeni za otpor okupatoru.

U predgrađu Prokuplja, Gariću, aktivno se isticalo nekoliko mladića i devojaka spremnih da obavljaju zadatke u pripremama za ustanak. Pomenuću samo Radu Dedijer koja je stanovala u blizini železničke stanice, Hranislava Kilibardu, Boru Grka, Marka Pantovića i još nekoliko njih čijih imena ne mogu da se setim. Posebno su se isticali i Žika Đorđević, Milče Branković i još neki.

Svi mladići i devojke koje sam pomenuo i s njima još mnogi radili su na prikupljanju oružja i municije, na rasturanju i širenju letaka i informacija, prikupljanju i novčanih priloga i druge vrste pomoći. Razume se, na početku u prvim mesecima okupacije sve te aktivnosti imale su oblik ilegalnog rada. Zato su i rezultati bili ispod željenih. U redovima omladine preovlađivalo je raspoloženje za intenzivniju aktivnost u pripremama za otvorenu borbu protiv okupatora, ali kod srednjih i posebno starijih generacija bilo je izvesne uzdržanosti, a vrlo retko otvorenog protivljenja. U ovom slučaju radilo se o tome da su i tih dana kod starijih generacija još bila relativno živa sećanja na velika stradanja i žrtve u Prvom svetskom ratu i posebno u Topličkom ustanku 1917.

Ipak, zahvaljujući sve jačoj i organizovanijoj aktivnosti članova KP i SKOJ, pripreme za borbu protiv okupatora postajale su sve očiglednije i intenzivnije. Tome su puno doprineli stariji i iskusniji članovi KP, španski borci i posebno članovi Okružnog komiteta u Nišu. Tada je toplički rejon bio u organizacionoj strukturi KP Niškog okruga.

Tako je već u julu doneta odluka da se što pre osnuje oružana borbena jedinica pod imenom Toplički partizanski odred. Odluka je doneta u Niškom okružnom komitetu Komunističke partije, a izvršili su je komunisti topličkog kraja.

U okviru priprema bilo je bitno da se osigura određen broj dobrovoljaca što je bio lak posao, da se odredi štab odreda (komandant, komesar itd) i da se prikupi dovoljno raznovrsnog oružja i municije i odnese na mesto na kome će se osnovati odred. Skupljanje i prenošenje oružja bio je dosta težak posao; pre svega to se moralo obaviti ilegalno i retko kad prevoznim sredstvima. Uglavnom se to činilo lično, grupno i to u večernjim časovima. Taj deo priprema dodeljen je mlađim aktivistima, članovima SKOJ.

Iako je u vreme kapitulacije jugoslovenske vojske oružja i municije bilo u gomilama u raznim jarugama i pored puteva, sada kada je bilo potrebno obezbediti ga za osnivanje odreda, nije ga bilo u dovoljnim količinama. Teže se dolazilo do automatskog oružja, do pištolja, bombi i sl. Ipak, došlo se do najneophodnijeg naoružanja i drugih tehničkih sredstava za borbene akcije.

Ako se dobro sećam, poslednju količinu pušaka, municije, bombi i pištolja iz Rastovnice i okolnih sela preneli smo Savo Eraković, Jovo Savović, Buda Gorunović i ja. Bio je to put od Rastovnice i Selišta preko Vodica do jedne šume neposredno uz crkvu sela Gubetina. To je prostor dužine oko deset kilometara. Morali smo se kretati stranputicom kako

nas niko ne bi primetio. Kako je Gorunović bio slabog zdravlja, stariji od nas (preko trideset godina, inače advokatski pripravnik) a teren nije poznao, mogao je da ponese jednu pušku, dve bombe i jedan pištolj i neku svoju ličnu torbicu. Ostalo smo nekako podelili Savo Eraković, Jovo Savović i ja. Bilo je četiri-pet pušaka s bajonetima, nekoliko bombi i jedna limena kanta puna municije. Zbog svega toga smo često imali odmore. U šumi kod crkve sačekao nas je Vasilije Đurović Žarki, prokupački gimnazijalac, komunista, s još nekoliko drugova.

U Gubetinskoj šumi ostao je samo Buda Gorunović, a Savo, Jovo i ja morali smo se vratiti jer je nekoliko dana ranije na sastanku u kući Vidaka Milovića Rade Đorđević saopštio nalog da Vidak, Tile, ja i još neki ne možemo ići u odred već da ostanemo na terenu za političko delovanje i pripremu podrške oružanim jedinicama. Meni nije bilo drago, želeo sam u odred, ali kao disciplinovan aktivista ilegalac morao sam se pomiriti s odlukom. Toplički partizanski odred osnovan je 3. avgusta 1941. u Ajdanovcu na padinama Jastrepca u dvorištu ajdanovačke crkve. Okružni komitet KP u Nišu i rukovodeći komunisti u Toplici odlučili su da se u isto vreme organizuju i neke oružane akcije protiv okupatora. U prvom planu je bio bombaški napad na hotel "Park" u Nišu, a u drugom atentat na sreskog načelnika u Prokuplju.

Početak oružane borbe

Radoš Jovanović Selja primio je obavezu da odabere čoveka za akciju na hotel "Park". Odlučio se za Aleksandra Vojinovića, svršenog đaka Poljoprivredne škole, rodom iz sela Mirnice, opština Kuršumlija. Vojinović je uz dosta rizika i pod vrlo nepovoljnim uslovima izvršio zadatak. Ubijeno je i ranjeno nekoliko nemačkih vojnika, a na jugu Srbije i šire akcija je odjeknula kao borbeni ustanički čin protiv fašističke okupacije. Atentat na sreskog načelnika u Prokuplju polovično je uspeo. Za njega je bio određen Goce Stojanović iz Drenovca, opština Žitorađa. Sreski načelnik bio je samo ranjen, ali je i ovaj napad na okupatorsku vlast u narodu pozitivno prihvaćen i protumačen kao početak borbe protiv okupatora.

Napad na niški hotel "Park" veoma je ohrabrujuće delovao. U Toplici je četnički vojvoda iz Prvog svetskog rata Kosta Milovanović Pećanac već pripremao saradnju s nemačkim okupatorom. Javno se hvalio da će povesti Topličane da unište crvenu republiku u Šumadiji. Umesto toga, formiranjem partizanskog odreda u Toplici je otpočeo

snažan antifašistički oslobodilački pokret. Uspešna akcija na hotel "Park" i atentat na sreskog načelnika i druge akcije manjeg značaja podstakli su rast borbenog raspoloženja u narodu, posebno u redovima omladine.

Vojinovićev bombaški napad na hotel "Park" bio je tema o kojoj se tih dana govorilo u svim sredinama na jugu Srbije. To je bio jasan i uverljiv dokaz da se priprema ozbiljan i organizovan otpor naci-fašističkim okupatorima, a i okupator je očigledno to shvatio.

U vezi s akcijom na hotel "Park", ovde ću ukazati na jedan razgovor s Radošem Jovanovićem Seljom jula 1943, dok smo čekali kurira da nas odvede u selo gde će se održati sastanak Okružnog komiteta KPJ leskovačko-topličkog rejona. Obojica smo bili članovi tog OK. Proveli smo jednu noć i nešto više od pola dana u kući Luke Cenića, predsednika Narodnooslobodilačkog odbora sela Granice u Pustoj Reci. To je bila prilika da razgovaramo o mnogim pitanjima, što ranije nije bilo moguće jer smo retko kad imali toliko vremena na raspolaganju.

Prirodno je bilo da smo dosta detaljno razgovarali o poljoprivrednoj školi u kojoj smo bili Radoš kao profesor, a ja učenik. Budući da se on od početka priprema za ustanak i borbu protiv okupatora ilegalno kretao na prostoru cele Toplice od Doljevca do Blaca i Kuršumlije, imao je susrete s mnogim bivšim đacima niže poljoprivredne škole u Prokuplju kao i s nastavnicima i ostalim osobljem zaposlenim u toj školi. Saznao sam tada da se veliki broj njih aktivno uključio u Narodnooslobodilački pokret od kojih su neki već poginuli ili zarobljeni, uhvaćeni u borbama.

Dva bivša đaka bili su duže predmet našeg razgovora: Aleksandar Vojinović i Timotije Petrović. Obojicu sam dobro poznavao, bili su odlični đaci i kasnije izvanredni borci. Učestvovali smo u prvim akcijama i borbama 1941, pa i početkom 1942. Timotije je poginuo u žestokoj borbi kao borac Vidojevičke čete, a Aleksandar Vojinović zarobljen u Gornjoj Jablanici i odveden u neki od logora u Austriji.

U tom našem dugom razgovoru Radoš je posebno uzbudljivo govorio o pripremi napada na nemačke vojnike i oficire u hotelu "Park" u Nišu. On je, opisujući sve u vezi s tom akcijom, naglasio da je rado prihvatio zadatak koji mu je dao Okružni komitet KP u Nišu da nađe dobroljca bombaša i da s njim pripremi ceo poduhvat, ali je posle pristanka shvatio kakvu i koliku odgovornost je preuzeo.

Najpre je morao da obiđe prostor oko hotela da realno proceni najsigurniji prilaz i ulaz u hotel, da dobro utvrdi najpovoljniji pravac izvlačenja iz tog dela grada posle izvršenja bombaškog napada.

Razmišljajući o svemu, došao je trenutak da odluči ko će biti izvršilac napada. Odlučio se da ga potraži u redovima bivših đaka Poljoprivredne škole jer je mnoge od njih dobro poznao i odlučio se za Aleksandra Vojinovića koga je najbolje poznao i više puta posle škole se s njim viđao, pored ostalog i zato što su njihove porodice bile u nekom srodstvu.

Pomenuo je i to da je pored Vojinovića imao na umu mene i Timotija Petrovića. Pitao me je tom prilikom da li sam imao iskustva s bacanjem bombi i da li bih prihvatio zadatak da mi je ponudio. Odgovorio sam da se ne bih kolebao i da bih sigurno izvršio taj zadatak, ali ne znam kako bih prošao prilikom povlačenja i bekstva iz grada jer je teren predviđen za povlačenje meni bio potpuno nepoznat.

Radoš je nastavio da priča o pojedinostima priprema za akciju. S Vojinovićem je par dana bio u stalnom kontaktu. Jednom ili dva puta su odlazili u Niš kako bi na licu mesta utvrdili ceo plan do detalja. Prilikom boravka u Nišu s Vojinovićem sreo se s jednim poznanikom koji je bio zaposlen u Banovini niškoj. Taj je počeo toliko uporno da se interesuje o tome šta Radoš traži u Nišu, kod koga je došao i treba li mu kakva pomoć da je Radoš bio u nedoumici sumnjajući da je ovaj u službi policije. Najzad mu je nekako rekao da ide kod nekog bolesnika u bolnicu da ga obiđe i zato žuri i tako se otarasio tog sumnjivog sagovornika.

Vreme u kome smo Radoš i ja vodili ovaj razgovor u Granici uveliko se razlikovalo od onoga kada je Vojinović izvršio bombaški napad na hotel "Park". Tada u selu Granici, u leto 1943, razgovarali smo s puno zadovoljstva i radosti što je Narodnooslobodilački pokret ponovo bio u očiglednom usponu posle ozbiljnih poraza i uzmicanja u skoro celoj 1942.

Vojinovićeve bombe glasovito su najavile početak oslobodilačke borbe na jugu Srbije i podstakle veru i nadu da nije sve izgubljeno, da okupacija zemlje neće biti večita. U narodu je raslo raspoloženje za otpor i borbu, kod mlađih više, kod starijih uzdržanije. Rastao je broj ilegalnih grupa, otpočelo se s izvođenjem važnih akcija, sečenjem telefonskih linija, rasturanjem letaka u kojima se pozivalo na borbu, pisanjem parola protiv okupatora i domaćih izdajnika na vidnim mestima u gradu i u selima.

Osnovan je Toplički partizanski odred koji je odmah krenuo na okupatorsku vlast. Na celom jugu osnivali su se partizanski odredi, u leskovačkom kraju, u vranjskom, niškom, na Babičkoj gori, u Jablanici, itd. Prešlo se na rušenje pruga, mostova, razoružavanje žandarmerijskih

jedinica. Jednom rečju, oslobodilačka borba širila se iz dana u dan. Pojavili su se i problemi snabdevanja oružjem, posebno automatskim, problemi snabdevanja odećom i hranom utoliko više ukoliko je broj oružanih jedinica postajao sve veći.

Što se topličkog područja tiče, Prokuplje je u svemu prednjačilo. Uvećao se broj omladinskih organizacija, bilo je sve više mladih pa i starijih spremnih na konkretne akcije i zadatke. Razume se, najveći angažman pokazali su članovi Komunističke partije i SKOJ.

Pojava četnika Koste Pećanca koji je sklopio sporazum o saradnji s Nemcima vrlo brzo je eliminisana s političke i ratne pozornice u Toplici. Pećančev pokušaj da se na Pasjači obračuna s partizanima posle njihovog uspešnog napada na Prokuplje u oktobru 1941. značio je i kraj četničkog ugleda i uticaja u tom području. Nešto malo četničkih snaga i političkog uticaja zadržalo se u Kosanici u severnom delu Toplice i nekim selima na Kopaoniku. U pokušaju da unište partizane bili su potpuno razbijeni. Sa zarobljenim četnicima obavljani su politički razgovori o ciljevima i karakteru Narodnooslobodilačke borbe, a oni koji nisu hteli da se pridruže partizanima otpraćeni su svojim kućama. Tako je najveći deo Toplice, od Blaca do Doljevca, bio partizanska teritorija.

U Prokuplju se zadržala četa četnika i manja žandarmerijska stanica. Komandir četničke jedinice opredelio se za saradnju s partizanskim pokretom. Bio je to Aca Popović, poručnik bivše jugoslovenske vojske, koji je pristao da jedan vod partizana uđe u Prokuplje bez borbe i zajedno s njima održava vlast u Prokuplju. Pregovore i dogovor s Acom Popovićem postigli su Ratko Pavlović, Jelisije Popovski i Radoš Jovanović.

To stanje održalo se do dolaska bugarskih okupatorskih snaga u Prokuplje i Toplicu januara 1942. Tada je Aca Popović morao da dokaže Bugarima da se bori protiv partizana, ali nas je on uvek unapred obavestavao i kazivao da će njegovi ljudi pucati u vazduh. Isto smo i mi radili i tako fingirali borbu, ali Aca Popović nije mogao dugo tako da radi. Prema mom saznanju, poručnik Aca Popović je po nalogu štaba Draže Mihailovića premešten u toku 1942. u neku jedinicu četnika u Zapadnoj Srbiji. Tamo je i nastradao baš zbog saradnje s partizanskim pokretom.

Moram da kažem da je u to vreme bilo i drugih primera naše saradnje s onim četnicima Koste Pećanca koji su pošli za njim jer su poverovali da će se on stvarno boriti protiv okupatora. Kada su videli da je to prevara, neki od njih su prešli kod Draže Mihailovića jer su pomislili da je on pravi borac protiv okupatora, ali su se i tamo brzo razočarali. Ti ljudi, kao poručnik Aca Popović u Prokuplju, bili su iskreno

za saradnju s partizanima i zbog toga su stradali. Pomenuću ovde i četničkog komandanta u Bojniku Golubovića koji je zarobljene partizane puštao i vraćao u naše jedinice. U Kuršumliji, u samom štabu Koste Pećanca, imali smo Spiru Sekulovića koji je našim aktivistima izdavao dozvole za kretanje, slao oružje, obavestavao nas o četničkim planovima, itd. Na žalost, on je bio previše samouveren i neoprezan, pa su ga četnici brzo otkrili, izveli pred preki sud kojim je predsedavao vojvoda Arso Maričić Bradonja, osudili na smrt i streljali u Beloljinu maja 1942.

Nestanak ovih ljudi, naših saradnika, veoma je negativno uticao na naš pokret u 1942, inače vrlo teškoj godini.

Dolazak bugarskih okupatorskih trupa u Prokuplje u mnogo čemu je označio novu vojnopoliitičku situaciju. Posle Prokuplja, ubrzo su zaposeli Kuršumliju i Blace. Vojnički gledano, Bugari su kako po broju, tako i po naoružanju, bili vrlo ozbiljan protivnik, a na psihološko-političkom planu i naročito u narodu, njihov dolazak je izazvao jako strahovanje da se ne ponove stradanja iz Topličkog ustanka 1917, jer su i tada Bugari bili okupatorska vojska koja je počinila strahovito velika zverstva na celom jugu Srbije. Tako je za snage NOP počela teška i skoro nepodnošljiva, vojnički, a i politički, skoro cela 1942.

U toku 1941. organizaciono i politički, pa i vojnički, u Prokuplju i okolini kao i na celom jugu, raspoloženje za oslobodilačku borbu bilo je u stalnom porastu. Osnivane su omladinske organizacije, mesni i narodnooslobodilački odbori, mesne oružane desetine koje su na zahtev komandi odreda ulazile u razne oružane akcije. Osnovano je nekoliko novih organizacija Komunističke partije. Skoro sve je bilo u pokretu za oslobođenje zemlje.

Krajem septembra ili početkom oktobra, formirana je i osnovna organizacija Komunističke partije u selu Rastovnici. Tile Popović i ja postali smo članovi partije. Vidak Milović je ranije primljen u članstvo, tako da smo nas trojica bili nova osnovna partijska organizacija. Faktički, mi smo bili istureni punkt ili deo mesne organizacije partije grada Prokuplja. U područje na kome je bila zadužena da deluje naša osnovna partijska organizacija spadalo je oko dvanaest sela, uključujući i obavezu da učestvujemo u nekim akcijama prokupačke mesne organizacije.

Dobro se sećam prvog osnivačkog sastanka osnovne organizacije u Rastovnici. Tom činu prisustvovali su Radoš Jovanović i Rade Đorđević Balonče, članovi rukovodstva KP za Toplicu. Pored naglašavanja da smo dotadašnjim aktivnostima zaslužili da budemo članovi KP i uz pitanje da li pristajemo da budemo članovi partije, nabrojana je masa zadataka i

obaveza, počev od ličnog ponašanja do političko-organizacionih i oružanih zadataka.

U ličnom ponašanju obavezno je bilo strpljivo i bez pritisaka na sagovornike vođenje razgovora o Narodnooslobodilačkoj borbi za oslobođenje zemlje služeći se istinitim podacima i organizovano podsticanje raspoloženja i spremnosti za borbu. Trebalo je što ubedljivije podsticati i ukazivati na pogubnost izdajničke politike nove prookupatorske vlasti u Srbiji Aćimovića, Nedića, Ljotića, Pećanca i njima sličnih. U prikupljanju materijalne pomoći, poštovati privatnu svojinu i dobrovoljno davanje te pomoći, uzimati samo ono što građani žele i mogu da daju, širiti drugarstvo i prijateljstvo među građanima, što se među mladima vrlo uspešno ostvarivalo. Nesebičnost, požrtvovanje i spremnost na velike napore spadalo je u normalnu odliku članova KP i SKOJ. Odstupanje i propusti u ličnom ponašanju bili su predmet kritike i samokritike na redovnim sastancima organizacije. Povećanje broja članova KP i SKOJ bio je važan zadatak novoosnovane partijske organizacije u Rastovnici.

Što se tiče ciljeva borbe, oba predstavnika, i Radoš Jovanović i Rade Đorđević kao članovi rukovodstva prokupačke, odnosno topličke partijske organizacije, izričito su naglasili sledeće. Prvi osnovni i glavni zadatak je oslobođenje zemlje i borba protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika. A to je značilo stalno, zavisno od raspoloživih snaga, napadati okupatora, okupatorske jedinice, njegova materijalna sredstva, a posebno domaće organe vlasti koji služe okupatoru. Zabrana rada opštinskih vlasti, uništavanje arhive i dokumentacije koju je okupator ozbiljno koristio, takođe je bio jedan od zadataka. Rušenje železničkih pruga i mostova, sečenje telefonskih linija, itd; jednom rečju, sve što može služiti okupatoru da učvrsti svoju vlast i sistem okupacije mora se stalno napadati.

Drugi važan cilj Narodnooslobodilačke borbe, kako su nam objasnili, sadržan je u sloganu "Nema povratka na staro". Predstavnici stare vlasti i oni koji su potpisali Trojni pakt i ovi drugi koji su oborili Trojni pakt, ali su pobjegli iz zemlje, a svoje predstavnike vrhovne komande ovlastili da potpišu безусловnu kapitulaciju, nisu uopšte zaslužili da mogu biti tretirani kao eventualna nova vlast po oslobođenju.

O pitanju kako će biti uređena nova država pod sloganom "Nema povratka na staro" nije bilo mnogo reči. Pominjana je država pravde i jednakosti, ravnopravnosti naroda koji čine Jugoslaviju, veća prava radnika i seljaka, država koja će energično progoniti nosioce protekcije i ko-

rupcije. Bilo je reči i o tome da će biti kažnjeni svi odgovorni u državnom i političkom vođstvu koje je dovelo do katastrofalne propasti Jugoslavije pod udarima fašističke Nemačke i njenih saveznika. Kao aktivan primer za uređenje zemlje uziman je primer Sovjetskog Saveza, ali samo u najopštenijoj formi. Niko od nas koji smo tu bili nije imao veća saznanja ni predstave o tome kako je konkretno stvarno izgledalo društveno uređenje u Sovjetskom Savezu. Zamišljali smo ga kao vrlo lepo i ružičasto.

O tome se nije realno ni moglo razmišljati jer su zadaci akcije i konkretan politički dnevni angažman bili usmereni na borbu protiv okupacione vlasti i protiv stanja koje je okupator nametnuo. Kada se okupatoru pridruže i domaći izdajnici -nedićevci, ljotićevci, ustaše i četnici - onda je jasno zašto je svakodnevna misao bila obuzeta samo željom da se borba nastavi i istraje do konačne pobede, što naročito važi za prve dve godine (1941. i 1942). U naredne dve godine (1943, 1944) sve više se razmišljalo i o budućem uređenju, a neretko se kao primer mogućih rešenja pominjalo uređenje u Sovjetskom Savezu.

Glavni ciljevi, oslobođenje zemlje i "Nema povratka na staro" značili su i radikalnu promenu društvenih odnosa. To i jeste u izvesnoj meri revolucija, ali se retko pominjala socijalistička revolucija, osim kada se uzimao za primer Sovjetski Savez, i to više kada su održavani teorijski kursevi kojih je u prve dve godine bilo malo i to samo za članove KP i SKOJ.

Ove ocene i zapažanja zasnivaju se na mojim viđenjima situacije i doživljaja NOB na jugu Srbije. U pojedinostima bilo je razlika između pojedinih krajeva i područja na jugoslovenskom oslobodilačkom frontu. To je razumljivo s obzirom na razlike u nacionalnoj strukturi, na razlike u profesionalnim i drugim objektivnim okolnostima, ali borba protiv okupatora, oslobođenje zemlje i "Nema povratka na staro" bile su osnovne i bitne devize u svim krajevima Jugoslavije i to u toku četvorogodišnje oslobodilačke borbe.

Razume se, slogan "Nema povratka na staro" sugerirao je i potrebu novog društveno-političkog sistema i društvenih, ekonomskih odnosa, što se u praksi po oslobođenju pokazalo kao veoma složen i težak društveni zadatak, posebno kada smo pokušavali da primenimo rešenja i forme koje su važile u Sovjetskom Savezu. Možda je i to uzimanje Sovjetskog Saveza za primer bilo neizbežno s obzirom na složene okolnosti, političke i posebno ekonomske, u kojima smo se nalazili posle oslobođenja zemlje.

Ovde moram zabeležiti da je kod nas u sastavu KP i NOP bilo malo kadrova, uključujući i rukovodeće organizacije, koji su bili ozbiljnije upoznati s realnim prilikama u Sovjetskom Savezu. Oni koji su zapažali loše stanje i velike slabosti i nedostatke nerado su o tome govorili, ali kad smo počeli da gradimo novu državu i nove društvene odnose počeli smo da uviđamo ne samo da mnoga sovjetska rešenja ne odgovaraju našim uslovima već da nisu dobra ni za njihove uslove i da su štetna. Otuda su i nastali sukobi sa Sovjetima odmah posle oslobođenja Jugoslavije, ali o tome ću kasnije.

Sve naše aktivnosti 1941. bile su usmerene na stvaranje atmosfere i raspoloženja u narodu za borbu protiv okupatora. Samo tome bilo je posvećeno delovanje članova KP i narodnooslobodilačkih odbora koji su u osnovi bili i neka klica nove vlasti, zatim omladinskih aktiva i organizacije žena, ali i dejstva oružanih jedinica četa topličkog partizanskog odreda.

U vreme intenzivnih aktivnosti i sve većeg porasta pristalica za borbu protiv okupatora, za mene je iznenadno iskrsla teška i delikatna lična obaveza. Naime, krajem jula i početkom avgusta 1941. dobio sam poziv iz Zemuna od Joka Pantovića kod koga sam stanovao dok sam bio zaposlen u Valjaonici lima u Zemunu. Poruke su glasile da treba da dođem k njima i pokupim svoje stvari koje sam zaboravio. Pošto nikakve stvari nisam zaboravio, lako sam pretpostavio da se radi o ilegalnim knjigama i lecima koje smo Jokov sin Mirko i ja čitali i njima raspolagali. O tim knjigama i lecima smo i s Jokom pričali. U pitanju su bili antirežimski leci i knjiga "Materijalističko shvatanje istorije" poznatog teoretičara sovjetske Partije Plehanova. Bile su i dve popularne brošure sovjetskih propagatora. Ako bi kojim slučajem ondašnje vlasti i okupator došli do tih materijala, Joka i Mirko, odnosno njihova porodica, skupo bi platili. Jedino sam ja znao gde sam ih ostavio. Konsultovao sam se s Vidakom i Seljom i zaključili smo da treba da odem u Zemun i razrešim taj problem.

Relativno lako sam došao do objave. To je papir koji mi je poslužio umesto ličnih isprava. Početkom septembra ili krajem avgusta otputovao sam. U Zemunu su me s radošću dočekali. Odmah sam našao taj materijal koji sam držao na tavanu u pesku koji je bio pripremljen za odbranu od požara. S Mirkom sam ugovorio da te materijale preda drugovima s kojima smo se viđali pre okupacije na ilegalnim sastancima. Povratak u Prokuplje bio je znatno teži. Do objave za put došao sam zahvaljujući Jokovim dobrim vezama, ali tek početkom oktobra posle dosta teškoća i Jokovog zalaganja da dođem do objave. Stigao sam u

Prokuplje oko desetog, dvanaestog oktobra. Obavestio sam drugove i nastavio normalnu aktivnost. Ispričao sam drugovima da sam iz Zemuna video nemačku avijaciju kako odlazi prema Obrenovcu i čuo jake eksplozije. Stari poznanici iz Zemuna rekli su mi da je u Zapadnoj Srbiji pravi rat.

Dok sam bio odsutan, u zoru 9. oktobra, izvršen je uspешan napad na Prokuplje. Snage Topličkog partizanskog odreda pod komandom Ratka Pavlovića zauzele su grad, ali su zaključili da su partizanske snage u tom trenutku bile nedovoljne da grad zadrže pod svojom kontrolom pa su stoga napustili Prokuplje i vratili se na Pasjaču, Beli Kamen i Vidojevicu. U toj akciji oslobođenja Prokuplja razoružali su neke žandare i četnike, a nekoliko poznatih ljotićevaca, policijskih saradnika, povelili na saslušanje.

Napad na Prokuplje imao je veliki pozitivan političko-psihološki efekat u narodu čitavog topličkog kraja pa i područja juga Srbije. To je bio politički i vojnički šamar Kosti Pećancu koji je u sporazumu s nemačkim okupatorima obećao sprečavanje svake ustaničke aktivnosti.

Oslanjajući se na titulu vrhovnog četničkog vođe, Kosta je proizveo nekoliko vojvoda u Toplici i naredio mobilizaciju četnika za napad i likvidaciju partizanskog odreda. Najavljivao je da je na partizane pošlo oko tri hiljade njegovih četnika kako bi stvorio psihološku prednost i zastrašio simpatizere partizanskog pokreta. Praktično je uspeo da mobilisane oko hiljadu i po naoružanih, pretežno pod pritiskom i pretnjama mobilisanih seljaka. Pećančev štab i njegove novopečene vojvode planirali su napad iz više pravaca prema Dobrotiću, Rastovnici, od Žitorade prema Pasjači, računajući na opkoljavanje dela partizanskog Topličkog odreda, to jest, Pasjačke čete koja se tih dana nalazila na Pasjači i Belom Kamenu.

Štab Topličkog partizanskog odreda bio je informisan o nadolasku četnika i sačinio je efikasan plan odbrane. S oko 150 boraca, uključujući i dve mesne desetine najbližih sela, štab se odlučio da snažnim udarima najpre razbije kolonu četnika koja je nastupala od Prokuplja preko Rastovnice prema Belom Kamenu i Vidojevici. Budući da su to bili većinom prisilno mobilisani seljaci starijeg godišta, a s partizanske strane isključivo dobrovoljci među kojima je bilo malo onih iznad dvadeset pet godina, sudar se završio potpunim razbijanjem te četničke kolone. Jedan deo se predao, a veći pobeo s bojišta, što je i među ostalim kolonama, tada formiranim za napad na partizanske jedinice, izazvalo demoralizaciju i nepoverenje u planove Koste Pećanca.

To je omogućilo partizanskoj komandi da za dva-tri dana većim manevrisanjem potpuno razbije Pećančevu ofanzivu zarobivši nekoliko stotina njegovih boraca, a sam Pećanac čiji je štab bio smešten u Žitnom Potoku pobjegao je u Niš. Zarobljenim četnicima na skupu pred njihovo puštanje da idu kućama govorili su članovi štaba i politički aktivisti Ratko Pavlović, Radoš Jovanović, Milić Rakić, Miloš Mušović, Jelisije Popovski, Vojin Bajović i drugi istaknuti prvoborci. U govorima su isticali samo glavne ciljeve oslobodilačke borbe i isterivanje fašističkih okupatora iz naše zemlje i kažnjavanje izdajnika, kao i formiranje novog društvenog uređenja pod sloganom: "Nema povratka na staro".

Ovoj pobjedi nad brojno nadmoćnijim odredima Koste Pećanca znatno je doprinela dobra i uspješna organizacija i pravovremenost tačnog informisanja. Štab Topličkog partizanskog odreda pre nego što se odlučio da napadne četničke formacije imao je potpuna i tačna obavještenja o njihovom sastavu, brojnom stanju i njihovom kretanju, kao i o raspoloženju u njihovim redovima. To je partizanskom rukovodstvu omogućilo da pravilno rasporedi svoje čete i energičnim napadom preuzme inicijativu i relativno lako razbije najveću grupaciju četnika koja je nastupala od Prokuplja preko sela Rastovnice, u pravcu Belog Kamena i Jovine Livade. Ubrzo je savladana grupacija četnika koja je zalogorovala u selu Pasjači. Kosta Pećanac nije sačekao kraj borbe već je sa svojim štabom pobjegao u Niš. Sin vojvode Pećanca, Milan, koji je predvodio drugu kolonu za napad iz pravca sela Šarene Bukve, Pobratimaca, Jabučeva, nije čekao da partizani napadnu. Povukao se bez borbe u pravcu Kuršumlje, Kosanice i Kopaonika.

Ovaj vojnički poraz Koste Pećanca i uspeh Topličkog partizanskog odreda podstakli su porast raspoloženja naroda za oslobodilačku borbu i politički demaskirali četnike kao saradnike okupatora u najvećem delu Toplice, od Blaca i Kuršumlje preko Prokuplja, Žitorađe i dobričkih sela sve do Doljevca.

Krajem novembra nekoliko četničkih vojvoda, naročito blački pop Mika Jastreba i drugi, iskoristili su neopreznost jednog dela Topličkog partizanskog odreda koji se nalazio u Gornjem Zdravinju i s brojno jačim snagama posle kraće borbe zarobili nekoliko istaknutih partizana, među njima i Radivoja Uvalića Batu, poznatog komunistu i španskog borca. Odveli su ih u Blace. Štab Topličkog odreda s rukovodstvom Rasinskog partizanskog odreda i u dogovoru s rukovodiocima partije za Toplicu odlučili su da što pre napadnu Blace i oslobode zarobljene partizane.

Napad na Blace izveden je 5. decembra 1941. Posle oštre borbe oslobođeni su svi ranije zarobljeni partizani. Zarobljen je i veći broj četnika, nekoliko njih je i poginulo. Zarobljeno je oko 60 četnika koji su, posle razgovora s njima, pušteni. Međutim, i partizani su imali gubitaka. Četvoro dobrih boraca je poginulo, a nekoliko ih je ranjeno. Među poginulima bio je i Svetislav Mirković Nenad, student iz Male Plane, zamjenik komandira Jastrebačke čete. Njegovoj sahrani u selu Prekadinu prisustvovali su borci Topličkog i Rasinskog partizanskog odreda i veliki broj građana iz okolnih sela.

Četiri poginula i par ranjenih, kao i činjenica da se jedna grupa četnika održala u zgradi blačke škole, ukazuje da partizanske čete i njihova vođstva tada nisu imali dovoljno iskustava za borbe u naseljenim mestima, što je razumljivo kada se ima u vidu da je znatan broj partizana bio iz redova mladića koji nisu ranije služili vojni rok u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci i nisu rukovali oružjem. U partizanske odrede u borbi za oslobođenje i novo društvo stupali su najčešće mladi pre odsluženja vojnog roka i to kao dobrovoljci.

Borba za oslobođenje Prokuplja, razbijanje četničke ofanzive u oktobru na Pasjači i Vidojevici i relativno uspešan napad na Blace i učešće topličkih partizana u borbi za oslobođenje Lebana bili su najznačajniji vojni i politički događaji u topličkom području u 1941. Oni su odražavali i dominaciju opredeljenja većine građana i uspešnu aktivnost organizacija Komunističke partije na topličko-jablaničkom području u podsticanju većeg raspoloženja građana u borbi protiv okupatora.

Što se Toplice tiče, vredi zabeležiti i dve konferencije ili savetovanja članova KP u novembru i decembru 1941. Početkom novembra, odnosno oko 4. novembra, održan je skup osnovnih delegata partije koji su organizovali Okružni komitet KP Niš i Prokupački mesni komitet. Ta konferencija je održana u selu Pasjača, u zgradi osnovne škole. Bio sam delegat Rastovničke Prokupačke partijske organizacije. Na skupu je bilo oko trideset delegata, a skupom je rukovodio Sreta Mladenović Mika, sekretar Okružnog komiteta niškog okruga. Bilo je govora o rezultatima, aktivnostima, iskustvima, uspesima, ali i o ozbiljnim propustima, greškama u radu osnovnih organizacija. Ostala su mi u sećanju kritika sektaštva, kritika slabosti obaveštajnog rada, a posebno je istican nedovoljan rad s mlađima i njihovo sporo uključivanje u SKOJ.

Zapaženo je bilo izlaganje sekretara Okružnog komiteta Niša, Sretena Mladenovića koji je i rukovodio radom konferencije. Izlaganje

Radoša Jovanovića o iskustvima i slabostima u političkom radu s građanima takođe je bilo analitički ubedljivo. Vrlo aktivno i konstruktivno učestvovali su Stanimir Veljković Zele, Jelisije Popovski (komandant Topličkog odreda), Tika Stanković (student iz Božurne), Svetislav Stanković (učitelj iz Samarinovca), zatim Nata Jotić (član OK iz Niša), Rade Đorđević Balonče iz Prokuplja i još neki. Svi govornici i učesnici u diskusiji upozorili su na potrebu još bolje organizovanosti i discipline u delovanju partijskih organizacija u selima i gradovima radi ostvarivanja većeg uticaja i ugleda u narodu.

Druga konferencija komunista bila je polovinom decembra u školi na Belom Kamenu. Učestvovali su članovi Partije iz organizacija u odredu, odnosno iz četa i oružanih desetina u odredu. Bila je posvećena pitanju borbene i organizacione sposobnosti desetina, četa i celog Topličkog partizanskog odreda. I na ovom skupu bilo je dosta govora o političkim, a posebno o oružanim akcijama. Kritički su se analizirala dotadašnja iskustva, a posebno su kritikovane slabosti i propusti pojedinih članova i komandnog sastava odreda.

Upadljiva i teško shvatljiva je činjenica da na oba pomenuta skupa skoro da nije bilo reči o situaciji i borbama u Zapadnoj Srbiji i Užičkoj republici. Imali smo vrlo oskudne informacije o razvoju borbi i situaciji u Istočnoj Srbiji, Šumadiji i Zapadnoj Srbiji. Na samom jugu samoinicijativno je postojala redovnijia komunikacija između organizacija KP i oružanih partizanskih formacija na relaciji Kruševac-Rasina-Prokuplje-Toplica-Leskovac-Babička Gora-Pusta Reka i Jablanica, zatim komunikacija s partijom i oružanim jedinicama iz Vranja, Crne Trave, Ponišavlja, iz okoline Niša. Veze s Pokrajinskim komitetom KP i glavnim štabom NOP za Srbiju i razmena informacija i uputstava za usklađivanje političkih i vojnih akcija NOR bile su otežane i ponekad s većim zakašnjenjem.

Primeri u tom smislu ima više. Navešću slučaj uspostavljanja kontakata s Vrhovnim štabom NOR iz vremena dok se nalazio u Užicu. Krajem novembra pozvao me je Radoš Jovanović Selja i u sedištu partijske organizacije u Rastovnici sopštio da treba hitno da odem u Zdravinje, selo dvadesetak kilometara od Rastovnice kako bih primio, naglasio je, veoma važan paket, materijal iz Užica. Razume se da mi je taj zadatak imponovao i bio veoma ozbiljno shvaćen. Paket je stigao u ruke Miladina Miladinovića, nekadašnjeg učenika Poljoprivredne škole u Prokuplju. Selja mi je dodelio svog pratioca Žiku s malim brdskim konjićem. Žika je imao pušku kratež koju je lako krio pod gunj i nekoliko bombi, ja pištolj

i bombe. Selja je više puta upozorio da je paket previše vredan i da ne sme da padne u ruke okupatorima i njihovim saradnicima. Ako takva opasnost zapreti dobili smo flašu petroleja ili benzina da paket zapalimo.

Stigli smo u Zdravinje bez teškoća i preuzeli paket težine oko petnaest kilograma. Iz kraćeg razgovora s Miladinom saznali smo da je donosilac paketa dugo putovao jer je istovremeno idući od Užica, odnosno od sela oko Ivanjice odakle je polazio, prodavao katran, luč, petrolej, so i slične namirnice. To mu je bila odlična maska jer je u istom tom tovaru bio i ilegalni važan paket iz Glavnog štaba iz Užica.

U Rastovnici su nas čekali Selja i Miša Đorđević Balonče. Bio je tu i Vidak Milović, sekretar naše partijske organizacije. Pošto je put u povratku iz Zdravinja bio mnogo naporniji jer smo išli sporednim putanjama i šumama, Žika i ja smo otišli u jednu sobicu da se odmorimo, a Selja je otvorio paket, pregledao i neka pisma zadržao, a ostali sadržaj poslao, namenio i odredio da se pošalje štabu odreda. U paketu je, videli smo kasnije, najviše bilo užičke "Borbe", onda časopisa "Proleter", raznih knjiga, dosta proglasa i drugih pisama Glavnog štaba, Centralnog komiteta, itd. Po svemu sudeći, paket je do nas putovo oko trideset dana, možda i duže.

Mnogo kasnije, negde u sedamdesetim godinama, u razgovoru s Ivanom Stambolićem saznao sam da je taj kurir bio neki njegov bliži rođak i da je pošiljku u stvari kasno dobio iz Užica.

Moram da naglasim da su materijali sadržani u toj pošiljci iz Vrhovnog štaba i uopšte materijali sličnog karaktera bili od neprocenjive vrednosti i od velike pomoći u radu komandi odreda u četama i posebno u delovanju političkih partijskih organizacija. Nama koji smo bili zaduženi za političko-informacioni rad u cilju održavanja i podizanja borbene spremnosti i podrške partizanskom pokretu, bilo je zadovoljstvo gledati spremnost ljudi, mlađih posebno, da čitaju i prenose vesti s tih papira, novina i proglasa i da se uključuju u rad koji je bio pretežno ilegalni, protiv okupatora i domaće vlasti koju je on uspostavio. Razume se, broj onih koji su pristajali da se svakodnevno angažuju bio je manji, ali njihov uticaj u lokalnim sredinama bio je od velikog značaja.

Dakle, sasvim je nesporno da je pomoć centralnih rukovodstava Glavnog štaba Srbije, Vrhovnog štaba CK KPJ i Pokrajinskog komiteta KP Srbije bila neophodna. Postavlja se pitanje zašto je ona u izvesnim periodima bila nedovoljna i neblagovremena.

Svakako da su neke objektivne okolnosti na području Srbije na kom se započinjala Narodnooslobodilačka borba i organizovao ustanak protiv okupatora bile veoma nepovoljne. Pre svega, bili su to neočekivano laki slom i raspad jugoslovenske države i munjeviti poraz Jugoslovenske kraljevske vojske koja se bez ozbiljnog otpora sem časnih izuzetaka za samo jedanaest dana predala i bila odvedena u zarobljeništvo. Vlada i Vrhovna komanda emigrirali su u inostranstvo, u Kairo i London. Zatim, na iznenađujuće lak način okupatori su ostvarili saradnju i dobili podršku skoro celokupnog državnog aparata policije i obaveštajnih organa koji su pristali da pomažu okupatoru, posebno u održavanju reda i mira.

Iako je KP neposredno pred Aprilski rat i odmah po okupaciji svojim stavovima obavezala svoje članove na borbu protiv napada na zemlju i eventualne okupacije, mora se imati u vidu da je vreme za ozbiljnije pripreme ustanka bilo izuzetno kratko. Da pomenem još i to da su u rukovodstvima KP i odredima preovlašivali mladi aktivisti s manje iskustva u svakom pogledu. Svakako možda i najpresudnija otežavajuća okolnost bio je poraz ustaničkih snaga u Zapadnoj Srbiji, razbijanje Užičke republike i prelazak štaba CK KPJ na teritoriju Crne Gore, Sandžaka i Bosne.

Koliko je taj momenat bio podsticajan za razvoj antifašističkog pokreta u Jugoslaviji, za Srbiju je u svakom pogledu to bila najava teških dana i velikih životnih muka i stradanja, masovnih zločina, svirepih orgijanja domaćih izdajnika Nedićevih, Ljotićevih i četnika Draže Mihailovića. U toku 1942, bezmalo sve neprijateljske oružane snage, osim jedne nemačke divizije s fronta u Zapadnoj Srbiji, u relativno kratkom roku preorijentisale su se na ostale delove, a posebno na jug Srbije. Deo otežavajućih okolnosti što se Toplice, Jablanice i krajnjeg juga tiče predstavljalo je i aktivnije uključivanje jačih bugarskih okupacionih trupa na osnovu sporazuma njihove države s fašističkom nemačkom vladom.

Sve ove, na improvizovan način navedene okolnosti, u velikoj meri bile su uzrok nedovoljnih veza i otežanih komunikacija između centralnih rukovodstava i rukovodstava ustaničkih snaga na jugu Srbije. Bilo je, razume se i ličnih propusta i nesnalaženja i neizbežnih grešaka.

Napadom na Blace, dvema konferencijama komunista i još nekim manjim akcijama u novembru i decembru 1941, završio se uspešan razvoj antifašističkog partizanskog pokreta u Toplici. Slično se situacija odvijala i u jablaničko-leskovačkom području.

Teška 1942. godina

Već prvi meseci 1942. nagovestili su zasto, oseku i pogoršanje ukupne situacije, vojne i političke. Razlog tome bilo je pre svega povećanje organizovanog pritiska nemačkih, bugarskih i domaćih kolaboracionističkih snaga koje su do kraja 1941. bile angažovane u Zapadnoj i Centralnoj Srbiji. Četnici Koste Pećanca su još na početku 1942. faktički prihvatili četnički pokret Draže Mihailovića kao svoj i oni su doprinostili da je antifašistički pokret na jugu Srbije imao sada da se bori protiv višestruko brojnijih i znatno bolje naoružanih neprijateljskih snaga. To je izazvalo opadanje borbenog raspoloženja u narodu i smanjenje njegove spremnosti da se otvoreno angažuje u pružanju pomoći partizanskom pokretu.

U tako drastično izmenjenom odnosu snaga poseban vojno-politički značaj imalo je uključivanje u borbu bugarskih okupacionih trupa, naročito na području Toplice i Jablanice. Nemačka, nedićevska i četnička propaganda su vrlo organizovano preko svojih agentura vešto podsticale sećanje na Toplički ustanak 1917. i stravične žrtve i gubitke koje je narod tada podneo. Uz sve to, krajem 1941. i početkom 1942, partizanske oružane snage i ceo NOB našli su se u zimskim uslovima ratovanja i političke aktivnosti za koje nisu bili dobro pripremljeni.

Četnički odredi, koji su tokom 1941. uspešnim razvojem NOP bili potisnuti iz središnjeg i donjeg dela Toplice i Jablanice, ulaskom bugarskih snaga u Prokuplje aktivirali su svoje čete i žestokim pritiskom mobilisali veći deo žitelja iz kopaoničkih i kosaničkih sela s pograničnog prostora prema Kosovu i pridružili se naporima bugarskih, nedićevskih i ljotićeveskih snaga. Četnici su još formalno nastupali kao Pećančevi, ali njihovi komandanti i većina četnika su se izjašnjavali kao pripadnici pokreta Draže Mihailovića.

Bugarske okupacione trupe (17. pešadijska divizija) zaposele su Prokuplje 9. januara 1942. u kome su zatekli jedinicu Nedićeve srpske državne straže i jednu četvu Pećančevih četnika pod komandom poručnika Ace Popovića. Prethodno je jedan vod Pasjačke partizanske čete Topličkog odreda napustio Prokuplje u kome je boravio u dogovoru s poručnikom Popovićem koji je bio pristalica saradnje s partizanima. Poručnika Popovića je tokom 1942. Draža Mihailović premestio u neku od jedinica u užičkom kraju gde je doživeo grubo maltretiranje zbog saradnje s partizanima. Nije mi poznato šta se na kraju s njim dogodilo.

Komanda bugarske vojske skoro ceo mesec dana ponašala se dosta uzdržano, lansirajući tvrdnju da su došli samo da osiguraju miran život građana. Kad su uspostavili obaveštajnu mrežu i došli u posed osnovnih podataka o antifašističkom pokretu, pokazali su zbog čega su stvarno došli. Cilj njihovog dolaska u Toplicu bio je utvrđen u dogovoru s nemačkom komandom i bio zaustavljanje ustaničkih akcija i uništenje partizanskih oružanih jedinica u Toplici, Jablanici i na celom jugu Srbije.

Već 12. februara, jedinice 17. bugarske divizije izvršile su napad na Pasjačku partizansku četvu koja se nalazila u selu Pasjači. Iako brojno znatno nadmoćniji i uz upotrebu artiljerijske i minobacačke vatre, napadajući iz više pravaca Bugari su naišli na odlučan otpor tako da su na Pasjaču izišli 13. februara tek pošto su se Pasjačka četa i neke manje mesne desetine u toku noći povukle prema Radanu i Sokolovici. Pasjačkoj četi pridružile su se i neke mesne desetine iz Rastovnice, Berilja, Pasjače, Jovine Livade i druge. Veći broj članova KP i SKOJ uzeo je učešća u toj prvoj većoj borbi protiv bugarskih okupacionih snaga. Ja sam se priključio jednoj desetini Pasjačke čete i mesnoj desetini sela Jovine Livade. Bili su tu i Tile, Miodrag i Novica Popović. U borbenom stroju našao se i kapetan Radovan Petrović.

Naš zadatak je bio da zaustavimo bugarsku kolonu koja je dolazila iz pravca Prokuplja preko Dobrotića i Belog Kamena s namerom da s te strane preko Jovine Livade napadnu Pasjaču. Naš borbeni raspored napravili su Radovan Petrović i Novica Popović. Kada je bugarski streljački stroj idući prema našoj zasedi stigao na odstojanje oko 150 metara, otvorili smo snažnu vatru. Budući da su Bugari bili izišli na brisan prostor, morali su da se povuku nazad i iz povoljnijih zaklona odgovorili su jakim mitraljeskom vatrom. S naše strane tukli smo samo kad smo mogli da ih uočimo u kretanju u njihovim zaklonima. Nas je na tom položaju bilo oko 30 do 40 boraca. Ostao mi je u sećanju i jedan sedamdesetogodišnji starac. Mislim da se zvao Bjelica, seljak iz Jovinih Livada. On je pokazivao, kad bi primetio, nekog bugarskog vojnika i tražio da ga gađamo. Mada smo imali nalog od Radovana Petrovića da štedimo municiju, taj položaj držali smo do kraja dana.

Na početku noći dobili smo naredbu da se s Pasjačkom četom povučemo preko Žitnog Potoka i Rankove Reke do Srednjeg Statovca. Negde na polasku prema Žitnom Potoku okupili smo se skoro svi koji smo toga dana branili Pasjaču i položaj oko nje. Obrazovala se kolona kojom je komandovao Ratko Pavlović. U toku pokreta data su objašnjenja da su neprijateljske snage suviše nadmoćne i da je razumnije i pametnije da se odvojimo od tako jakih snaga bugarskog protivnika.

Na putu prema Statovcu bilo je i snega zbog čega putovanje u tom pravcu nije bilo lako. Ratko Pavlović Čićko više puta je obilazio celu kolonu kontrolišući stanje u toku marša. Tako je on isti put kojim smo mi prešli morao preći nekoliko puta.

U Statovcu smo boravili jedan dan, prenoćili, održali nekoliko sastanaka na kojima su Čićko, Trnavac (Dimitrije Pisković) i još neki ukazivali na iskustva iz borbe protiv bugarskih jedinica. Održan je jedan sastanak članova SKOJ. Sledećeg dana napali smo četnički odred vojvode Narandžića koji se nalazio u osnovnoj školi u Vlasovu. Razlog za taj napad bio je što je taj četnički odred više puta napadao partizanska sela, Široke Njive, Tovrljane i druga samo zato što su bili na strani partizana. Četnici nisu te noći pružili veći otpor. Neke smo zarobili pa posle saslušanja oslobodili, a naša jedinica se vratila u Statovac. U Statovcu smo dobili poruku sekretara partijske organizacije Vidaka Milovića da se vratimo na teren Rastovničke partijske organizacije za koji smo u toku 1941. bili zaduženi da politički delujemo.

Čićko i ostali iz rukovodstva tog pasjačkog dela Topličkog partizanskog odreda odlučili su da se vratimo prema Pasjači. Tako smo stigli u Đurovac, selo u blizini Pasjače. U Đurovcu smo proveli jedan dan. Obavestili smo Čićka i Vuka Bajovića da smo pozvani da nastavimo aktivnosti u rejonu Prokuplje-Rastovnica-Pasjača, što su oni odobrili i razumeli i predložili nekoliko zadataka da suzbijemo demoralizaciju u narodu, a posebno da poradimo na blagovremenom dostavljanju obaveštenja o planovima i aktivnostima neprijateljskih formacija u Prokuplju do kojih budemo našim aktivnostima dolazili. Ako me sećanje ne vara, mislim da su još neki skojevci, to jest, kandidati za članove KP, Laza Tomanović i Radomir Vučković iz Berilja, bili u obavezi da se vrate na područje ranije aktivnosti.

Neposredno pred polazak iz Đurovca, na moje veliko iznenađenje pojavila se moja majka Joka. Koliko mi je bilo drago da je vidim, toliko sam se začudio kako nas je pronašla. Donela mi je jedan vuneni prsluk i rekla da su ga isplele kćerke Milića Đukića. Milić Đukić bio je prvi komšija i dobar čovek. Imao je sedam kćeri i neka od njih je isplela prsluk i dala Joki da mi ga preda. Tom prilikom, u kraćem razgovoru Joka mi je ispričala kako je Andrija Kilibarda iz Prokuplja, otac Hranislava, člana SKOJ, rekao da garantuje meni da neću biti hapšen ako se vratim kući. Bio sam iznenađen s obzirom da je njegov sin Hranislav bio sjajan skojevac, a 1944. poginuo je u borbi protiv nedićevaca.

Odgovorio sam Joki da ne očekuje moju predaju i napuštanje partizanske borbe, da se čuva takvih dobrotvora i da mu ne veruje. Joka je sama rekla da im stvarno ne veruje. Kad smo se pozdravljali, šapnula mi je da je u vuneni prsluk ušila parče tisovog drveta da me štiti od nevolja i neprijateljskih metaka. Nisam je pitao gde je našla tisovinu, ali sam obećao da ću znati da sačuvam glavu i bez tisovine. Pri rastanku rekla mi je da se čuvam i da ne moram uvek biti prvi. "Bojim se jer je velika sila navalila na vas", rekla je Joka.

Godine 1943, Bugari i nedićevci uhapsili su Svetozara i mlađeg brata Miloša Pantovića, a majku Joku tukli do besvesti da kaže gde sam i da li vraćam. Ona je tvrdila da sam zaposlen u Leskovcu, da ne zna ništa dalje o meni. Bilo im je jasno da ne govori istinu pa su je nemilosrdno tukli, te je uz pomoć lekara i bapskih lekova komšija ostala živa i dočekala oslobođenje. Posle oslobođenja, trudio sam se da budem češće u kontaktu s njom i da joj pomognem kad zatreba. Ne verujem da sam se Joki dovoljno odužio. U mnogo čemu, ona je za mene bila majka heroj.

Posle razgovora s Jokom, Tile i ja ostavili smo četetu u Đurovcu i požurili da se prema nalogu nađemo sa sekretarom partijske organizacije Vidakom Milovićem. Našli smo ga u kući Danila Bojanića gde se privremeno sklonio budući da je bio invalid bez jedne noge i ne baš mnogo pogodan za brže manevrisanje. Obavestili smo se o situaciji u neposrednoj okolini i sačinili plan daljih naših akcija.

Stanje u selima i raspoloženje u narodu prilično se izmenilo. Kaznene mere koje su bugarske jedinice preduzele posle borbe protiv nas na Pasjači, Belom Kamenu i Rastovnici, više zapaljenih kuća, hapšenje većeg broja seljaka i njihovo odvođenje u niške zatvore izazvali su opštu zabrinutost i strah od novih odmazdi i represalija. Znatan broj ljudi na selu ispoljavao je nespremnost da javno pruža podršku partizanima i političkim aktivistima ilegalcima. Većina građana nije se okrenula protiv partizanskog pokreta, ali se povukla u izbegavanje otvorene i javne pomoći. Vrlo mali broj počeo je da se uključuje u nedićevske i četničke jedinice.

Prema ranije utvrđenom stavu - da u slučaju da redovne partizanske jedinice privremeno napuštaju svoje teritorije - članovi KP i SKOJ i članovi narodnooslobodilačkih odbora koji nisu bili redovni članovi četa morali su nastaviti delovanje i nisu mogli da se povlače s četom odreda. Izuzetno su od te obaveze bili oslobođeni oni koji su se previše eksponirali u javnosti kao partizanski simpatizeri i aktivisti. U situaciji

kada se broj neprijateljskih oružanih jedinica stalno povećavao, članovima KP i SKOJ bilo je moguće da rade za Narodnooslobodilački pokret samo na ilegalan način. Njihov zadatak bio je da nastoje da nikako ne budu uhapšeni i zarobljeni s obzirom da su posle prvih bugarskih napada usledile brojne, vrlo često kontrolne operacije s manjim jedinicama u cilju zastrašivanja i demoralizacije naroda i hapšenja onih o kojima su imali informacije o njihovoj aktivnosti.

Nedićeve oružane jedinice i policija, ljotićevci i četnici trudili su se da Bugarima obilato potpomognu. Donekle je iznenađujuće delovala pojava većeg broja četničkih formacija koje su tokom 1941. bile potisnute u sela na Kopaoniku i Kosanici, to jest, u sela prema Kosovu. Pojavio se, na primer, i neki Kozjački četnički odred jačine nekoliko stotina naoružanih ljudi. Po sastavu bili su to nasilno pokupljeni seljaci iz rejona Pčinje i Trgovišta s trubačko-harmonikaškim orkestrom i po ukupnom izgledu neodoljivo su ličili na razbojničko-pljačkašku bandu.

Tako neočekivana promena u odnosu snaga i smanjenje aktivne podrške u narodu bili su posledica uključivanja jakih bugarskih vojnih formacija, povećanja aktivnosti nemačkih oružanih snaga, kao i snažnog širenja straha od opasnosti upada Šiptara s Kosova. Beogradska štampa i radio i sva propagandna Nedićeva, Ljotićeva i četnička sredstva bila su snažno usmerena na zatrašivanje naroda.

Međutim, svaki rat pa i ovaj partizanski, ustanički, protkan je i uspesima, i porazima. Ubedljiv primer za to je i oslobođenje Kuršumlije i povlačenje iz te varošice uz velike gubitke partizanske čete.

Kako se to dogodilo? Prema verziji koju sam čuo, ubrzo posle kuršumlijskog slučaja, napad na Kuršumliju inicirali su Okružni komitet KP Niša i štab Topličkog partizanskog odreda. Ovaj plan imao je u tom trenutku svoje političko i vojničko opravdanje. Četničke i nedićevske snage koje su držale samu Kuršumliju bile su slabe i oslobođenje varoši predstavljalo bi širenje ustaničkog partizanskog pokreta u kopaoničkim i kosaničkom delu Toplice.

Napade i oslobođenje Kuršumlije izvela je Kosanička četa Topličkog odreda zajedno s mesnim desetinama nekoliko sela Prekadin, Gojinovac, Šišmanovac, Bace i Gornja Konjuša. Kuršumlija je oslobođena 16. februara 1942.

Prema zamisli štaba odreda, bilo je u planu da se partizanske snage posle oslobođenja grada te izbora organa nove vlasti mesnih i političkih organizacija povuku iz grada i zauzmu povoljnije položaje u okolini Kuršumlije. Ali sekretar Niškog okružnog komiteta, Sreta

Mladenović Mika, koji je pošao u Kuršumliju nije se složio s napuštanjem grada i nije naložio da se Kosanička četa vrati i sačini plan za odbranu. Po svemu sudeći, on nije imao realne informacije o jačini četničkih snaga na kopaoničko-kosaničkom području.

Četničke vojvode Mrđenović, Maričić i neki drugi bili su još formalno pod Pećančevom komandom, ali i u fazi uspostavljanja direktnih veza s pokretom Draže Mihailovića. Oni su s višestruko brojnijim snagama napali kosaničku četvu 21. februara i uspjeli da je razbiju i zauzmu Kuršumliju 22. februara oko 15 h. Kosanička partizanska četa pružila je snažan i junački otpor, ali ishod borbe je odlučila brojna nadmoćnost četnika i nedostatak municije kod partizana. U toj borbi poginulo je nekoliko boraca Kosaničke čete, a oko 25 zarobljenih četnici su vezane izveli na streljanje noću 23. i 24. februara.

Među zarobljenima bio je i sekretar Okružnog komiteta KP Niša, Sreten Mladenović. On je u toku postrojavanja za streljanje uspeo da se odveže i pobegne sa strelišta. I puškomitraljezac Aleksandar Ivanović Soko preživio je streljanje na tom strelištu tako što je samo ranjen u nogu. Koristeći noćne uslove, uz velike napore stigao je do Vidojevačke partizanske čete.

U više prilika pokušavao sam da razumem zbog čega štab Topličkog odreda i nekoliko vodećih partijskih rukovodilaca koji su se nalazili na desetak-petnaest kilometara od Kuršumlije zajedno s Velikojastrebačkom četom i Rasinskim partizanskim odredom nisu odlučnije intervenisali da se Kosanička četa povuče iz grada pre nego što su ih napali brojniji četnički odredi ili zašto nisu pritekli u pomoć da im olakšaju povlačenje kada su već bili napadnuti. Istina, postoje podaci koji pokazuju da je štab odreda slao naredbe Kosaničkoj četi da se povuče na povoljnije položaje. Takođe, ostalo je zabeleženo iz tih dana da je Radoš Jovanović, partijski rukovodilac za Toplicu, bio u Kuršumliji i ubeđivao sekretara OK, Sretu Mladenovića, da je zadržavanje u Kuršumliji veoma rizično, ali sve to nije dovoljan odgovor na pitanje kako se moglo dogoditi da se Kosanička četa sama brani.

Posle poraza u Kuršumliji, počinje sve snažniji pritisak četničkih snaga na veći deo Toplice koji je bio pod kontrolom partizanskog pokreta. U stvari, do tada su četnici vojnički kontrolisali sela u Kosanici, na Kopaoniku i u većem delu rasinsko-aleksandrovačkog područja. Sada, s osloncem na povećanu angažovanost Nedićevih i Ljotićevih odreda, a posebno na bugarske trupe koje su presudno uticale na pogoršanje vojno-političke situacije u Toplici, Pustoj Reci i Jablanici, četnici su,

prisilno mobilišući ljude, krenuli da ovladaju celom Toplicom i Jablanicom. Može se reći da su borbe s bugarskim trupama na Pasjači 12. i 13. februara, borbe s Bugarima u Bojniku 15. i 16. februara, zatim zločini Bugara u Bojniku 17. i 18. februara i poraz Kosaničke čete u Kuršumliji nagovestili dramatične i veoma teške dane tokom skoro cele 1942.

O tome koliko je ova godina bila teška i jedva podnošljiva za vojne i političke snage partizanskog oslobodilačkog pokreta zabeležiću samo neke krupnije momente i događaje.

Pre svega, česti, skoro svakodnevni pokreti i napadi brojno uvećanih okupatorskih trupa, uz zdušnu saradnju s nedićevcima, ljotićevcima i četnicima, oružanim formacijama i državnim aparatom Nedićeve Srbije, bezmalo su podelili topličko područje na dva dela, levu i desnu stranu reke Toplice. Tako su se čete Topličkog odreda našle u teškoćama da održavaju međusobne veze kao i veze sa štabom odreda i da usklađuju operativna dejstva i akcije.

Na levoj strani (što je veći deo područja Toplice) delovale su Velikojastrebačka i Malojastrebačka četa s oko 100 boraca. Na toj strani često su boravile čete Rasinskog partizanskog odreda iz kruševačkog područja. Na desnoj strani bila je Pasjačka četa i dve čete, Kosanička i Vidojevačka, koje su imale tragičnu sudbinu. Kosanička je uništena u Kuršumliji i Svarči, a Vidojevačka četa je takođe uništena u borbi protiv Bugara i četnika Draže Mihailovića na Rgajskom Visu 12. aprila 1942.

Mesne borbene desetine koje su ranije češće aktivirane u novonastaloj situaciji iz razumljivih razloga ređe su sadejstvovala u borbama s aktivnim četama odreda.

Veoma slična situacija nastala je i na području Puste Reke, jablaničkog i leskovačkog kraja. I kod njih, kao i u Toplici, povećan je broj neprijateljskih, bolje naoružanih formacija koji je nametao svakodnevnu borbu i manevarske pokrete i donošenje najpovoljnijih odluka za opstanak i nastavak oslobodilačkih akcija.

Ako se za period juni-decembar prethodne 1941. moglo govoriti o blagoj, ali stalnoj plimi u borbenom raspoloženju naroda, za vreme od kraja decembra 1941. do avgusta i septembra 1942, beležimo vidljivu oseku, kolebanje i opadanje spremnosti u narodu da se nastavi aktivna i otvorena borba protiv neprijateljskih snaga. Što zbog povećanih i učestalih akcija i svirepih metoda kojima se služio okupator, naročito Bugari i domaći pomagači, što zbog zimskih vremenskih uslova, partizanske oružane jedinice i partijske organizacije, kao i narod, našle su se u znatno otežanim uslovima.

U traženju rešenja za prilagođavanje novim uslovima, u nekim partizanskim jedinicama donošene su odluke o podeli istih na manje grupe radi lakšeg kretanja i manevrisanja u sukobu s velikim neprijateljskim snagama. Prema nekim informacijama, štab Topličkog odreda u decembru (oko 15. decembra) doneo je odluku o brojnom smanjenju četa tako da je jedan broj boraca slabog zdravlja, naročito iz topličkog kraja, poslat svojim kućama. Teškoće su u tom pogledu imali samo oni koji su prethodno javno istupali kao borci partizanskih jedinica. Ostalo je nejasno da li su takvu odluku predlagali štabovi četa ili neko od partijskih rukovodstava. Bilo ko da je odlučivao, pomenuta mera izazvala je ozbiljne zabune i nedoumice.

Krajem decembra ili početkom januara našoj partijskoj organizaciji obratio se Milić Rakić Mirko i preneo odluku o brojnom smanjenju. Milić Rakić, beogradski grafički radnik, iskusni borac, komunista, uživao je veliki ugled u Topličkom odredu. Tada se nalazio u štabu Pasjačke čete. Obavestio je nas, Vidaka Milovića, Tileta i mene, da je odluka privremena, da je on u toku odlučivanja bio protiv takve odluke, ali je bio u manjini. Odlučeno je da nam se pridruže još dva druga tako da bi oni s Vidakom, Tiletom i sa mnom činili jednu grupu, manju, razume se, koja bi delovala na prostoru Prokuplje, Rastovnica, Vodice, Dobrotić. Dakle, pretežno na području prokupačkih vinograda, na par kilometara od Prokuplja. Zadatak je bio da održavamo kontakt s ljudima, posebno s našim simpatizerima, skojevcima, članovima partije i kandidatima za partiju i da svima preporučimo da se sklanjaju i izbegavaju hapšenja. Drugi još ozbiljniji zadatak bio je da Tile i ja, uz pomoć prokupačkih aktivista, dođemo do jednog broja (bar dvadesetak) blanko overenih legitimacija ili objava, pa i bilo kakvih sličnih dokumenata koji se mogu upotrebiti kao lični dokumenti.

Očigledno, od nas se očekivao veliki i značajan učinak mada smo slične zadatke imali i pre susreta s Milićem Rakićem. Tako, kao grupa, delovali smo oko deset-petnaest dana. Tile se povremeno priključivao, a ona druga dva borca nisu uopšte dolazili. Ne znamo zašto. Jeste bilo teško tih dana jer smo morali često menjati mesto boravka i krajnje oprezno održavati kontakte s ostalim članovima organizacija i sa simpatizerima. Ja sam bio stalno u pokretu jer Vidak zbog teške invalidnosti nije bio u stanju da se kreće. Milić Rakić nije poznavao teren i aktiviste iz tog područja. Tako sam ja morao da obavim najveći deo obaveza s poverljivim punktovima preko kojih smo dobijali informacije od štaba Pasjačke čete i slali svoje poruke. Sve je to bilo skopčano s čestim kre-

tanjem kada su, skoro svakodnevno, nedićevske, četničke, bugarske patrola ili manje jedinice krstarile područjem na kome smo se nalazili.

Prema kazivanju Milića Rakića, druge grupe su bile brojnije, veće i do deset, petnaest boraca. Nekoliko boraca koji nisu bili u javnosti eksponirani kao partizani, po nalogu rukovodstva čete, otišli su svojim kućama. Rejon u kojem je trebalo da se nalazi i održi naša grupa bio je oko četiri kilometara od Prokuplja prema selu Dobrotiću, prema Vodicama i Selištu i Vidojevici. Taj teren sam ja odlično poznavao. To je prokupačko vinogorje s puno pomoćnih objekata, manjih koliba. Budući da su u pitanju zimski dani, na terenu u vinogradima nije bilo posetilaca.

Odluka o smanjenju brojnog stanja u četama odreda izazvala je ozbiljno negodovanje, naročito među onima koji su morali otići kući. Nama, članovima KP i jednom broju vrlo aktivnih članova SKOJ, izričito je naređeno da ostajemo na terenu i da ga držimo, ali i da se maksimalno čuvamo od hapšenja. Zato nam odluka o smanjenju odreda nije bila razumljiva. Tada je Pasjačkom četom rukovodila grupa istaknutih komunista: Ratko Pavlović, Vojin Bajović, Nata Jocić, Velimir Jeremić, Milić Rakić i još neki. Pitali smo Milića Rakića ko je inicirao takvu odluku. Odgovorio je samo da je bio protiv, da je ostao u manjini. Nije znao da li je Radoš Jovanović, naša stalna partijska veza, učestvovao u donošenju takve odluke.

Inače, vreme provedeno s Milićem Rakićem Mirkom bilo je veoma korisno uprkos velikim teškoćama i opasnostima. Nije bilo lako da se održimo na tom terenu i da uspešno izbegnemo susrete s bugarskim patrolama i jedinicama, nedićevcima, četnicima, no nekako smo se snalazili i uspevali da nađemo rešenje. Bilo je zadovoljstvo slušati iskusnog, prekaljenog komunistu Milića Rakića, vrlo obrazovanog radničkog borca. O mnogim pitanjima, pa i o onim tada vrlo aktuelnim, govorio je smireno i opuštano, vrlo ozbiljno i argumentovano što je na nas znatno mlađe od njega imalo značajnog uticaja. U jednom trenutku bilo nas je u grupi petorica. Mirko, Vidak, Tile, Vidakov brat Milenko i ja.

Milić Rakić bio je rođen 1912. u Valjevu. Grafičar, radnički tribuna i komunista, istakao se u beogradskoj organizaciji. Poginuo je kao komesar Topličkog odreda februara 1943. na vrhu Velikog Jastrepca u oštrom sudaru s elitnom jedinicom nemačkog planinskog bataljona. Meni je ostalo u trajnom sećanju Rakićevo druženje, njegova druželjubivost, razložnost i objektivnost u opisivanju pojedinih problema i društvenih zbivanja u ondašnjoj Jugoslaviji.

Na nekoliko dana pred rastanak s Rakićem, bili smo na tavanu jedne vinogradarske kolibe. Samo Mirko Rakić, Vidak i ja. Oko dvanaest sati kroz kontrolni otvor na krovu uočili smo grupu nedićevaca žandarma, oko 20-30 njih, koja se kretala u formi improvizovanog streljačkog stroja. Smer njihovog kretanja govorio nam je da naša koliba nije njihov cilj. Međutim, jedan iz grupe žandarma se izdvojio i krenuo u naše prebivalište. Milić Rakić je šapatom predložio da ako krene na tavan, dižemo poklopac, skačemo na njega, razoružamo ga i naredimo da ćuti, ne pucamo. Žandarm je ušao, pogledao levo-desno po prostori. Nije ni pogledao na tavan, okrenuo se i pridružio se svojoj patroli.

Nama takva situacija nije bila naročito iznenađenje jer takvih i sličnih, pa i težih trenutaka bivalo je vrlo često.

Ostali smo u istoj kolibi jer je bila na pogodnom mestu. Nije bila u blizini ustaljenih prolaza, a relativno blizu onih aktivista i pristalica NOR preko kojih smo održavali vezu s rukovodstvom Pasjačke čete.

Tih dana, u vreme boravka u prokupačkim vinogradima, značajnu ulogu odigralo je nekoliko naših vrlo poverljivih ljudi s kojima sam ja kontaktirao i tako osiguravao kako-tako redovnu vezu sa štabom Pasjačke čete. Rado se sećam Raje Savićevića, Danila Bojanića, Krsta Mandića i Mila Paunovića. S njima sam ugovarao da prenesu štabu da smo još na određenom području, da nema promena, da očekujemo dalja uputstva.

Primeru radi, navodim da je Raja Savićević iz Selišta bio važna karika u kanalu, koji je iz Beograda i Pokrajinskog komiteta KPJ išao do niškog poverenstva KP, to jest, do Aleksandra Ace Stanimirovića i Nege Kostića u Prokuplju, zatim preko Raje Savićevića do Vukašina Vujičića na Vidovači i do Nikolića na Belom Kamenu i Ratka Kovačevića, Ivana Bulajića u Jovinim Livadama, pa sve do štaba Pasjačke čete. Tim kanalom je, preko Raje Savićevića, prešao i Petar Stambolić početkom 1944. i stigao u Pustu Reku gde je preuzeo ulogu komandanta glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Srbije. Pominjem ovaj kanal zato što je, zahvaljujući ovim ljudima, funkcionisao tokom četvorogodišnjeg oslobodilačkog ratovanja, a da nije bio otkriven od strane neprijateljskih službi.

Krajem februara (oko 25, čini mi se) posetio sam Danila Bojanića kako bih proverio ima li novih poruka i primio nalog da se Milić Rakić odmah vrati u četvu jer je prethodna odluka o smanjenju ukinuta kao pogrešna. Tako se obistinilo uverenje Milića Rakića da odluka neće duže ostati na snazi. Istovremeno je poručeno da Vidak, Tile i ja i ostali ak-

tivisti treba da ostanemo na svom terenu i da striktno i uporno izvršavamo dogovorene obaveze u cilju jačanja održavanja partizanskih jedinica. Prilikom rastanka dogovorili smo se s Milićem Rakićem da izdejtstvuje obavezu odgovornih da nas bliže informišu u vezi s odlukom o smanjenju odreda i o njegovom ukidanju. Kasnije smo ukratko obavješteni da je protiv takve odluke intervenisao Pokrajinski komitet KP i Poverenstvo PK u Nišu. Takva ocena kasnije je bila preovlađujuća i ozvaničena. Na rastanku Milić, Vidak i ja odlučili smo da Vidak mora da se skloni u selo Kruševicu kod svoje sestre i da tamo ostane u skladu sa situacijom.

U tom dogovaranju Vidak nam je ispričao da je shvatio koliki problem je on za nas predstavljao zbog svoje otežane pokretljivosti. Rekao nam je da je prilikom upada onog žandarma u vinogradarsku kolibu bio rešen da, ako dođe do pucnjave i borbe s njim, predloži da se Rakić i ja spasavamo borbom, a da on poslednjim metkom ili bombom reši svoju sudbinu. Otišao je u Kruševicu. Vidak, stari nepokolebljivi borac, razboleo se, a četnici su ga otkrili i iako je bio pod temperaturom predali su ga Nemcima i Bugarima. Odveden je u logor na Crvenom Krstu u Nišu. Tamo se herojski držao i poginuo prilikom pokušaja bekstva februara 1942.

Milić Rakić i još jedan broj boraca vratili su se u svoje jedinice što je povratilo borbenu efikasnost, ali je ne malo onih koji su se nevoljno povinivali odluci o redukciji brojnog stanja i vratili svojim kućama bilo uhapšeno od strane nedićevaca ili poginulo prilikom hapšenja.

Tih dana, krajem februara i početkom marta 1942, pritisak i snažni napadi neprijateljskih snaga bili su iz dana u dan sve veći. Zbog toga je Pasjačka četa, radi lakšeg manevrisanja, posebno kada je izvodila napadačke akcije, primenjivala podelu na vodove ili desetine. Jedna desetina ili vod (nisam siguran) bila je gotovo uništena u sukobu s Bugarima i četnicima na Pasjači marta 1942.

Upravo krajem februara dobio sam poruku od Radoša Jovanovića da je rukovodstvo KP za Toplicu odlučilo da napustim područje Prokuplje-Pasjača i da se prebacim na teren Blace-Kuršumlija na levoj obali Toplice. Kako ću otići na taj teren i koje zadatke ću imati, biće objašnjeno kasnije. Bilo mi je jasno da je rejon oko Blaca i Kuršumlije politički složeniji i u mnogo čemu teži, pre svega zato što su četnički odredi s osloncem na bugarske trupe postali brojniji i agresivniji, ali nisam ni pomišljao da tražim objašnjenje takve odluke. Bez kolebanja bio sam spreman da idem u novi rejon političkog i organizacionog delovanja.

Tile Popović i ja kao članovi KP i Sreten Stanišić, učitelj Milenko Milović, Marko Nikolić i Laza Tomanović, kandidati za KP, bez Vidaka koji je već bio na putu za Kruševicu, sastali smo se i razmatrali trenutnu situaciju na području za koje smo organizaciono i politički zaduženi. Ocenili smo da je u toku dalje pogoršanje situacije, ali da se veći deo aktivista skoro u svim selima dobro drži i dalje je spreman za aktivno učešće na zadacima partizanskog oslobodilačkog fronta, razume se sada pod otežanim uslovima ilegalnog i obazrivog delovanja.

Konstatovali smo na osnovu kontakata da, uprkos naglom i ubrzanom pogoršanju političke i bezbednosne situacije, borbeni moral i spremnost za aktivnost u prilog NOP kod članova SKOJ i mladih aktivista, nije bitno promenjen. To je nama koji smo s ovim mladim ljudima bili do tada u redovnom kontaktu ulivalo nadu i ohrabrenje da bez kolebanja nastavimo aktivnosti iako su se uslovi pogoršali.

Beležeci ova sećanja o tom izuzetno teškom periodu za Narodnooslobodilački pokret skoro cele 1942, ne mogu a da s poštovanjem i ponosom ne pomenem bar nekoliko sjajnih i čvrsto opredeljenih skojevaca i mladih ljudi iz sela u kojima smo delovali, a koji su tokom NOB postali i borci partizanskih odreda, brigada i divizija. S dubokom tugom sećam se i onih s ovog spiska koji su položili svoje živote u borbi protiv fašističkih okupatora i domaćih pomagača: Žarko Vasiljević i Miša Vasiljević, Miodrag i Milovan Vučetić, Žika (Lukin) Nikolić, Nada Pejović, Milica Bojanić (svi iz Balčaka), Marica Kilibarda (iz Selišta), Jovo Savović (iz Rastovnice), Leno Vuković (iz Pasjače), Milutin Bulajić (iz Jovine Livade), Miro Nikolić i Danilo Nikolić (iz Belog Kamena), Milutin (Radomanov) Blagojević (iz Belog Kamena), Hranislav Miladinović (iz Balčaka), Ognjan Miladinović (iz Dobrotića), Slobodan Đorđević (iz Vodica), Danica Jovović (iz Vidovače), Sveta Kostić (iz Vlahova), Slobodan Đorđević (iz Vodica).

Odustajem od daljeg nabiranja, iako sam svestan da bi na ovom spisku mogli zauzeti časno mesto još mnogi mladići i devojke iz ovih sela, a takođe i sela s leve strane Toplice.

Dani i meseci od januara do septembra 1942. nametnuli su neophodnost velike pokretljivosti i manevrisanja na području trinaest do petnaest sela južno od Prokuplja. U jednakoj situaciji nalazila se i Pasjačka četa Topličkog odreda i nas nekoliko članova i kandidata za KP, kao i jedan broj skojevaca. Tokom tog vremenskog perioda bilo je ključno izbeći udare nadmoćnijih neprijateljskih snaga i napadati okupatorsku vlast na, za njih, osetljivim tačkama. Za nas koji smo bili zaduženi za or-

ganizaciono-politički rad osnovni zadatak je bio da se održi kontakt s narodom i podstiče raspoloženje protiv okupatora, koji je svojim rigoroznim, svirepim merama i snažnom propagandom činio sve da se u narodu umanju podrška partizanskom oslobodilačkom pokretu.

U takvim okolnostima bilo je normalno da se redovno često viđamo i sastajemo radi međusobnog informisanja i dogovaranja o radu i ponašanju u situaciji koja se iz dana u dan pogoršavala. Zabrinjavajuće je bilo ponašanje jednog dela starijih građana koji su ne samo otkazivali podršku već, istina u manjem broju, prelazili na protivničku stranu i uzimali aktivno borbenu učešće protiv partizanskog pokreta. Na jednom od brojnih sastanaka nas sedam-osam članova i kandidata KP, početkom marta, Marko Nikolić, kandidat za člana KP, predložio je da se prema onima koji, povlačeći se, zagovaraju odustajanje od borbe, preduzmu konkretne oštrije mere. Pomenuo je, na primer, Dražu Gagovića iz Rastovnice iz čije familije smo imali i jednog mladića (Vlada) koji je održavao vezu s nama.

U raspravi o tom pitanju zaključili smo da se pre svega moraju razumeti pripadnici starijih generacija koji su morali biti zabrinuti i uplašeni za svoju porodicu i imovinu koju su kroz duže vreme mukotrpno stvarali. Mere bugarskog okupatora i njihovih domaćih pomagača i mere slične onim merama u Bojniku, hapšenje i streljanje seljaka i paljenje kuća posle borbe na Pasjači, streljanje u Gornjoj Stražavi i još neki slični drastični obračuni okupatora prema narodu morali su da izazovu zabrinjavajuće efekte čak i kod jednog broja iz reda mlađih generacija.

U takvom razgovoru isticao se učitelj Sreten Stanišić, čovek oko trideset godina. Njega smo zadužili da obavi razgovor s Gagovićem i pokuša da ga smiri. On je bio uticajan u okolini a govorljiv, rečit, umeo je da prepadne i da ubedi. Sreten je Gagovića lično poznao. Marko Nikolić je prihvatio takve ocene iako je upozorio da političko kolebanje nekih starijih, naročito uglednih ljudi, pogoršava raspoloženje u narodu. Na ovom sastanku u podne, početkom marta, prisustvovali smo Marko Nikolić, Sreten Stanišić, Tile Popović, Senta ilić, Milenko Milović, Jovo Savović, Laza Tomanović i ja. Na sastanak je bio pozvan i Aleksandar Eraković, ali nije došao. Vidak Milović, sekretar partijske organizacije, bio je smešten kod svoje sestre u Kruševici tako da je iz tog razloga odsustvovao. Red je da pomenem i da se sastanak održao na jednom lepom proplanku, na tri do četiri stotine metara od rastovničke vodenice Mira Savovića i Jove Savovića, a iz kuće Todora Džoganovića, Sento Ilić je doneo hleb i sir za ručak.

Na tom sastanku smo zaključili da treba obnoviti kontakt s Verom Đurišić, Radom Dedijer i Žikom Đorđevićem, aktivnim članovima KP u Prokuplju. Preko njih smo zaključili da treba obnoviti vezu s Radošem Jovanovićem Seljom, s kojim duže vreme nismo imali kontakt, i s Radetom Đorđevićem, članovima Topličkog partijskog rukovodstva.

Tokom većeg dela 1942. zaključno sa septembrom, zbog promene brojčanog odnosa snaga u korist okupatora partizanski pokret bio je u situaciji da prevashodno nastoji da sačuva borbene sastave svojih oružanih snaga i politički uticaj u narodu. Kao što je istorijski poznato, u prethodnoj godini bili smo pretežno u ofanzivnim akcijama. Inicijativa je bila u našim rukama, a od februara 1942. inicijativu je imao okupator i kvinsliške snage. Bugarski okupatori su, osim Prokuplja, gde je bila 17. divizija, zaposeli i Kuršumliju, Blace, Žitni Potok, a iz leskovačkog garnizona držali su borbene odrede u Lebanu, Bojniku i još nekim mestima jablaničkog, pustorečkog kraja, odakle su, posebno u martu, uz učešće nedićevaca, izveli višednevne snažne napade na partizanske odrede.

Oslanjajući se na znatno povećan pritisak bugarskih i nemačkih okupatora, kao i Nedićevih i Ljotićevih kolaboracionista koji su činili strašne zločine i svirepe mere odmazde, u prvim mesecima 1942. sa svih strana navalili su i četnici. U sela i gradove juga Srbije umarširali su četnički odredi formirani od, pretežno silom i na prevaru, mobilisanih seljaka iz planinskih naselja Toplice, Jablanice, Puste Reke i ostalih područja juga Srbije. Pomenuću samo neke koji su po zlu zapamćeni. Odred Nike Kuštrimovića (Toplica), vojvode Branka Mrđenovića, vojvode Mašana Đurovića (Ibarski), popa Mike Popovića (Blace), Vukoja Milovanovića (Kopaonik), Bože Ivanovića (Žitni Potok), Koste Miljkovića (Džigolj).

Na jablaničkoj i pustorečkoj strani zapamćeni su odredi kozjački, šarplaninski, mrvenički, tularski, Golubovićev (iz Kosančića). Bilo ih je još, ali ovih se dobro sećam. Svi oni pojedinačno nisu bili brojčano jaki i vojnički gledano više su bili razularena pljačkaška banda koja je nastojala da se uvek kreće u blizini okupatorskih i nedićevsko-ljotićevskih pomagača okupatoru. Mnogi od ovih postojali su 1941, ali su bili potisnuti iz najvećeg dela Toplice i Jablanice. Politički i vojnički, bili su u početku pod komandom Koste Pećanca što znači uz okupatora. Kasnije, tokom 1942, sve više su prelazili pod komandu Draže Mihailovića, opet s okupatorom.

Sve to dovelo je do nagle promene u odnosu snaga na štetu ustaničkog pokreta na jugu Srbije. Taj odnos se održao skoro cele 1942. Pojačana nadmoćnost vojnih jedinica u svakom pogledu, drastične i

svirepe mere odmazde, paljenje kuća, zarobljavanje i hapšenje građana, streljanje na licu mesta - i uz to snažna antiustanička propaganda s lansiranjem svakojakih laži - uticali su da se smanji podrška, pomoć i javno učešće naroda u akcijama protiv okupatora. Manje je bilo pružanja podrške okupatoru i domaćim izdajnicima, ali u političkoj atmosferi naglo su porasli strah od odmazde i briga za sopstvenu, s mukom stečenu imovinu.

Učestale martovske akcije bugarskih okupatora, nedićevskih i četničkih odreda, zatim bugarska velika ofanziva protiv Topličkog odreda u junu (učestvovala su tri divizije) i velika akcija Nedićevih snaga u avgustu 1942. protiv Topličkog odreda u trajanju od četrdeset dana ostavile su posledice. Neposredno pre toga, Nedić i Ćimović, ministar za unutrašnje poslove, izveli su snažnu akciju protiv nišavskog, svrljiškog i ozrenskog partizanskog odreda. U narodu su podsticali osećaj velike ugroženosti i opasnosti po sopstveni opstanak.

Žestoke ofanzive koje su izveli okupatori i domaći pomagači tokom 1942 (naročito u prvoj polovini), s ciljem da potpuno unište partizanske oružane jedinice i zaustave dalji razvoj antifašističkog pokreta na jugu Srbije, zastrašujuće su delovale na jedan deo stanovništva.

U toj ambiciozno zamišljenoj i dobro koordiniranoj ofanzivi od samog početka, to jest, od februara 1942, naročito su se isticale bugarske okupatorske divizije locirane u Nišu, Leskovcu i Prokuplju. Njihovim nemilosrdnim i svirepim kaznenim operacijama protiv ustaničkog raspoloženja naroda i protiv partizanskih odreda zdušno su pomagale Nedićeve, Ljotićeve i četničke oružane formacije ističući se posebno na političko-propagandnom i obaveštajnom planu.

Ove takozvane nacionalne snage, ostaci propale stare države (Kraljevine Jugoslavije), nisu krile svoje savezništvo s okupatorom. Svoju pomoć okupatoru da učvrsti vlast i slobodno pljačka ekonomske resurse Srbije i Jugoslavije, oni su prikazivali kao spasavanje Srbije i srpskog naroda, što je bila bezočna laž i prevara. To njihovo spasavanje naroda odlučno demantuju činjenice koje, s dosta tuge i mučnine, moram ovde da iznesem, a odnose se samo na nekoliko meseci 1942.

Posle borbe oko Pasjače i na samoj Pasjači partizanske snage pod pritiskom znatno nadmoćnijih bugarskih jedinica povukle su se u pravcu sela Statovca i Vlasova. Tamo smo se sukobili s četnicima koji su krenuli u pomoć Bugarima.

Bugari su zapalili jedan deo Pasjače, opljačkali što su hteli i uhapsili 15 odraslih žitelja koje su sproveli u Niš i većinu streljali.

Posle borbe u Bojniku 15. februara, brojno nadmoćnije bugarske snage dobivši pomoć iz Leskovca streljale su 470 žitelja Bojnika i Dragovca (127 odraslih muškaraca, 254 žene, 89 dece od kojih 32 od tri godine). Istovremeno, u Bojniku i Dragovcu spaljeno je 1.200 zgrada od čega preko 160 kuća za stanovanje.

S bugarskim vojnicima (treba zabeležiti i pamtiti) iz Bojnika se povukao i 8. nedićevski odred koji je pomagao bugarskim okupatorima da izvrše gnusne zločine u Bojniku i Dragovcu.

Upravo tih dana, u vreme teških zločina u Bojniku, bugarske oružane snage su izvršile brojna hapšenja, streljanja i paljenja kuća i pljačku imovine u mnogim selima koja su bila naklonjena partizanskom pokretu. U Kosančiću je streljano više od 50 seljaka dovedenih iz Kacabača, Obilića i Kara. U Belanovcu Bugari su streljali više od 40 žitelja tog sela, nastavljajući istragu i lov na partizanske simpatizere i u ostalim selima Puste Reke.

Osećajući svoju nadmoćnost u ljudstvu i oružju - Bugari, nedićevci i četnici - nastavili su 1942. svoje orgijanje protiv naroda i partizanskih snaga na celom području Toplice, Jablanice, Puste Reke i na jugu Srbije u celini.

Osim učestalih manjih akcija na partizanske odrede i na sela koja su ih podržavala tokom februara, marta i aprila, okupatori su u toku leta godine izveli i dva krupnija agresivna poduhvata s izuzetno jakim snagama, detaljno razrađenim planovima za definitivno razbijanje partizanskih jedinica i potpuno zaustavljanje ustaničkog antifašističkog pokreta.

U drugoj polovini juna započela je velika operacija, takozvana bugarska ofanziva (kako smo je tada nazivali) na Veliki i Mali Jastrebac, na kojima su najčešće stolovale dve poznate partizanske čete. U akciji su učestvovala tri divizije pod komandom generala Nikolova, komandanta Bugarskog okupacionog korpusa u Nišu. U svom zločinačkom planu smislili su opkoljavanje i uništenje dve čete Topličkog odreda, Velikojastrebačku i Malojastrebačku, koje su do tada imale oko sto boraca, a s Rasinskim odredom i rudarskom četom koje su često boravile na Jastrepцу bilo ih je oko dve stotine.

Cilj im je bio, bilo je sasvim jasno, da se ove partizanske snage likvidiraju. Ali, taj plan nisu mogle da ostvare i zbog toga su se nemilosrdno obračunavali sa seljacima iz sela ispod Jastrepca, Gornje Bresnice, Gornje Jošanice, Velike Plane, Raševca. Bugarski okupatori samo u ovoj akciji ubili su na prepad više od 260 pohvatanih građana ovih sela i zapalili veliki broj kuća i pomoćnih objekata.

Ubrzo posle ove bugarske ofanzive, organizovan je i izveden svesrano i dugo pripreman Nedićev pokušaj likvidacije partizanskih odreda i gašenje antifašističkog pokreta na jugu Srbije. Pre svega, ta ofanziva bila je usmerena na Veliki Jastrebac. Organizator i operativni rukovodilac bio je Milan Aćimović.

Srećna je okolnost da su štabovi Topličkog odreda i četa, kao i politički rukovodioci, o ovoj ofanzivi znali pre nego što je ofanziva počela. Kapetan Jovan Tošić, simpatizer KP i partizanskog pokreta zaposlen u okružnoj komandi Srpske državne straže, prisustvovao je poverljivom sastanku na kome je s Milanom Aćimovićem razrađen plan velikog napada na partizanske odrede i antifašističke političke aktiviste u topličko-leskovačkom području.

Tošić je o svemu odmah obavestio Dragog Stamenkovića koji se tada nalazio u Nišu. Stamenković je s Dušanom Puđom sročio informaciju i već početkom jula uputio određenim partijskim organizacijama i štabovima odreda na području Jugoistočne Srbije. Ta blagovremena obaveštenost o pripremanju Aćimovićeve ofanzive omogućila je četama i partijskoj partizanskoj organizaciji da se bolje pripreme, pruže otpor i izbegnu veće gubitke. U slučaju prethodne bugarske ofanzive, pravovremena obaveštenost je nedostajala, što je odredu i političkim organizacijama stvaralo ogromne teškoće i uslovalo veće bugarske zločinačke akcije.

U toku Aćimovićeve ofanzive ostaće zabeležena i zapamćena zajednička pogibija jedanaest istaknutih partizana smeštenih u jednoj zemunici na Malom Jastrepču. Smešteni su u zemunicu zato što su bili bolesni i nisu bili sposobni za kretanje. Otkriveni su, opkoljeni i pozvani na predaju. Odlučili su se, posle razmene mišljenja, da se ne predaju. Grupa koja je pokušala proboj bila je odmah pokošena žestokom puščanom i mitraljeskom vatrom nedićevaca. Ostali, na čelu s Nikodijem-Kodetom Stojanovićem Tatkom, izvršili su samoubistvo. Prvi je samoubistvo izvršio Kode Tatko, pa zatim Darinka Nestorović, Miodrag Veljković, Miloško Nikolić, Milivoje Tošić, Bora Kebanov, Bora Milošević i Bora Srbljanović.

Dvojica koji su bili u zemunici, Živojin Milovanović i Vitomir Ristić, predali su se, nisu bili spremni na samoubistvo. Odvedeni su u logor. Živojin Milovanović je preživeo rat i nerado pričao o strašnom, za njega previše teškom događaju prilikom odlučivanja da se izvrši samoubistvo ili predaja. Jedanaesti član ove grupe iz zemunice oslobođen je na svoj zahtev jer je tvrdio da ne može da izdrži uslove bez vazduha i zbog nervoze u samoj zemunici. Tatko je odlučio da mu se dozvoli da napusti ze-

municu. Nije utvrđeno da li je on nedićevcima pokazao gde se nalazi zemunica s ostalim članovima te partizanske grupe. Nad ovim junacima učinjen je novi zločin. Pripadnici nedićevske takozvane srpske državne vlasti su ih odneli u Prokuplje i izložili na trgu u centru grada, prisiljavajući građane Prokuplja da dođu i vide likvidirane partizane. Jednome od njih bila je urezana petokraka na čelu, pričali su kasnije oni koji su bili prisiljeni da dođu i prođu pored tog stroja junaka koji su poginuli u borbi za slobodu.

Iako ovo dramatično stradanje nije po broju poginulih bilo jednako nekim masovnijim gubilištima, recimo u Kuršumliji, Svarči i još nekim, u narodu je zbog drame i načina na koji se dogodilo izazvalo mučninu i tešku atmosferu. Bilo je mržnje i ogorčenja prema okupatoru i domaćim saradnicima, ali i naglašenog straha od neizvesnosti i svireposti na koju su okupatori i njihovi saradnici spremni. Većina Prokupčana je izbegavala da ide u obilazak stradalih partizana, ali je jedan deo bio prisilno doveden da učestvuje na toj tužnoj izložbi.

U danima po oslobođenju, kada smo krenuli da se bavimo pisanjem hronika, jednom prilikom imao sam duži razgovor s Jocom Savkovićem koji je spremao knjigu na temu „Toplica u NOB i revoluciji“. Između ostalog, pričali smo i o tragičnoj pogibiji Tatkove grupe. On je imao razgovore, ako se dobro sećam, s Živojinom Milovanovićem koji se na kraju drame predao. Dobro se sećam da je Joca naglašavao nespremnost Živojina da o tome događaju duže govori. „Sada, kada se u mislima vratim tom događaju, suze mi same krenu“, govorio je Živojin. Jocin utisak je da je Tatko zagovarao samoubistvo jer je probijanje nosilo rizik zarobljavanja i upotrebe zarobljenika protiv partizanskog pokreta. Ne mogu zaboraviti Jocin utisak da je Živojin zaplakao kad je rekao da su neki pucali u sebe uz prethodni uzvik „Živela sloboda“.

Nekom prilikom razgovarao sam o zemunici i s Radošem Jovanovićem. Primetio sam da je on s Jocom takođe razgovarao. Radoš je dobro poznao i visoko cenio Tatka i Daru Nestorović. Sećam se dobro da smo konstatovali da slučaj Tatkove zemunice i druge gde je bilo 14 partizana koja nije otkrivena i mnogi drugi primeri herojstva, čojstva i drugarstva, izdržljivosti i snalažljivosti zaslužuju da se nađu u mnogim romanima i filmovima i drugim umetničkim tvorevinama. O tome smo razgovarali godinu dana pre Radoševe saobraćajne nesreće 1965. Uostalom, narod Toplice ostavio je večnu uspomenu na ovu pogibiju kroz pesmu koju smo često pevali u marševima, tokom odmora, pa i u borbi, a koja glasi:

*“Oj Toplice, je l' ti žao
Kode Tatko što je pao.
Kode Tatko i ostali
Na Jastrepcu što su pali.”*

Treba još reći da je Kode Tatko proglašen za Narodnog heroja.

Tokom prilično nepovoljnih zbivanja 1942. na topličko-jabla- ničkom području do nas su dopirale vesti o sličnim pritiscima Bugara, nedićevaca i četnika na partizanske odrede u nišavsko-svrljiškom i ozren- skom kraju koji su imali žestoke okršaje, ali, zbog nadmoćnosti nepri- jateljskih snaga, i velike gubitke.

Novembra meseca u Toplici i Jablanici izvedena je još jedna bugarska ofanziva uz učešće Nedićevih i četničkih formacija i nemačkih mehanizovanih jedinica. Zahvaljujući iskustvu iz ranijih borbi, zahvaljujući obnovljenoj podršci u narodu, Toplički i Jablanički odredi ovoga puta su izbegli veće gubitke. Okupatori i domaći izdajnici uhapsili su nekoliko stotina građana.

U ovoj najtežoj ratnoj godini doživeo sam dve vrlo kritične situacije. Prva se dogodila oko 10. marta posle razgovora s Rajom Savićevićem o izgradnji zemunice u blizini njegove kuće. Pošao sam na razgovor s Jovom Savovićem (skojevac i kandidat za člana KP) da proverim njegovu spremnost da s Rajom i sa mnom izgradi zemunicu u koju bismo smestili pisaću mašinu, radio i šapirograf.

Negde na oko 500 metara od Rajove kuće, čuo sam oštar poziv: “Stoj!” i “Dođi ovamo!”. Ugledao sam grupu Nedićevih žandara, a jedan je držao pušku na gotovs. Doviknuo sam da dolazim, a u ruci sam imao čobansku toljagu, u džepu pištolj kalibra 7,65. Tada sam uočio neko ši- blje i odlučio da pokušam bekstvo. Čuo sam komandu: “Pobeže, ne daj!” Odjeknuo je plotun, sevali su i zujali kuršumi, mirisao je barut. Nisu prestajali da pozivaju: “Stoj, predaj se!” Kad sam istrčao stazu dužine jedne njive, uskočio sam u Rajovo dvorište. On je, čuvši pucjavu, izišao i kad me je ugledao pitao me je: “Je l' to tebe?” Rekao sam mu da im kaže da sam otišao prema Erakovićima, kako bi ih prevario.

Nedićevci su kasnije govorili da nisu gađali da me ubiju. Možda, jer nisu ni znali na koga pucaju. Rajo je tvrdio da je bilo petnaest žan- dara. Dan kasnije poručio sam Tiletu Popoviću da se nađemo u jednoj kolibi Sima Kneževića. Simo je imao sina Đorđa i ćerku Milevu. Oboje su pomagali partizanski pokret. Tile i ja ostali smo kod Sima dva dana,

razume se sakriveni. Ispričao sam Tiletu kako sam pobjegao od nedićevaca i zaključili smo da našu obavezu da nabavimo lažne lične isprave treba pod hitno realizovati, ne samo zbog nas, ali i zbog toga. On je rekao da misli da to može učiniti kod zaposlenog poslanika u Sreskom načelstvu, a ja sam predložio da pomoću Krsta Mandića i inženjera Slavka Ilića, direktora rudnika liskuna, dođemo bar do deset lažnih isprava.

Krsto je najbliži naš komšija u Simonovcu, doseljen iz okoline Gacka koja je rodni kraj inženjera Slavka Ilića. Srećna okolnost je da je Ilić tokom 1941. bio gost na ručku kod Krsta Mandića. Poverenje u Krsta Mandića učvrstio sam u vreme takozvanog smanjenja odreda, to jest, Pasjačke čete, kada smo Milić Rakić, Vidak i ja proveli deset dana u vinogradima nadomak Prokuplja. Krsto nam je u više navrata davao hranu, novčanu pomoć i zimsku odeću. Moj predlog da razgovaram s Ilićem, Krsto je bez kolebanja prihvatio govoreći da Ilić pomaže NOP.

Nisam mogao da posumnjam iako ne znam na koji način je Krsto zaključio da je inženjer Ilić pristalica NOP. Polovinom aprila, Krsto Mandić i ja pošli smo kod Ilića jer je Krsto znao gde je kancelarija direktora rudnika. To je meni izgledalo kao da je naša veza sigurna. Iliću smo rekli da ja treba da preuzmem blanko isprave i da ih predam partizanskom rukovodstvu. On je pitao Krstu Mandića ko sam ja. Krsto je rekao da sam ja poverljiv čovek.

Posle kratkog razgovora, inženjer Ilić je rekao da nije siguran da će čovek na koga će on nas da uputi moći nešto da uradi, "ali ipak da probamo". Seo je za mašinu i napisao najviše dve rečenice. Pismo je dao svom službeniku i rekao: "Predaj ovo gospodinu Popoviću." Obratio se nama dvojici i poručio da se nada u Popovića. "Dobar je to čovek", kako je Ilić rekao. "Od poverenja, videćete!"

Njegov službenik s pismom i nama dvojicom krenuo je prema tom Popoviću. Ubrzo, u centru pred apotekom, naišli smo na ovelu grupu civila i par žandara. Nije nam izgledalo ništa posebno čudnovato. Kada smo im prišli, Ilićev službenik nam reče: "Evo, to je gospodin Popović." Popović je bio visokog rasta. Pošto mu je Ilićev službenik predao pismo i on ga otvorio, pozvao je dva žandara naređujući im: "Vodite ovog momka u zatvor!" Krsto i ja smo graknuli: "Kakav zatvor, nama je gospodin Ilić rekao da nam pomognete!" Nismo ni znali odmah šta bismo drugo rekli. Popović ponavlja: "Prvo mora u zatvor. Sve će biti u redu, ne brinite."

Žandari su mi prišli i veoma pažljivim tonom rekoše: "Nije to daleko. To je blizu." Mislili su na zatvor. U toku tog kraćeg hoda od sto

metara do zatvora bio sam u strašnoj konfuziji i uzbuđenju. Padala mi je na pamet mogućnost da je Ilićev prijatelj Popović vodio računa da sačuva sebe ili da čini iz nekog drugog razloga, suprotno od poruke Ilićeve. Toliko sam verovao u ocenu Krsta Mandića da je Ilić "naš čovek" da sam na razgovor s njim pošao bez pištolja, mada u ovako iznenada složenoj situaciji on mi ne bi mnogo vredeo. Krsto je pošao sa mnom, pa sam mu rekao da odmah javi Iliću i pita ga šta se to dogodilo, a da onda javi i mojoj majci i roditeljima i da oni skupe svedoke da bi, ako stvarno budem zatvoren, garantovali da me izvuku iz zatvora.

Kada sam prekoračio prag zatvora preko puta stare gimnazije i ugledao stražare i zatvorenike, tog trenutka zaključio sam da sam uhapšen i da smo Krsto i ja naseli na Ilićevu priču. Posle sat-dva, stigli su majka Joka i drugi rođaci. S njima je bio i Krsto. Bio je to početak spasavanja iz zatvora.

Nakon par dana ošamućenosti i očekivanja da rodbina i prijatelji nešto učine, čvrsto sam odlučio da je spas u bekstvu. Zgrada u koju sam bio zatvoren bila je pogodna za bežanje. To je u stvari obična stambena zgrada. Svakog dana dolazili su majka Joka, Svetozar, Mile Paunović, stric Joko i Krsto Mandić. Svi su govorili da je posredi neka greška i da su izgledi za oslobođenje dobri. Krsto mi je kazao da se i inženjer Ilić čudi i da on nije kriv, kao i da će pokušati da nešto pomogne da budem oslobođen.

Dan-dva kasnije, u moju sobu uveden je partizan Boško Pažin. Dotle sam bio sam, ali uvek s jednim žandarom koji su se smenjivali. Od majke sam tražio da mi donese tanko ćebe ili neki čaršav ili što god slično jer nije bilo nikakvog ležaja. Pomislio sam da nešto od toga mogu upotrebiti za spuštanje kroz prozor sa sprata.

Kod Boška Pažina su ubrzo posle njegovog hapšenja dolazili neki njegovi poznanici. Jednog od njih sam i ja poznao. Bili su partizanski orijentisani.

Boško mi je ispričao kako je zarobljen. Ranjen je lakše u jednoj borbi protiv četnika i nedićevaca. Bio je, inače, borac Malojastrebačke čete. Opisao je scenu kada su njega ranjenog uhapsili. Rekao je da je većina onih koji su ga hapsili, a bilo ih je mnogo, bila mortus pijana.

Samo što sam se bolje upoznao s Pažinom - sprijateljili smo se, u stvari, mislim da je to bio peti ili šesti dan - u sobu je ušao komandir straže s još dva žandara i naredio mi da se spremim na put za Niš. Saopštili su mi da oni koji su me uhapsili ne vrše istragu, dakle, ne saslušavaju. "Mi smo, kažu, samo za hapšenje i deo smo komande u

Nišu." Boško i ja smo se pozdravili srdačno. Šapnuo mi je na uvo: "Ne daj se, još ćemo se videti!"

Žandari koji su me sprovodili tvrdili su da je njihova komanda u Nišu, da je komandant neki kapetan Bukvić i da on i njegovi najčešće veći broj zarobljenih i uhapšenih puštaju na slobodu. Vezali su mi ruke napred, naglašavajući da oni nisu policija.

Slušajući ih na putu prema železničkoj stanici, mnogo više sam bio razdiran mišlju kako sam tako olako upao u tešku i po mnogo čemu konfuznu i neizvesnu situaciju. Progonilo me je pitanje gde je greška. Žandare sam zamolio da idemo sporednijim prilazima ka vozu govoreći im da mi je neprijatno da me ljudi vide vezanog, a u stvari želeo sam da izbegnem susret s nekim od policijskih doušnika koji su znali moje političko opredeljenje.

Ušli smo u teretni vagon u kome su bili jedna klupa i balon vode i čekali polazak. "S polaskom se kasni", rekao mi je jedan od žandara. U jednom trenutku čuo sam neku viku, vrisak i plač. Sledio me je poziv: "Radovane!" Poznao sam majčin glas i naglo krenuo prema izlazu vagona. Žandari su mi priskočili, zaustavili me govoreći mi da ostanem u vagonu, da ne izlazim. Zajedno smo videli Joku kako se otima od dvojice žandara i jednog civila. Vrlo grubo su se ponašali s njom, skoro da su je bacili na zemlju. Jednom je zbog toga i pala na kolena, a dvojica žandara koji su me sprovodili i ja glasno smo povikali da je puste. Bila je u suzama i u grču i pitala me je: "Gde ćeš? Gde te vode i zašto?" Skupio sam snagu da je urazumim i obavestim da se radi o saslušanju, da idem u Niš na saslušanje jer ovde to ne rade. Rekao sam Joki: "Mama, zapamti ovu dvojicu žandara koji me sprovode i ako se vrate bez mene, pitaj ih gde su me ostavili." Oni su vrlo glasno rekli da će se vratiti sa mnom. Ja sam učinio napor da je nekako utešim, govoreći joj da skuplja svedoke i da organizuje pritisak da me oslobode.

Voz je najzad krenuo. Pored Joke smo prošli i videli je kako je sela pored jedne bandere, kako plače od tuge i umora. Tu sliku nikad neću zaboraviti.

Na pruži prema Žitorađi posmatrao sam telefonske bandere, iste one s kojih smo Konrad Žilnik (Slobodan), Šicko Petković i ja sekli i uništavali telefonske linije u jednoj akciji avgusta 1941.

S velikim kašnjenjem stigli smo u Doljevac i tu opet čekali neko vreme. U jednom trenutku žandari pratioci rekoše kako velika grupa partizana zarobljenika na toj stanici čeka voz. Ustao sam da proverim. Slika koju sam video izazvala je u meni jak emotivni stres. Među

zarobljenim partizanima, kojih je moglo biti oko deset-petnaest, prepoznao sam Radoslava Đorđevića Balončeta. Uz njega primetih još neke Prokupčane. Oko njih, isto toliko naoružanih četnika i nedićevaca. Za taj dan bilo je previše psihičkih udara i gorčine. Posebno me uznemirio i zabrinuo susret, iako se praktično nismo pogledali oči u oči, s Radoslavom Đorđevićem koji je organizovao i pratio naše zajedničke akcije u početku ustanka 1941. Rade Đorđević preživeo je zarobljeništvo i vratio se u Prokuplje.

Posle neobjašnjivog stajanja, voz je krenuo prema Nišu, ali ne zadugo. Zaustavili smo se kod Međurova. Tu sam doživeo izvesno ohrabrenje. Naime, dok smo stajali u Međurovu, moji čuvari žandari povedoše razgovor s grupom žandara koji su se šetali pored naše kompozicije. Stariji moj pratilac reče da je čitao u novinama da su oni u borbi kod Jelašnice zarobili i potpuno uništili neku četvu partizana. Na to je jedan od onih iz grupe pored voza dosta glasno rekao da je to laž. "Nismo ih uništili. Poginulo je nekoliko njihovih i naših, ali se većina njihovih izvukla. Mnogo se laže u novinama i na radiju", rekao je on. "Bio sam u Jelašnici. Tada je bilo gadno i teško. Mi smo se dobro borili, ali nije lako s njima. Zapaljeno je mnogo domova. Ne znam šta će s nama biti. Mnogo se laže!" - završio je ovaj monolog nešto stariji žandar iz grupe koja je stajala pored voza i ostala, a naš voz je krenuo dalje prema Nišu.

Tek posle ovog razgovora u slučajnom susretu žandara, moji pratilci su me pitali zašto sam uhapšen. Rekoh da ne znam i da mislim da je u pitanju neka greška. Na pitanje da li sam video partizane, odgovorio sam odrečno. Slušao sam o njima i mislim da je u pravu vaš kolega koji je malo pre kazao da se mnogo laže. Nastavio sam priču da sam iz siromašne porodice i da tražim posao kako bih pomogao opstanak porodice u tim dosta teškim ratnim danima.

Skoro prijateljsko ćaskanje s ovim žandarima koji su me sprovodili iz Prokuplja za mene je bilo koliko-toliko psihološki podsticaj i pojačalo je želju da izmislim način bekstva.

U nišku stanicu ušli smo u suton tog dana. Peške smo se uputili u garnizonsku komandu u Lešjaninovoj ulici. To je ona komanda, odnosno zgrada, u kojoj me umalo nije uhapsila stara Jugoslovenska vojska kada smo posle 27. marta nas desetak vrlo agresivno i buntovnički zahtevali da nas uključe u neku vojnu jedinicu. Ista zgrada, ali sve ostalo je drugačije. Nema Jugoslavije ni njene vojske. Nemački i bugarski okupatori uvode svoju vlast uz obilatnu pomoć Nedića, Ljotića i četnika Koste

Pećanca. Policija bivše države skoro u potpunom sastavu stavila se u službu okupatora.

Posle predaje pratećeg akta o mom hapšenju, pošli smo u zatvor na spavanje. Jedan sredovečni čovek, službenik Nedićeve administracije, tako mi je rekao: "Ispavaj se pa sutra da se vidimo na prvom saslušanju." Prilikom predaje pratećeg akta koji su žandari uručili jednom mladom čoveku koji je sedeo za stolom, upadljivo mi je bilo da je on posmatrao taj akt pa ga nije ni čitao nego ga je složio i stavio na sto, a žandarima je rekao: "Vodite ga u Sokolanu." Sokolana je, u stvari, bila stara sokolska zgrada u Nišu, sada zatvor u službi okupacionih vlasti i kvislinga. Pored nje sam više puta prolazio dok sam radio u Niškoj duvanskoj industriji od decembra 1940. do aprila 1941.

Prilikom ulaska u sobu u kojoj je trebalo da prespavam prvu noć, video sam da je soba prazna i da drugih zatvorenika nije bilo u njoj. Stražar nedićevac bio je sa mnom zajedno iako nije zatvoren, ali stalno prisutan, čas na vratima, čas sedi na jednoj stoličici ili klupici koju je uneo. Ujutro sam zatražio prijem kod komandanta zatvora. Bio je u uniformi četnika sa šubarom i nekakvom čini mi se kokardom na šubari. Rekli su mi da je on po zanimanju beogradski kafedžija. Nisam siguran, čini mi se da je njegovo prezime bilo Jovanović. Gledao je na mene potcenjivački, prezrivo kao da sam džeparoš uhvaćen na vašaru. Rekao mi je da ne žurim, on mora da čeka poziv iz Lešjaninove ulice (mislio je na poziv za moje saslušanje).

Sledećeg dana nema poziva. Trećeg ili četvrtog dana spremio sam se da ponovim zahtev za hitno saslušanje, kad se iznenada pojavila moja majka Joka sva uplakana, ali kad me je videla, obradovala se i zagrlila me. Ispričala je da su njoj prokupački žandari rekli da su me ostavili u Lešjaninovoj ulici. A sada Joki kažu da mog imena tamo nema, da nisam na njihovom spisku. Joka se stravično prepala jer je znala šta može da znači ako me tamo nema, a u Nišu je bilo zatvora iz kojih nema povratka. Pošto je pomenula svojim sagovornicima u toj komandi u Lešjaninovoj da su joj prokupački žandari koji su me sprovedi rekli da su me ostavili u Sokolani, oni su onda odgovorili: "Ne znamo, ali idi pa vidi. Ne verujemo da je tamo." Dakle, tvrdili su da me nemaju na spisku. Joka je došla uznemirena, uplašena, uplakana, a obradovala se ipak kad me je našla i rekla da je u Prokuplju nekoliko ljudi uključeno u intervencije i zalaganje da budem oslobođen i da garantuju da se bavim samo izdržavanjem porodice.

Zamolio sam majku da ide ponovo u komandu i zatraži da me što pre saslušaju i oslobode. Kroz jedan sat Joka me je obavestila kako će brzo uslediti saslušanje. Dan kasnije bio sam pozvan i primetio da se sprema odluka o oslobađanju ili povratku u Prokuplje. To saslušanje i nije bilo neko naročito saslušanje. Najobičnija pitanja, odgovarao sam na njih s velikom lakoćom bez naročitog uzbuđenja. Bunio sam se zašto sam uhapšen. Na pitanje da li sam bio u partizanskim jedinicama, odgovorio sam da nisam. Jesam li video Ratka Pavlovića? Odgovorio sam da sam ga video na jednom narodnom zboru na kome je govorio. Pitali su me koga poznajem sve iz Rastovnice, koja je, kako oni u svojoj evidenciji imaju, nazvana opasnim partizanskim leglom. Rekao sam da sam u tom selu bio u osnovnoj školi, završio osnovnu školu upravo u tom selu, da znam neke mlade ljude, ali da nemam pojma gde su sada, itd.

Islednik kao da je jedva čekao da završim odgovore na pitanja pa je zaključio odlukom da me dvojica niških žandara, koji su već bili dovedeni u prostoriju na saslušanje, sprovedu u zatvor u Prokuplje. Pitao sam islednika zašto me ne oslobode odmah. "Ti si kod nas, kaže, zalutao. Predaćemo te onima koji su te ovamo poslali. Ne pitaj mnogo, nego s ova dva pratioca putuj u Prokuplje pa neka te oni oslobađaju."

Ovi žandari pratioci iz Niša prema Prokuplju su se dosta razlikovali od onih koji su me sprovodili iz Prokuplja prema Nišu. Hladni, ćutljivi, ni međusobno nisu mnogo komunicirali. Palo mi je na pamet da ih zamolim da mi oslobode ruke, ali sam odustao jer sam ocenio da su nepredvidivi.

U vozu sam čvrsto odlučio da bežim iz zatvora kada se obavi primopredaja i kada mi oslobode ruke. Pošto sam prostor i zgradu i okolinu dobro poznao, mislio sam da su šanse za uspeh vrlo dobre pošto žandari ne smeju pucati na ulici jer ima građana.

Kada smo ulazili u prokupačku zatvorsku zgradu, dočekao me komandir i rekao da je moja majka, Joka, već bila i donela neko ćebe za spavanje. Kaže: "Doći će ona brzo, ona je svaki dan bila ovde." Sada ćemo mi da te ispitamo, pa ako si ispravan, idi kući. Oni u Nišu su nešto zabrljali", kaže mi ovaj prokupački nedićevac. Ja sam, razume se, na to ćutao i još odlučnije smislio da bežim.

Majka Joka je stigla ubrzo, donela mi hleb i slaninu i saopštila da je pomoćnik sreskog načelnika obećao da će me pustiti. Pitao sam je koliko je sigurna. Rekla je da je to obećao pre neki dan kada su ona i Mileva bile kod njega. "Sad ćemo nas dve, kaže mi Joka, ponovo kod

njega. On će te sigurno sutra pustiti." Čutao sam, u sebi se radovao, a majku čvrsto zagrlio i poljubio.

No, sledećeg dana nema ni Joke ni odluke o oslobađanju. Mene je počela da obuzima sumnja. Tek oko podne, Joka stiže i kaže: "Sutra si slobodan!" Upozorila me je da budem budan, strpljiv. Ja sam je slušao i u sebi razrađivao plan bekstva.

Posebnu brigu mi je nametnuo ulazak u zgradu grupe mladih ljudi koje su žandari sprovodili i zatvorili u isti zatvor u kome sam i ja tog trenutka boravio.

Zatvorili su ih u jednu sobu preko puta moje koju bi trebalo ubrzo da napustim. Bili su to mladići iz Draguše, Pretežane i još nekih sela. Bilo ih je petnaestak. Nekoliko njih je išlo sa mnom u poljoprivrednu školu. Smestili su ih u jednu sobu sve skupa, a one koji su me prepoznali i pokušali da dođu do mene žandari su zaustavili. Pozdravili su me samo. Čini mi se da sam među njima primetio Strahinju Radosavljevića koji je sa mnom zajedno bio delegat na konferenciji članova Komunističke partije na Pasjači novembra 1941. To me je malo uznemirilo jer mi je razbilo osećaj da se situacija za bekstvo popravila ako je njih toliko dovedeno tih dana. Koji su sve razlozi i koje su okolnosti sve uticale na to da se s njima sretnem i da se začudim činjenici da su snage Nedića i njegovih saveznika još vrlo aktivne?

Na kraju, ipak, dočeka sam dan kada je stiglo rešenje iz Sreskog načelništva da se puštam na slobodu. Rešenje je potpisao pomoćnik načelnika, a doneli su ga oko podneva Joka i Mileva. Žandarmerijski podnarednik, starešina zatvora, malo se čudio i telefonom tražio objašnjenje. Posle dosta nervoznog razgovora (ne znam s kim je razgovarao), bacio je nalog za puštanje i rekao: "Idite!"

Posle nekoliko koraka ulicom ispred stare gimnazije, rekao sam mojim spasiteljicama da idem levo. Neću preko mosta jer taj most su očigledno čuvali i žandari nedićevci i Bugari. Skoro ćutke rekle su: "Čuvaj se." Lako sam pregazio Toplicu i preko Garića uputio se u Rastovnicu. Svratio sam kod Jovana Savovića i s njim pošao kod Tiletu Popovića.

Svetislava Popovića-Tiletu našli smo u kući Roganovića na kraju Rastovnice. Zajedničkoj radosti nije bilo kraja. Obojica smo bili uzbuđeni i radosni. Objasnio sam kako je došlo do mog hapšenja, kako je bilo u zatvoru i kako sam oslobođen. Tile me je, radujući se, obavestio da mu je Krsto Mandić ispričao skoro isto što i ja i da je celu dramu izazvao inženjer Ilić. Izazvao ili namestio? Čudio se Tile otkud Krstu Mandiću mišljenje da je Ilić naš čovek.

Po Tiletu ukupna politička situacija se blago popravlja. U Pasjačkoj četi, posle teških gubitaka u februaru i martu i početkom aprila, sada je stanje povoljnije. Češći su kontakti s četama na Jastrepcu. Pored onih naših nepokolebljivih simpatizera s područja Pasjačke čete, sada kao da se javljaju i oni koji su prethodne godine pružali pomoć pa odustali.

Tile me je obavestio o značajnoj novosti da je nedavno na naše područje, u rejon Pasjačke partizanske čete, došao partijski funkcioner kao naša viša veza, inženjer Pera Stojanović. On je bio zaposlen u preduzeću za proizvodnju i obradu liskuna u Prokuplju. Pera Stojanović je raspoređen da stručno nadgleda rad na gradilištima, a njih je bilo dva, jedno u Rastovnici, a drugo u Dobrotiću. On je često boravio na malom gradilištu nedaleko od Tiletove kuće. Ukupno je i na jednom i na drugom gradilištu bilo oko 15 radnika kopača i prebirača liskuna, selekcije liskuna i vađenja iz kamenih komada krečnjaka.

Ko je Pera Stojanović i otkud on ovde? Ta vest me je apsolutno obradovala, ali o njemu nikad ranije ništa nisam čuo, a i čudilo me je da se našao na dužnosti zaposlenog čoveka u preduzeću kod inženjera Slavka Ilića. Po jednoj najverovatnijoj pretpostavci, Pera je početkom 1942. pošao na jug Srbije iz Beograda. Tamo ga je uputio Pokrajinski komitet radi pojačanja partijske organizacije na tom području. Pera Stojanović bilo je ilegalno ime Tadije Popovića, rudarskog inženjera iz Gornjeg Milanovca. U studentskom pokretu u Beogradu isticao se svojom aktivnošću i član je KP od 1938.

Na putu prema poverenstvu KP u Nišu došlo je do gubljenja veze. Tadija Popović, po legitimaciji kojom je raspolagao Pera Stojanović, nije znao da objasni kako je došlo do prekida te veze preko koje je trebalo da dođe u Toplicu. Izgleda da se nešto dogodilo s njegovim vodičem koji je trebalo da ga preda u Nišu. Pera je znao da se u Prokuplju, u preduzeću "Liskun" nalazi njegov drug s fakulteta i nekako je uspostavio kontakt s njim. Bio je to rudarski inženjer Radoslav Cerović koji je obezbedio radno mesto za Peru Stojanovića i doveo ga u kontakt s partijskom organizacijom u Rastovnici. Inženjer Cerović se 1943. uključio u neku od jedinica Narodnooslobodilačke vojske na jugu Srbije. Rat je završio kao potpukovnik Titove armije.

Ostaje nepoznato koliko je i da li je uopšte inženjer Ilić, direktor preduzeća u Prokuplju, išta znao o Peri i inženjeru Ceroviću. Pera Stojanović, odnosno Tadija Popović, bio je očigledno upućen u Toplicu kao partijski funkcioner, a Cerović je takođe bio član KP. Iako sam se s Perom Stojanovićem veoma brzo zbližio, skoro nikad nisam s njim raz-

govarao o tome. Jednom prilikom, septembra 1943, na kursu za partijske kadrove na kojem je Pera bio predavač kao i Bata Vulović, pokušao sam da čujem nešto više o njegovom dolasku i o tome kako je došlo do prekida veze. Rekao je samo da je to velika priča, ali o tome ćemo u drugoj prilici kad budemo imali više vremena.

Pretpostavku o gubljenju veze čuo sam i od Mijovića koji je jedno vreme radio u Ilićevom preduzeću "Liskun".

Mijovića sam upoznao oktobra ili novembra 1942. Doneo je neku informaciju od Vere Đurišić i Rade Dedijer u kojoj upozoravaju da je u gimnaziji napravljen spisak đaka koji su opredeljeni i da rade za partizanski pokret. Spisak će navodno biti poslat u Beograd na zahtev Nedićevog ministra prosvete Jonića. Mile Mijović je za kratko vreme zaposlenosti u preduzeću "Liskun" više puta donosio lekove, medicinska sredstva za prvu pomoć, papir za pisanje, pa i gotov novac. Krajem 1942. i prvih dana 1943, napustio je Prokuplje i stavio se na raspoloženje organizacijama Narodnooslobodilačkog pokreta. Isticao se velikom vrednošću i snalažljivošću.

Izlazak iz zatvora označio je kraj mog odsustva iz aktivnosti koje je trajalo oko 45 dana. Uhapšen sam oko 15. aprila, a oslobođen posle 15. maja. Kada sam čuo Tiletove informacije, a posebno da je došao novi čovek u funkciji člana rukovodstva Partije, izgledalo mi je da se opšta situacija blago popravlja.

Prvi razgovor s Perom i Tiletom ulio je novu dozu ohrabrenja i uverenja da je najteže prošlo. Pera je predložio da se češće sastajemo i dogovaramo o akcijama. U stvari, trebalo je održavati redovne kontakte s ranije opredeljenim mlađim ljudima spremnim da se ponovo angažuju za NOB. Pera je rekao da je već poslao štabu Pasjačke čete informaciju i neke predloge za akcije. Obavestio nas je da je dobio poruku od Selje, Radoša Jovanovića, da dolazi u septembru (te 1942). Selja je posebno naglasio, kaže Pera, da treba koristiti svaku priliku za dobijanje informacija o namerama neprijatelja, kao i o raspoloženju u narodu.

Naše i moje prvo viđenje s Perom zbilo se u vreme kada se u bugarskoj komandi detaljno razrađivao plan o ofanzivi bugarske vojske na topličko-jastrebačko područje o čemu naša rukovodstva nisu imala nikakve informacije.

Kada smo završili razgovor, Tile i ja smo otišli da se dogovorimo šta praktično da radimo. Pre svega, bili smo prezadovoljni dolaskom Pere Stojanovića, ali bili smo napravili i pregled naših gubitaka u mesecima od januara do juna 1942. godine. Ta teška 1942. odnela je čitav niz

istaknutih topličkih boraca i rukovodilaca. Da pomenem samo Sretu Mladenovića Miku, Nišavića, studenta iz Gubetina, Drinku Pavlović, učiteljicu iz Spanca, zatim Dundeškog i Đorđevića Balončeta, Goceta Stojanovića, Zeleta Veljkovića. Njihov gubitak značio je težak udarac organizaciji Komunističke partije i SKOJ i Narodnooslobodilačkom pokretu. Iz sastava naše osnovne organizacije, rastovničke, tokom 1942. uhapšeni su ili poginuli Vidak Milović, Sreten Stanišić, Marko Nikolić, Milenko Milović, Sveta Kostić, Danica Jovović i još neki.

Srećom, u stroju su još bile beriljska grupa s Lazom Tomanovićem, rastovnička grupa s Jovom Bojanićem, balčačka sa Žarkom Vasiljevićem, grupa Blagojević, Nikolić, itd. S njima se moglo i moralo nastaviti. Što je najvažnije, inicijativu za nastavak i spremnost da se bore upravo su oni pokazivali. U datoj situaciji značili su ohrabrenje i podsticaj. Ponoviću da nam je dolazak Pere Stojanovića (Tadije) mnogo značio. On nam je tokom avgusta najavio dolazak Selje, trenutno glavnog partijskog čoveka u Toplici. Selja je inače u februaru 1942. prešao na jastrebačku stranu i nekoliko meseci nije dolazio na pasjačku stranu topličkog područja.

Taj Seljin dolazak ostvario se, po mom sećanju, oktobra meseca. Susret s njim bio je u kući Jovana Pavlovića pod vrhom Pasjače. Bio je to sastanak Sreskog komiteta KP za desnu stranu (pasjačku) Toplice. Odluku o tome da budem uključen u Sreski komitet za to područje saopštio mi je ranije Pera Stojanović. Sastankom je rukovodio Selja koji je i saopštio razloge mog imenovanja u Sreski komitet. Pored Pere Stojanovića, na sastanku su bili Vojin Vuk Bajović, Mihajlo Mušović, Janja Vukašinović, Radomir ili Velja Mrdaković. Nije došao jedan član, učitelj iz nekog sela u blizini Barlova. Pominjan je kao Zvonko. U tom sastavu ja sam bio najmlađi.

Selja je ukratko govorio o situaciji u Toplici i šire. On je nagovestio poboljšanje situacije. Svi su učestvovali u diskusiji, najviše o tome šta i kako dalje nastaviti. Imao sam utisak da je sekretar ovog Sreskog komiteta bio Pera Stojanović koji je bio vrlo aktivan u toku sastanka i razgovora na njemu.

Posle sastanka ostali smo Selja, Pera i ja. Selja je još pričao o situaciji na levoj strani Toplice. Obavestio me je da je veći broj đaka poljoprivredne škole uključen u NOB. Neki su, na žalost, poginuli kao što je Timotije Petrović, a neki uhapšeni. Posle tog sastanka s dosta optimizma nastavili smo aktivnost, uz saradnju i konsultacije s Perom Stojanovićem

Krajem 1942, kada smo ocenili da su najkritičniji trenuci za NOB ostali za nama, da se podrška naroda i spremnost da pruža pomoć povećava, krenuli smo u češće akcije i napade na okupatorske objekte. Na to su okupator i kvislinške snage pokrenuli u novembru nove operacije protiv partizanskog pokreta s težištem na jablaničko-pustorečkom području, zahvatajući i pasjački rejon. Kada ni tada nisu uspjeli da razbiju i unište partizanske oružane snage, onda su se obračunavali s civilima, to jest, građanima, pa čak i s onima koji s partizanima nisu imali nikakve veze.

Time se može objasniti hapšenje i streljanje deset žitelja sela Balčaka januara 1943. Povod je bio ubistvo seoskog kmeta Periša Stojanovića. Navodno, njega su streljali partizanski aktivisti.

Ko je bio Periša Stojanović? Bio je to seoski kmet sela Balčaka, izabran po nalogu bugarskog okupatora, kmet koji se isticao svojom odanošću prema okupatoru (u ovom slučaju bugarskim okupatorima), čestim pritiscima na seljake da što bolje i redovnije izvršavaju svoje materijalne i druge obaveze prema okupatorima. U tome je toliko preterivao da je više puta bio upozoren iz štaba Pasjačke čete da smanji svoju naklonost prema okupatoru.

Ostaje nejasno i nije lako razumeti zašto poznati i ugledni seljaci sela Balčaka, vršnjaci kmeta Periša Stojanovića (Čupići, Vučetići, Bulajići i Miladinovići) nisu našli načina da Stojanovića smire ili zamene nekim drugim prihvatljivijim kmetom. To se od skojevaca, Žarka Vasiljevića i njegovih drugova, nije moglo očekivati. Dakle, neko iz ove generacije Periša Stojanovića trebalo je da utiče da odustane od takve privrženosti okupatorima.

Posle ubistva pomenutog kmeta, Bugari su tokom decembra pohapsili desetak građana, većinom iz Balčaka i okolnih sela, i polovinom januara izveli ih u Balčak i streljali na vrhu sela kao odmazdu za ubijenog kmeta, njihovog velikog poslušnika.

Opisujući taj zločin bugarskih okupatora, Milovan Vučetić ističe u svojoj knjizi o Balčaku herojsko držanje Krsta Koprivice iz Rastovnice, koji je bio izveden na streljanje. On je bugarskom okupatoru doviknuo: "Pucajte, ali ćete jednog dana platiti naše živote!"

Završiću kazivanje i priču o izuzetno teškoj 1942. i pokušaću da ukratko podsetim na bitne karakteristike toga vremena. U prvoj polovini, skoro do kraja avgusta 1942, okupator je, uz pomoć kvislinga, organizovao četiri specijalno pripremljena oružana poduhvata, operacije, s ciljem da se potpuno uništi Narodnooslobodilački pokret i nje-

gove oružane jedinice. Njihova brojčana, tehnička, logistička i propagandna nadmoćnost višestruko su nadmašivale brojnost i tehničku opremljenost partizanskih odreda. Sa sveobuhvatnim planom u martu je na prostoru Jablanice i Puste Reke, Toplice i Babičke Gore, pa i Ponišavlja i delom svrliškog i ozrenskog kraja, organizovana jedna od tih poznatih i vrlo detaljno sprovedenih oružanih akcija protiv partizanskog pokreta. Druga, takozvana bugarska ofanziva u junu, s težištem na jastrebačko-topličko područje, a treća oružana ofanziva je čuvena Aćimovićeva, odnosno Nedićeva ambiciozno pripremljena akcija na području Topličkog partizanskog odreda na Jastrepцу. Četvrta, u novembru, bila je usmerena na pustorečko i jablaničko područje.

Svakoj operaciji prethodila je ocena okupatora i njegovih pomagača da cilj prethodne operacije nije ostvaren, da partizani i dalje postoje i izvode protivokupatorske napade. U svakoj od ovih bugarsko-nedićevskih i četničkih operacija ključne snage su bili okupatori, odnosno bugarske divizije i u svima su učestvovali pripadnici prookupatorski opredeljenih i antipartizanski ostrašćenih formacija, nedićevci, ljotićevci i četnici, najpre kao Pećančevi, a potom i kao četnici Draže Mihailovića.

U periodu januar-avgust iznenadila nas je brojnost četničkih odreda, njihova razbojničko-pljačkaška raspuštenost i odsustvo svakog ljudskog i moralnog svojstva. Navalili su iz onih krajeva gde partizana nije bilo ili su bili slabiji.

Kada se takva orgija spojila s okupatorskim snagama i snagama Nedića i Ljotića, partizanski odredi i ustanički pokret u celini našli su se u veoma složenoj situaciji, punoj neizvesnosti i iznenađenja.

Sasvim je jasno da su učestala masovna streljanja civilnog stanovništva morala izazvati zaprepašćenje, zbuđenost i strah u narodu, posebno kod pristalica i simpatizera partizana. U operaciji Bojnik-Dragovac, Bugari su ubili 470 građana. U drugim selima streljali su na desetine na prepad uhvaćenih. Ubijali su od reda decu, žene i starce. U podjastrebačkim selima - Toplice, Gornja Bresnica, Velika Plana, Gornja Jošanica, Jugovac - Bugari su streljali više od 250 žitelja tih sela, iskaljujući tako bes što glavni cilj, uništenje partizanskih četa, nisu postigli.

Posebnu psihološku i političku težinu imao je gubitak značajnog broja dobrih kadrova, učesnika i organizatora partizanskog ustaničkog pokreta, onih boraca, komandira i članova Komunističke partije koji su poginuli u borbi ili zarobljeni i odvedeni u logore. Pogibija Koste

Stamenkovića i nekoliko istaknutih boraca leskovačko-jablaničkog kraja, Nikodija Stojanovića Tatka, Srete Mladenovića Mike, Konrada Žilnika i mnogih drugih izuzetno vrednih i uglednih ličnosti u topličkom kraju, vrlo su nepovoljno uticali na raspoloženje u narodu i u partizanskim jedinicama.

Kada su se stekle takve nepovoljne okolnosti na ratištu južnosrpskog područja tokom pomenute godine, logično se nameće pitanje: kako smo to izdržali i u sledećoj 1943. zabeležili oporavak i sve ozbiljniji uspon Narodnooslobodilačkog pokreta? Koje okolnosti iz tih dana su uticale da se 1942. izdrži, odbrani Narodnooslobodilački pokret i onemogućiti namera okupatora i kvislinga da ostvare svoje planove?

Mislim da je u pitanju pre svega bila odlučnost i lična spremnost i rešenost boraca da se nepokolebljivo bore za oslobođenje zemlje i za novo društveno uređenje, kao i činjenica da su ih predvodili iskusni i hrabri komandanti i komesari, kako u odredu, tako i u četama. Treba imati u vidu da se, uprkos žestokim represalijama i raznovrsnim propagandnim dezinformacijama, u narodu očuvao neophodan nivo podrške partizanima i celom oslobodilačkom pokretu. Svakako, od velikog je značaja bilo i delovanje članova Komunističke partije i SKOJ u gradovima i selima, u takozvanoj pozadini, koji su uspeali da sačuvaju ilegalnost svojih akcija i svojih redova i održe trajan kontakt s manjim ili većim brojem građana, deleći letke s najnovijim vestima štampanim u dobro skrivenim partizanskim tehnikama. i na kraju, ali ne i po značaju, ohrabrujuće vesti o porazima hitlerovskih hordi pred Moskvom, na Staljingradu, zatim porazi hitlerovskih trupa u Severnoj Africi. Informacije ovakvog sadržaja pozitivno su delovale na NOP i šire na narod, a obeshrabrujuće na snage okupatora.

No ovde se može s opravdanjem otvoriti i pitanje koliko su nedostaci i pogrešne ili zakasnele odluke otežavale situaciju i pružale neprijatelju šansu da nam nanese teško podnošljive udarce. Imam u vidu, pre svega, činjenicu da je propuštena realna ocena još u decembru, o tome da dolazi zima i otežani uslovi za borbu. Moglo se pretpostaviti da će zimski dani doneti ozbiljne teškoće za borbene poduhvate. Trebalo je još tada preduzeti mere za obezbeđenje opreme, od odeće do ostalih potreština za zimsko ratovanje, da se pripreme jedinice koje su se već u januaru našle u vrlo nepovoljnoj situaciji.

Nakon jednodnevne oštre borbe s Bugarima na Pasjači i oko nje (bio je to prvi veći sudar s njima) naše rukovodstvo je ocenilo da su oni višestruko nadmoćniji i zato naložilo povlačenje prema Srednjem Sta-

tovcu. Povlačenje je obavljeno tokom noći. U koloni nas je bilo oko 100 boraca.

U Statovcu se nismo ni odmorili od napornog marša po snegu i blatu, a stigla je vest da četnici Mrđenovića, Nerandžića i drugih vojvoda mobilišu seljake iz područja Vlasova, Tovrljana i okolnih sela da se obračunaju s partizanima jer "eno, tako su govorili, Pasjača i sela oko nje gore u plamenu" gde Bugari primenjuju žestoku odmazdu, a navodno Šiptari kreću na Kosanicu i Toplicu, pa treba sprečiti partizane da nastave sa svojom aktivnošću. Tako su, dakle, govorili seljacima koje su mobilisali, poneke i dobrovoljno, ali većinu prisilno. Zbog toga je odlučeno, na osnovu tih obaveštenja, da mi njih prvi napadnemo. Ratko Pavlović Ćićko poveo je grupu za napad na školu u Vlasovu, a grupu u kojoj sam ja bio predvodio je Radovan Petrović, kapetan bivše Jugoslovenske vojske. Trebalo je da napadnemo četničke jedinice u samom Vlasovu. Posle dvočasovne borbe, razoružali smo i pohapsili veći deo napadnutih četničkih formacija. Akciju smo počeli oko dva sata po ponoći, a završili je u svanuće.

Celu ovu priču ne beležim zbog same akcije, već zato da bih ukazao na okolnost da se nama, pored nedostatka municije, odjednom javio ozbiljan problem odeće i obuće još dok smo se borili s četnicima. Trajalo je to najmanje dva sata. Prišao mi je Pilot (partizanski nadimak), žaleći se da su mu se šake ukočile od hladnoće. Kada smo se vraćali iz akcije, mogli smo videti kod dobrog broja boraca bose noge s pocepanim opancima, lošim pantalonama, pokvašenim i pocepanim u borbi po vrlo neugodnom terenu i po snegu.

Odmah po povratku u Statovac, Ćićko (Ratko Pavlović), Mirko i još neki iz rukovodstva na sastanku, pored ocene ove akcije, pozvali su odbornike iz sela i tražili da prikupe što više tople odeće i obuće. Da li smo to mogli da učinimo ranije? Da li je rukovodstvo četa, a i drugo političko rukovodstvo u pokretu, moralo da predvidi tu situaciju? Razume se da je sada ta greška na neki način ispravljana, i u sledećim selima u pokretu došli smo do nešto bolje odeće i obuće, a posebno smo uspeli da u nekim selima prikupimo još municije i nađemo i po neku pušku ili puškomitraljez. Bilo je vidljivo da su nam nedostajale sigurne informacije o pripremama okupatora i njegovih pomoćnika, o njihovim namerama i planovima, a bez toga je teško predvideti i planirati sopstvene akcije.

Ipak, bilo je i onih propusta i stradanja za koje je teško reći da ih nije bilo moguće izbeći. To je, na primer, pogibija Kosaničke čete 1942.

Ova četa od oko 60 sjajnih boraca je uz pomoć mesnih desetina Prekadina, Gojnovca, Šišmanovca i još nekih lako oslobodila Kuršumliju i razjurila četničku posadu koja je držala vlast u samom gradu. Oslobođenje Kuršumlje imalo je svoje, pre svega, političko opravdanje, ali nije bilo potrebno mnogo vojničkog i političkog znanja pa da se shvati da se ona ne može dugo držati i braniti od četničkih odreda koji su vladali u tom području kopaoničkih i kosaničkih sela.

Kako je bilo moguće da rukovodstvo Kosaničke čete, navodno pod uticajem sekretara Okružnog komiteta KP Srete Mladenovića, ne izvrši nalog štaba Topličkog partizanskog odreda da četa ne ostane dugo u samoj Kuršumlji? Ostalo je nejasno i to zašto Štab Topličkog odreda, koji je imao na raspolaganju Velikojastrebačku četvu i veći deo Rasinskog odreda, nije krenuo u pomoć Kosaničkoj četi, a nalazili su se relativno blizu Kuršumlje. Ovo pitanje bilo je prisutno odmah posle tragedije u Kuršumlji. O tome je bilo reči na političkom partizanskom kursu u Slavniku (Pusta Reka) kada su Paja Aleksić i Srećko Stanković, borci Rasinskog odreda, pokrenuli to pitanje zato što je u toj borbi poginuo i bivši komandant Rasinskog odreda, Miloje Zakić-Bliher, koji se u to vreme nalazio u samoj Kuršumlji.

Kada sam drugom prilikom, još u toku rata, pitao Selju, odgovorio je da je Mika, sekretar OK, čvrsto verovao da se Kosanička četa može odupreti četnicima i da može odbraniti Kuršumliju. "Poznato je, rekao mi je Selja, da Mika Mladenović tada nije raspolagao sigurnim informacijama o četničkim planovima i o njihovim snagama."

No, bitno je ovde da je u Kuršumlji, pružajući junački otpor do poslednjeg metka, poginuo veći deo Kosaničke čete. Njen manji deo, oko sedamnaest njih, poginuo je ubrzo potom, oko 28. februara, u borbi kod Gornje Svarče od iste grupacije četnika koja je preotela Kuršumliju.

Tragični i herojski kraj Kosaničke čete teško je pritiskao svest i emocije boraca i mnogih građana, a Toplički odred i partizanski antifašistički pokret Toplice i celog juga Srbije doživeli su još jedan težak udarac 12. aprila na Rgajskom Visu iznad sela Rgaje, 25 kilometara jugozapadno od Prokuplja, kada su izginuli skoro svi borci Vidojevačke čete Topličkog partizanskog odreda, oko 40 sjajnih i za slobodu i novi život odlučno opredeljenih partizana. Samo je nekoliko njih uspelo da prebrodi žestoki vatreni okršaj. Uništenje ove Vidojevačke čete izvršeno je u tesnoj saradnji bugarskog okupacionog odreda i četnika Draže Mihailovića i Koste Pećanca.

Jedanaestog aprila naveče, Vidojevačka četa se zaustavila na Rgajskoj planini, na jednom slabo pošumljenom ćuviku. Borcima je bio neophodan odmor jer su prethodnih dana imali više manjih borbi i to iz dana u dan i naporne, iscrpljujuće pokrete kako bi se izbegli sudari s jakim neprijateljskim formacijama.

Radomir Mrdaković, prvoborac iz sela Rgaja, u svojoj knjizi o stradanju čete svedoči da su komandiri Mihailovićevih i Pećančevih četnika s bugarskim komandantom napravili vrlo jak obruč u toku same noći oko ćuvika na kome se zalogorila Vidojevačka četa. Četnicima je bilo lako da opkole partizane jer su taj teren vrlo dobro poznavali i zato bili opasniji od bugarskih trupa. Komandant Dražinih četnika, kapetan Boža Ivanović, bio je rodnom iz Žitnog Potoka, a njegov pomoćnik, poručnik Simić, iz Statovca. Komandant Pećančevih četnika, kapetan Mrđenović i njegovi takođe su dobro poznavali svaki deo tog terena. Pominjem ove činjenice zato što mislim da su one bile presudne za tragičan rezultat borbe na Rgajskom Visu. Prema mišljenju Mrdakovića, većina boraca izginula je ili bila zarobljena kad su krenuli u proboj obruča, to jest, kad je njihovih 14 puškomitraljeza ostalo bez municije.

Toplički odred, dakle, ostao je bez dve izuzetno dobre i po borbenom kvalitetu i ljudskom sastavu nenadoknadive borbene jedinice. Mnoge od tih boraca lično sam poznao i bio u raznim akcijama s njima. Teško sam podnosio saznanje da tih boraca više neće biti.

Po mnogo čemu ove čete su bile slične jedna drugoj. Pre svega, većina je već ušla u red prekaljenih i iskusnih boraca. Prema godinama starosti, malo boraca je imalo više od 24 godine. Po zanimanju bili su to đaci, studenti, radnici i seljaci. Po nacionalnosti, najviše je bilo Srba (Prokupčani, Topličani, nešto iz šireg područja prema Pustoj Reci), ali u četi je bilo i Hrvata i Makedonaca i Crnogoraca, čak i jedan Nemač, Fogel Milko iz Zemuna. Bio je tu u samoj četi i Čeh, Gavro se zvao. Niko do dana današnjeg ne zna kako mu je bilo pravo ime.

Ove dve partizanske čete karakteriše jedna značajna okolnost, naime da je i u jednoj i u drugoj više dana boravio sekretar Okružnog komiteta Niškog okruga, Sreta Mladenović Mika. U Kosaničkoj četi on je zarobljen s dvadesetak partizana i izveden na streljanje. Na streljanju je uspeo da se odveže i pobeogne, bio je malo ogreban, lakše ranjen. Iza toga došao je u Vidojevačku četu i u njoj proveo vreme do njenog stradanja.

Zašto se sekretar Okružnog komiteta, istaknuti i poznati komunist iz Kragujevca, Sreta Mladenović, nalazio baš u ovim četama? Sma-

tram da je on kao sekretar i odgovoran čovek koji je učestvovao u stvaranju tih četa hteo da im pomogne svojim ličnim učešćem u borbi. Ali, dok je iz Kosaničke čete u vreme njenog stradanja uspeo da se spasi i dođe u Vidojevačku četu i nastavi borbu, ovde to nije uspeo. Bio je teško ranjen, jedna ako ne i obe noge bile su mu presečene mitraljeskim rafalom, četnici su ga zarobili i posle svirepog mučenja streljali. Neki od seljaka su zapamtili gde su ga zakopali, pa je kasnije njegovo telo bilo preneto. Kada bi se o ovim četama napravila romansirana hronika ili kakva filmska priča, u glavnoj ulozi svakako bi se našao Sreten Mladenović Mika, sekretar Okružnog komiteta.

Toplica je do kraja 1942. u organizaciono-političkom pogledu pripadala Niškom okrugu, pa i to objašnjava Mladenovićev boravak tih kritičnih dana na području Toplice. Krajem 1942, odnosno početkom 1943, odlukom Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju ona je spojena s leskovačkim okrugom. Moram napomenuti da je Sreta Mladenović Mika posle dolaska Bugara u Toplicu ocenio da treba odlučno da se odbrani slobodna teritorija na području Toplice, Puste Reke i Jablanice. Po svemu sudeći, inicijativa da se zauzme Kuršumlija bila je njegova, što je bilo opravdano, ali odluka da se s jednom četom ona brani pokazala se kao greška. Istini za volju, nije lako oceniti koji su sve razlozi rukovodili sekretara Okružnog komiteta da se tih dana marta i aprila toliko dugo angažuje u Toplici, a ne na svrljiško-nišavskom i ozrenskom području, što je kao deo niškog političkog okruga takođe spadalo u njegovu nadležnost. Upravo u tim krajevima, bilo je žestokih borbi i čete su trpele velike gubitke iz dana u dan.

S Mikom sam se prvi put sreo na okružnoj konferenciji komunista Toplice početkom novembra 1941. na Pasjači, u zgradi osnovne škole. Posle njegovog izlaganja, Rade Đorđević i ja u pauzi imali smo s njim kraći razgovor. Dobio sam utisak da se radi o čoveku koji je u sebi nosio veliku odgovornost, s neiscrpnim radnim i boračkim kapacitetom. Bio je vrlo hrabar, zračio je optimizmom. Drugi put smo imali razgovor u Statovcu oko 26. februara posle njegovog bekstva sa strelišta u Kuršumliji. U Statovcu je trebalo da me sačeka Radoš Jovanović Selja radi mog prelaska na teren Blaca gde je izgleda bilo planirano da na području Blace-Brus-Jastrebac-Kuršumlija ostanem duže vreme u nekom od forama KP koji je organizovao pokret u severnom delu Toplice.

U toku razgovora složili smo se da je Selja morao, pre nego što sam ja stigao, da se prebaci iz Statovca na levu stranu Toplice jer su se tamo ozbiljno pogoršale ukupne okolnosti i njegovo prisustvo je tamo

bilo neophodno. Zato je Mika predložio da se za kratko vreme vratim na teren osnovne partijske organizacije kojoj sam pripadao i koja je imala obavezu da aktivno učestvuje u dvanaestak sela i pomaže organizaciju SKOJ i jačanje oružanih jedinica.

Jednom prilikom tokom rata, razgovarajući o Miki sa Seljom, koji ga je dobro poznao, saznao sam da je neretko u pravljenju planova i određivanju zadataka bivao nerealan, to jest, da je želeo veće rezultate od realno mogućih. Na toj osnovi bivalo je ponekad nesporazuma s njim.

Sreta Mladenović Mika došao je u Vidojevačku četvu posle Kuršumlijske bitke s četnicima i stradanja Kosaničke čete. Ova Vidojevačka četa bila je tih dana izložena vrlo čestim napadima od strane izrazito nadmoćnijih nedićevsko-četničkih i bugarskih snaga. Van svake sumnje je da je Mika želeo da pomogne spasavanje čete koja se našla u opasnoj situaciji. U samoj odsudnoj borbi na Rgajskom Visu preživeli su kazivali da je Mika hodao od borca do borca hrabreći ih da izdrže, ali tragični kraj nastupio je onda kada se zbog nedostatka municije morao pokušati proboj obruča. Rezultat, na žalost, znamo. Heroizam boraca na čelu s Mikom i pokušaj da se izvuku iz obruča nije uspeo.

Milislav Stanišić, borac iz sela Široke Njive, u blizini Rgajskog Visa, objavio je dirljiv tekst posvećen junaštvu Vidojevačke čete: „Kobni prepad“. „Svakog aprila dolazim ovde i gledam, ili mi se to čini, rosu jutarnju poprskanu krvlju boraca Vidojevačke čete. Dolazim s crvenim karanfilima, na prozivku, klanjam se senima na Rgajskom Visu, palim gorostasima nepobedene partizanske Vidojevačke čete.“

Ako neko, s razlogom, primeti da sam u priči o ovim četama bio preopširan, pa i nehotice pristrasan, moje objašnjenje je da su mnogi borci ovih četa bili moji poznanici i drugovi, neki iz školskih dana kada smo se formirali kao borci, kao antifašisti i sanjari novog društva. S nekima sam početkom ustanka u konkretnim akcijama učio borbena pravila i boračke veštine.

Pišući o njima i njihovom herojskom nestanku, iz sećanja su mi navirala saznanja o sličnoj sudbini čitavih partizanskih odreda i četa tokom veoma teških meseci 1942. u Istočnoj Srbiji, u Šumadiji i posebno u Zapadnoj Srbiji. Razume se, u pamćenju su mi sigurnija dešavanja dostojna divljenja i poštovanja na jugu Srbije, u Toplici, Jablanici, Crnoj Travi i Vranju, na terenu na kome sam se sve četiri godine stalno nalazio i ponosio što sam kao borac i aktivista pripadao partizanskom oslobodilačkom pokretu. Zato mi se čini da ne bih pogrešio da sam još

opširnije beležio kako o partizanskom samopožrtvovanju, junaštvu i pokatkad slabostima i promašajima, a tako i o izdajničkom razbojništvu i slugeranjskom moralnom posrnuću Nedića, Ljotića, Pećanca i Draže Mihailovića i njihovih bandi koje su „spasavale“ srpstvo.

Dakle, bez pretenzije da se definišu konačne ocene situacije 1942. na jugu Srbije, u celini može se reći da je veliki ofanzivni pritisak okupatora i kvislinga s izrazito nadmoćnijim snagama prinudio partizanski pokret i njegove oružane jedinice na defanzivnu aktivnost. Dobar deo građana, naročito seljaka, iz straha se povukao u poziciju posmatrača i iščekivao rezultat velikog okršaja. Četnički pokret, pre svega onaj iz planinskih sela, uspevao je da silom i prevarama poveća svoje odrede i zajedno s Nemcima, Bugarima, Nedićem, Ljotićem i njihovim žestokim propagandnim lažima nametne ustaničkom partizanskom pokretu velike teškoće i nanese ozbiljne gubitke.

Svi oni zajedno težili su da stvore utisak da je partizanski pokret uništen. Koristeći teške zločine okupatorskih trupa, kao i veliki broj streljanih i uhapšenih građana, zatim velike gubitke partizanskih odreda, posebno uništenje celih jedinica, i sami okupatori su skoro poverovali da su izvojevali konačno ostvarenje zamišljenog plana.

Ipak, njihove obaveštajne službe su dobro znale da ta ocena nije tačna jer njihov glavni i isključivi cilj bio je da se uništi živa borbena sila oslobodilačkog pokreta. Njihove obaveštajne službe su znale da taj plan nije ostvaren. I pored velikih gubitaka i ogromnih napora, veći deo partizanskih odreda se održao i u vreme najvećih ofanziva protiv partizana izvodio je antiokupatorske akcije. Provlačeći se često između neprijateljskih kolona, koje su detaljno pretresale mnoga područja, i u takvim situacijama i pod tim uslovima su pojedine jedinice Topličkog i drugih partizanskih odreda uspevale da izvedu napade na okupatorske objekte, na nedićevsku takozvanu državnu službu, na opštinske centre, na železničke pruge i telefonske linije.

Već u septembru i oktobru 1942. počeo je da se oseća porast optimizma, ne samo u odredima već i u narodu. Javlaju se novi aktivisti, ranije pasivizirani, koji su od prvih dana ustanka bili na strani partizanskog pokreta. Oni pokazuju interes da se angažuju ponovo. U gradovima se (u Prokuplju i Leskovcu, na primer) blago povećava interes za aktivno angažovanje u partizanskom pokretu. Krajem te, inače teške godine, uspevali smo čak da u nekim selima održimo konferencije, noću, razume se, i da obavestimo građane. U ovom slučaju radilo se o selima, na primer, o selu Vodice u kome smo u prisustvu dvadeset-trideset seljaka

u dvočasovnoj konferenciji govorili o situaciji u svetu, o tome kako stvari stoje na frontovima protiv fašizma i kako i koje akcije i s kojim uspehom izvode partizanski odredi na prostoru Jugoslavije, pogotovo u bosanskom, crnogorskom, hercegovačkom i dalmatinskom području.

Ukratko, bilo je vidljivo da je partizanski pokret prebrodio kritičnu 1942. punu velikih iskušenja, teških gubitaka i ozbiljnih nedoumica u narodu. Tako smo s više optimizma i s nesmanjenom verom u konačnu pobedu prešli u prilično povoljniju 1943.

Novi polet u 1943.

Februara meseca 1943, na jugu je boravio Svetozar Vukmanović Tempo, delegat Vrhovnog štaba partizanskog oslobodilačkog pokreta. Zadržao se kratko u Pokrajinskom komitetu Srbije, u Beogradu, pre nego što je stigao na jug Srbije. S okružnim rukovodstvom Komunističke partije za Leskovac, Jablanicu i Toplicu, Tempo je učestvovao u osnivanju Prvog južnomoravskog partizanskog odreda. Čete Topličkog, Rasinskog, Jablaničkog i Kukavičkog odreda su spojene u jedan odred pod nazivom Prvi južnomoravski partizanski odred. U prisustvu Svetozara Vukmanovića Tempa, rukovodstvo za leskovačko-toplički okrug odlučilo je da za komandanta tog odreda imenuje Dimitrija Piskovića Trnavca, za komesara odreda Radovana Kovačevića, studenta, za zamenika komesara Radoša Jovanovića Selju, za načelnika štaba Ratka Pavlovića Čićka. Taj odred je ustrojen tako da su od svih onih prethodnih odreda osnovana tri bataljona u okviru Prvog južnomoravskog odreda s već iskusnim i u borbama prekaljenim borcima iz 1941. i 1942.

Neposredno pred formiranje Prvog južnomoravskog odreda, Toplički odred je imao, početkom februara, dvočasovnu tešku borbu s nemačkom specijalnom planinskom jedinicom koja je formirana i uvežbavana za borbu protiv gerilskih partizanskih odreda. U toj borbi Nemci su se, posle nekoliko svojih mrtvih vojnika, odlučili na povlačenje. Napustili su položaj na kome su napali Toplički partizanski odred koji se nalazio na Đulici, na vrhu Jastrepca. To je bila lepa pobeda Topličkog partizanskog odreda pre nego što je ušao u kombinaciju za Prvi južnomoravski odred, ali je, na žalost, u toj borbi poginuo komesar, jedan od vrlo cenjenih i poznatih, istaknutih partizana, beogradski grafički radnik, Milić Rakić Mirko, predvođeci svoje drugove u jurišu na Nemce.

Zanimljiv je slučaj da je tek formirani Prvi južnomoravski odred bio odmah napadnut od strane nedićevaca i četnika, kojih je u tom napadu bilo oko 1.000. U celodnevnoj borbi, ponekad sudarom prsa u prsa, partizani su s oko 150 boraca potpuno razbili i do nogu potukli pomenutu nedićevsko-četničku formaciju.

Očigledno, ratna sreća je ovom novom odredu bila u startu naklonjena. U selu Gajtan, na obroncima Radana, 13. marta 1943, borci Prvog južnomoravskog odreda sačekali su specijalni odred, takozvanu "Lovnu rotu" bugarske vojske, potpuno ga razbili i naterali u bekstvo. U ovu borbu direktno su se uključili mnogi seljaci sela Gajtana pod komandom starog ratnika Maksima Đurovića. Bio je to vrlo ohrabrujući trend partizanskog pokreta na samom početku godine koji je u narodu stvarao uslove za obnovu i širenje ustaničkog raspoloženja. Na žalost, ni u ovoj borbi u Gajtanu partizanski odred nije prošao bez žrtava. Među njima bio je i Radovan Kovačević, prvi komesar ovog odreda.

U drugoj polovini februara na jednom sastanku Sreskog komiteta za desnu stranu topličkog područja, Pera Stojanović, to jest, Tadija Popović, obavestio me je da sam od strane partijskog rukovodstva određen da preuzmem dužnost sekretara Okružnog komiteta SKOJ leskovačko-topličkog okruga. Ranija ideja o mom prelasku na područje Kuršumlija-Blace je otpala, a prestaje i moje članstvo u pomenutom Sreskom komitetu Komunističke partije.

Istovremeno sam od Tadije saznao da se odlukom Pokrajinskog komiteta KP, uz učešće i Svetozara Vukmanovića Tempa, Toplica ujedinjuje s leskovačkim područjem u jedan ratni okrug što je u mnogo čemu povoljnije za dalji razvoj celog NOB. O tome kako ću preuzeti novu dužnost sekretara Okružnog komiteta SKOJ Tadija mi je rekao da će uskoro doći vodič koji će me sigurnim putem odvesti u sedište Okružnog komiteta KP i povezati sa sekretarom Okružnog komiteta KP.

U drugoj polovini aprila došao je vodič o kome je Tadija govorio. Radilo se o iskusnom ilegalcu za vrlo poverljive zadatke. Bio je to Radivoje Krivokapić Plamenac iz Konjarnika, član KP, već prekaljen u sličnim zadacima, star oko 25 godina. O njemu ću još nešto reći kasnije. S Plamencem smo otišli u selo Kacabać. U njemu je bila sigurna veza, Miloje Spasić, koji nas je obavestio da u neposrednoj okolini nema neprijateljske vojske. Zajedno smo pošli u selo Lapotince. U njemu je tada bilo ilegalno sedište Okružnog komiteta KP. Sekretar komiteta bio je Bata, Vidoje Smilevski, Makedonac, beogradski bankarski činovnik i komunista. Srdačno sam se i drugarski pozdravio s Plamencem i Spasićem

i odmah uključio u sastanak kojem je predsedavao sekretar Okružnog komiteta KP, Vidoje Smilevski.

On me je upoznao s ostalim članovima OK SKOJ. Bili su to, po mom sećanju, Nada Karačić, Vuksan Bulatović, Stojan Milenković, Trajko Živković, Stanoje Stojković iz Lapotinca, a iz Kosančića bilo je, čini mi se, dva člana Okružnog komiteta SKOJ, Atila Gudurić i Mile Miladinović Pljaka. Bata Smilevski je pitao ko bi još iz topličkog područja mogao doći da se uključi u rukovodstvo Okružnog komiteta SKOJ. Pomenuo sam Arandžela Mladenovića, Tileta Popovića, Mileta Mijovića, a predložio da o tome šire i detaljnije razgovaramo s Radošem Jovanovićem Seljom, koji je bio član leskovačko-topličkog OK.

Na sastanku OK SKOJ, održanom odmah zatim, utvrđeni su osnovni zadaci OK SKOJ u celini, jačanje postojećih i osnivanje novih organizacija SKOJ, organizovanje podrške i pomoći partizanskom pokretu i regrutovanje dobrovoljaca za odlazak u partizanske oružane jedinice. U svakoj situaciji članovi OK i članstvo SKOJ imaju obavezu da politički tumače i brane osnovne ciljeve NOB i šire i podstiču raspoloženje protiv okupatora i njegovih pomagača.

Prilikom otvaranja sastanka, Bata je predlažući me za sekretara rekao nekoliko reči o mojoj biografiji i vrlo jasno pitao da li se prisutni slažu. Pošto je odgovor bio pozitivan, Bata je naglasio da kao sekretar Okružnog komiteta SKOJ moram i mogu biti član Okružnog komiteta KP.

Vidoja Smilevskog Batu sreo sam prvi put, a pre toga par puta imao sam razgovore sa Sretom Mladenovićem Mikom, sekretarom Okružnog komiteta niškog okruga u kome je u svoje vreme do kraja 1942. i Toplica bila deo. Primetio sam razliku između njih. Bata je delovao veoma ozbiljno, ali i smireno, bez sklonosti da dramatiizuje situaciju, bez eksplozivnosti i s puno taktičnosti. Istina, okolnosti u kojima sam posmatrao Batu i one u kojima sam imao kontakte s Mikom bile su prilično različite. Dani u kojima sam imao razgovore s Mikom bili su znatno teži. Za Miku sam čuo da je vrlo hrabar i izdržljiv, a u hrabrost Bate Smilevskog lično sam se uverio u dva slučaja koje ću kasnije opisati.

Kada sam preuzeo novu dužnost, imao sam osećaj udaljavanja od Prokuplja i osnovne organizacije KP u Rastovnici pored Prokuplja. Počeli smo kao osnovna organizacija u sastavu: Vidak Milović, Tilet Popović i ja. Ubrzo postali su članovi i Marko Nikolić, Sreten Stanišić, Milenko Milović, Laza Tomanović i, mislim, Radomir Vučković. Kao kandidate za članove predviđeni su Jova Savović, Rade Janković i još nekoliko mlađih ljudi čija imena sam zaboravio. Svi oni obavezno bi se

upoznali sa zadacima i obavezama člana KP. Već polovinom 1942, opstali smo i delovali samo Tile, Laza i ja. Veći broj ostalih su pohapšeni, zarobljeni, a neki i poginuli. Priličan broj mladih ljudi od kojih smo neke i učlanjivali u SKOJ ostali su s nama u kontaktima i tokom 1942. Pod vrlo teškim, ilegalnim uslovima, uspevali su da se uključe i da pokažu da ne napuštaju svoju privrženost partizanskom pokretu.

Ovu osnovnu organizaciju kojoj posvećujem nekoliko redaka formirao je Mesni komitet Prokuplja. Ona je odlučno delovala, pored brojnih akcija, i u nekim koje je trebalo izvršiti u samom gradu Prokuplju. Bile su to akcije sečenja telefonskih linija i bandera na pruži, deljenje antiokupatorskih letaka, zatim praćenje nekih policijskih doušnika, preuzimanje i prenošenje eksplozivnih mina i drugih veoma retkih sredstava kao što su puškomitrljezi do kojih smo vrlo teško dolazili. Nama, koji smo živeli u ovoj organizaciji van grada, olakšavalo je izvršenje brojnih zadataka to što nas je u gradu čak i policija manje poznavala.

U nekim od tih akcija sam i ja učestvovao. Među njima je i akcija upada u stan direktora gimnazije od koga je, po nalogu partizanskog rukovodstva, trebalo preuzeti spisak đaka koji su obeleženi kao pristalice partizanskog pokreta, a koji je, po našim informacijama, direktor i školska uprava trebalo da pošalju Nedićevoj vladi. Stan se nalazio u neposrednoj blizini Komande bugarskog garnizona. Taj zadatak pripao je meni.

Navešću ovde i primer akcije koju smo izveli apsolutno na inicijativu same organizacije. Noću, bez buke i vrlo pažljivo, Tile Popović i ja, s još nekoliko drugova koji su pristali, u selu Vodice održali smo (mislim početkom januara 1943) konferenciju. Na toj konferenciji, kao naše obezbeđenje, učestvovali su Jovo Bojanić, Aca Eraković, Jovo Savović, Giša Pavlović. Konferencija je održana u selu, uveče, stražu oko zgrade u kojoj smo držali skup imali su pomenuti skojevci, a govorili smo Tile Popović i ja. Sadržaj sastanka i skupa je bio čitanje izveštaja o stanju na Istočnom frontu, obaveštenje o tome da je Staljingrad odbranjen, informacije da na Afričkom frontu Nemci gube. Na kraju, Tile i ja govorili smo i o ciljevima Narodnooslobodilačke borbe. Organizaciju tog skupa izvršio je, u stvari, član KP u tom selu, Slobodan Đorđević. Za njega sam nešto ranije čuo, a te večeri ga i sreo. Sutradan, posle te konferencije, dosta se u selu Vodicama i u drugim selima u blizini, pričalo da je održana ta konferencija, da je bilo dosta partizana i da je skup bio zanimljiv.

Naveo sam ove primere da podsetim kako su se, u vreme kad je jedan vod Pasjačke čete delio vlast u Prokuplju s četnicima Ace Popo-

vića, mnogi članovi KP i SKOJ i mnogi simpatizeri previše legalno angažovali, pa su posle dolaska Bugara, novih okupatora u Prokuplje, doživeli hapšenje i progon. No, koliko znam, sličnih propusta bilo je i u drugim krajevima Srbije, recimo u vreme kad su naše snage držale Užice, Čačak i ostale gradove. Mnogi su, ukoliko nisu uspeli da se povuku s jedinicama posle pada Užičke republičke, bili uhapšeni, progonjeni i skupo platili svoje legalno angažovanje na strani partizana. No, sada na novoj dužnosti u nešto drukčijoj sredini, očekivali su me novi zadaci.

Iako su stanje i situacija u leskovačko-jablaničkom i pustorečkom rejonu meni bili manje poznati, atmosfera, spremnost za borbu i svakodnevna aktivnost značajnog broja prisutnih i skojevskih aktivista za mene je bio ohrabrujući doživljaj i osećaj koji je vredan divljenja i koji jača samopouzdanje i veru u konačnu pobeđu. Pomenuću samo neka imena kojih se uvek rado sećam: Cale Videnović, Bratislav Gudurić, Pljaka Miladinović, Voja Grujić, Brana Randelović, poznati leskovački ilegalac čija je aktivnost u samom Leskovcu visoko cenjena, Milan Momčilović iz Lapotinca i mnogi drugi. Na ovom području koje tek upoznajem, kao i na pasjačkom regionu i na levoj strani Toplice, sreo sam i upoznao mnoge mladiće i devojke koji su vrlo iskreno i s mnogo vere prihvatili program NOP za koji se vredi boriti i žrtvovati. Bila mi je čast što su me smatrali saborcem. Protekom vremena, a i zbog velike radne angažovanosti, imena mnogih od njih mi se nisu zadržala u pamćenju.

Okružni komitet SKOJ u pomenutom sastavu, uz stalnu podršku Okružnog komiteta KP, po prilično ambicioznom akcionom programu krenuo je u uspostavljanje kontakata s članovima SKOJ, u osnivanje sreskih i opštinskih komiteta, sve s ciljem širenja neposredne podrške i pomoći NOP. Na listi važnih zadataka tih dana značajno mesto je imalo osnivanje organizacije USAOJ (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije), formirane na Prvom kongresu omladine Jugoslavije decembra 1942. u Bihaću. USAOJ je bio zamišljen i organizovan kao masovna organizacija antifašističke opredeljenosti u kojoj bi SKOJ imao ulogu aktivnog pokretača akcija protiv fašističkih okupatora i kvislinga.

Još od samog početka 1943, beleži se, negde manje, negde više, podrška i pomoć partizanskom oslobodilačkom pokretu. Sve češće ohrabrujuće vesti o borbenim uspesima partizanskih brigada i divizija u Bosni, Hrvatskoj, Crnoj Gori, a posebno vesti o pobedi Crvene armije u Kurskoj bici jula i avgusta, svakako su ulivali više nade i optimizma u pogledu globalnog ratnog ishoda, pa i uspeha naše borbe za oslobođenje i isterivanje okupatora iz Jugoslavije. Izuzetno važnu ulogu

u tome imale su ilegalne tehnike snabdevene radio-aparatima i sredstvima za umnožavanje. Zato se nije prestajalo s napadima na železničku prugu Niš-Leskovac, Prokuplje-Niš i Prokuplje-Kuršumlja. Okružni komitet je uputio nalog da se ometa i spreči okupator i ne dozvoli da se rekvizicijom oduzima pšenica i drugi poljoprivredni proizvodi u toj godini pod parolom "Ni zrno žita okupatoru".

Povećavao se broj narodnooslobodilačkih odbora, organizacija AFŽ (Antifašističkog fronta žena), sve vidnije ispoljavalo se i narastalo antiokupatorsko raspoloženje. Na žalost, i tokom 1943. naše uspehe platili smo i brojnim žrtvama, pogibijom nekih istaknutih boraca i rukovodilaca koji su u NOB bili od prvih njenih dana.

Jedan od najtežih gubitaka bila je pogibija Ratka Pavlovića Ćićka, komandanta u međuvremenu formiranog Drugog južnomoravskog odreda. Ćićko je bio predratni član Partije, učesnik Španskog građanskog rata i jedan od pokretača narodnooslobodilačke borbe na jugu Srbije. On je bio od onih komandanata koji su smatrali da moraju biti u prvom redu borbe s neprijateljem. Tako je bilo i kobnog 26. aprila 1943, kada je Drugi južnomoravski odred vodio borbu s velikim bugarskim snagama na desnoj obali Južne Morave. Ćićko je, po običaju, prvi izišao iz zaklona i odmah pao pokošen rafalom bugarskog puškomitraljeza.

Njegova pogibija bolno je odjeknula u narodu i u partizanskim redovima. O Ćićku je spontano nastala pesma koju smo mi partizani prihvatili, takoreći, kao našu himnu:

*"Ide četa čela namrštena,
Među njima najboljega nema.
Nema njima sokola i tića,
Nema njima Ratka Pavlovića."*

Legenda i uspomena na Ćićka žive i danas u Srbiji uprkos naporima neočetnika i istorijskog revizionizma da zatru sve tragove NOB. U Prokuplju i danas postoji Osnovna škola "Ratko Pavlović Ćićko", a građani Toplice koji su posle rata kolonizirani u Vojvodinu, u selo Parabuć kod Odžaka, promenili su naziv sela u Ratkovo i ono je danas jedno od najlepših sela u Vojvodini.

Ratko Pavlović Ćićko je, među prvima, proglašen za Narodnog heroja.

Razvoj situacije na jablaničko-topličkom području bio je razlog za odlučnije i žešće intervencije okupatora. Ovog puta, u leto 1943, pored

jačih nemačkih i bugarskih snaga, aktivirane su i "crne trojke" četnika Draže Mihailovića.

Četnici Draže Mihailovića i ovoga puta želeli su da iskoriste pojačanu aktivnost okupatora i sporazumom s njima organizuju svoje učešće u zaustavljanju daljeg razvoja NOP na području Puste Reke, Jablanice i Toplice. Tako su, pored aktivnosti po zlu čuvenih "crnih trojki", krajem maja opremili jednu manju, dobro naoružanu jedinicu (oko 50 četnika) i umesto kokardi na kapama i šubarama prikačili petokraku zvezdu. Ova "partizanska" jedinica imala je zadatak da, predstavljajući se tako, otkrije i likvidira veći broj aktivista i simpatizera NOP. I uspjeli su da prevare više od 10 aktivista koje su posle zverskog mučenja streljali. No, kako su na samom početku svoje akcije osetili da zbog partizanskog raspoloženja Pustorečana (događaj se odigrao u Pustoj Reci), a obavešteni da je za njima krenuo u poteru i jedan bataljon Prvog južnomoravskog odreda, prekinuli su akciju i ubrzo pobjegli prema Kopaoniku i Jastrepcu.

Upotreba partizanskih oznaka, podmićivanje pojedinih simpatizera NOP, udvaranje okupatoru i slični metodi "spasavanja srpstva" bili su glavna moralno-politička odlika četnika Draže Mihailovića, nedićevaca i ljotićevaca.

Tih dana, analizirajući povećani pritisak okupatora i pomenute akcije četnika, Okružni komitet i štab Prvog južnomoravskog odreda došli su do obaveštenja da četnici Draže Mihailovića pod komandom Radoslava Đurića spremaju veći napad na Južnomoravski partizanski odred, koji se većim delom tada nalazio na Radanu i delovao u oblasti gornjeg dela Puste Reke. Odmah je doneta odluka da se izvrše pripreme za odbranu i poslato odgovarajuće uputstvo svim komitetima i organizacijama. Članovima KP i SKOJ naloženo je da organizuju okupljanje dobrovoljaca koji bi se kao posebna jedinica stavili na raspolaganje štabu Prvog južnomoravskog odreda. Bila je to ojačana četa ili neka vrsta odreda sastavljena od aktivista i članova KP i SKOJ koji nisu bili pripadnici nijedne od jedinica Južnomoravskog partizanskog odreda. Za komandanta je određen Radivoje Krivokapić Plamenac iz Konjarnika. Na pustorečkom jablaničkom i topličkom području organizovana je pomoć u hrani, odeći i municiji koju su građani slali na Radanski front pružajući i na taj način aktivan otpor okupatoru i izdajničkoj politici četnika Draže Mihailovića.

Četnički napadi započeti su prvih dana leta, a odlučujuća bitka odigrala se 13. avgusta 1943, kada su četnici napali svim snagama.

Prema raspoloživim podacima, četnički Štab 110 pod komandom majora Radoslava Đurića imao je uvedenih u borbu oko 2.000 četnika, među kojima je bilo dosta prisilno mobilisanih. Štab Prvog južnomoravskog odreda u borbi na Radanu imao je oko 600 partizana.

Zahvaljujući velikoj hrabrosti i izdržljivosti boraca i veštoj manevarskoj upotrebi svojih bataljona i četa, štab odreda uspeo je da potpuno razbije četničke formacije u celodnevnoj borbi na Radanu 13. avgusta i natera u bekstvo najveći deo Đurićevih "junaka". Radoslav Đurić je konačno shvatio da je taj plan, po njegovom stručnom vojničkom znanju, propao, sklonio se i pobjegao na Kopaonik 20. avgusta. Posle poraza u borbi na Radanu, četnici nisu predstavljali veću vojničku snagu i okupatori su bili nezadovoljni njihovom nesposobnošću.

Pobeda partizana na Radanu veoma je pozitivno odjeknula na jugu Srbije. Razumljivo, bio je to snažan podsticaj daljem razvoju Narodnooslobodilačkog pokreta. I u ovoj borbi bilo je nekoliko poginulih i ranjenih partizana. Među njima je i hrabri Radivoje Krivokapić Plamenac, komandir pozadinske dobrovoljačke čete i odreda koji je, ostavši bez municije, samoubistvom odbio da bude zarobljen.

Ova pobeda partizanskih snaga podigla je ugled NOP i do kraja razotkrila kvislinšku ulogu četnika Draže Mihailovića jer je narod svojim očima video da su bugarske i nemačke, nedićevske i ljotićevske jedinice u vreme odsudne bitke na Radanu pojačavale pritisak iz pravca Niša, Leskovca i Prokuplja šaljući četnicima pomoć u oružju i municiji.

Sve to je olakšavalo i podsticalo još veću i bolje organizovanu aktivnost organizacija KP i SKOJ i povećanje broja novih boraca za oružane partizanske jedinice, novih aktivista za članove pozadinskih organa narodnih odbora, AFŽ, USAOJ, itd.

Okružni komitet SKOJ nastojao je da unapredi aktivnost postojećih i uveća broj novih skojevskih organizacija i organizacija USAOJ. Posle bitke na Radanu, vratio sam se u Toplicu da pomognem delovanje skojevskih organizacija u selima Prekadin, Gojinovac i još nekim u tom rejonu. Tamo sam zatekao atmosferu sličnu onoj u nekim selima Puste Reke (Lapotincu, na pimer). Zatekao sam i nekoliko partizana Prokupčana koji su bili na bolovanju. Jedan je bio i ranjen, a Ljubinko Nestorović Ozren upućen je iz odreda da pomogne tamošnjim aktivistima. On je u nekom od tih sela imao i bliže rođake.

Slučaj je hteo da sam tih dana među tamošnjim skojevcima upoznao i svoju sadašnju suprugu Miroslavu Milošević¹ iz Prokuplja. Imala

je sedamnaest godina. U gimnaziji se isticala i bila zapažena u organizaciji zbog čega je i uhapšena od strane Bugara. Odležala je zatvor i bila saslušavana desetak dana, pa je pod pritiskom roditelja i prijatelja, a najverovatnije zbog očigledne mladosti, bila oslobođena. Odmah je, po savetu partijskih ilegalaca, napustila Prokuplje i smestila se kod bliskih rođaka Kokovića u selu Piskalj. Lako se povezala s gojinovačkim skojevcima i time započela svoju partizansku biografiju.

Jedne noći aktivisti ovih sela organizovali su sečenje telefonskih stubova na pruzi Prokuplje-Kuršumlija. Kako sam se nalazio kod njih u to vreme, u akciji sam učestvovao i ja. Prokupačkoj skojevki, Miri, bila je to prva oružana akcija. Posle nekoliko dana, Miru je angažovao Sreski komitet da radi u ilegalnoj tehnici u kojoj su se umnožavale radio vesti i drugi propagandni partizanski materijali. Ona je bila smeštena u selu Jovine Livade, u kući Krunića. Budući da su ilegalne tehnike bile veoma značajno oružje, morali smo ih imati više, i često menjati njihovu lokaciju. Posle nekoliko dana boravka u ovim topličkim selima, vratio sam se u Lapotince da obavestim Okružni komitet partije i Okružni komitet SKOJ o situaciji i utiscima koje sam stekao o organizacionom i političkom stanju u tim selima. Tada me je sekretar Okružnog komiteta KP, Bata Smilevski, obavestio da će ubrzo doći Dragi Stamenković, te da moram biti u Pustoj Reci kako bih se s njim sastao.

Dragi je tada bio sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ i član Pokrajinskog komiteta Partije. On je i ranije bio u leskovačkom regionu, naročito 1941. učestvujući u pripremi ustanka na tom području. Mislim da je to bilo krajem avgusta ili prvih dana septembra kada je Dragi stigao. Susret s njim me je obradovao. Zaključio sam da je on vrlo iskusan politički i dobro obavešten, a posebno hrabar čovek. Ukratko mi je ispričao svoju biografiju i zapažanja o stanju i situaciji u drugim okruzima Srbije. Ja sam ga obavestio o skojevskoj organizaciji u leskovačko-topličkom okrugu. Budući da je on neposredno pred dolazak na jug boravio u Šumadiji, izneo je dosta ocena i utisaka o stanju u tom području, naglašavajući da se i oni postupno oporavljaju i da uspevaju da lagano oporave organizaciju Partije i SKOJ. Ovim prvim razgovorima s Dragim Stamenkovićem prisustvovao je i sekretar Okružnog komiteta partije, Bata Vidoje Smilevski.

Nekoliko dana kasnije, održan je sastanak OK SKOJ uz prisustvo Dragog i Bate, na kome smo razmatrali organizovanost i konkretnu aktivnost SKOJ i mogućnosti za osnivanje organizacija USAOJ. U toku tih razgovora saznao sam da je Pokrajinski komitet pozitivno reagovao na

predlog našeg OK da se formira Prva južnomoravska brigada i naložio da se ta ideja učini prioritonom.

Sve aktivnosti organizacije KP i SKOJ narednih dana bile su posvećene pripremama i stvaranju povoljnijih uslova za osnivanje Prve južnomoravske brigade. Sasvim je razumljivo da je u ostvarivanju tih ideja krupnu ulogu imao Štab Prvog južnomoravskog odreda. Punu uključenost oko ostvarivanja ove zamisli imao je i Pokrajinski komitet KP. Jedan od najvažnijih uslova bio je obezbeđenje dovoljnog broja iskusnih i proverenih boraca, pogotovo vodećih kadrova, komandira i komandanata i njihovo dobrovoljno opredeljenje da budu borci Prve brigade. To je bilo relativno lako, s obzirom na sve veći priliv novih boraca. Nicali su čak i novi samostalni bataljoni. Međutim, posebno se otvorila i ozbiljno nametnula neophodnost bolje naoružanosti brigade, naročito automatskim, minobacačkim i artiljerijskim oružjem. Zatim, otvorila se i potreba organizacije intendanture, komore i dovoljnog broja konja za prevoz svega što jedna takva jedinica mora da ima.

Kako su tog leta, u vreme žetve, okupatori vrlo često sa svojim jedinicama bili u akciji radi prikupljanja žita i drugih poljoprivrednih proizvoda, partijske i skojevske organizacije vodile su akcije da se to onemogući. To je vreme kada su okupatori pružali obilatu podršku četnicima Draže Mihailovića u borbi protiv partizanskih jedinica i kada su članovi KP i SKOJ i dobar deo naroda pomagali partizanima da dobiju tu bitku i definitivno onemogućće ostvarenje planova četničkog Štaba 110 kojim je još komandovao major Đurić.

Krajem septembra, na jug Srbije i u Pustu Reku došao je i sekretar Pokrajinskog komiteta Komunističke partije, Mihailo (doktor Blagoje Nešković) i neposredno se uključio u aktivnost oko formiranja Prve južnomoravske brigade. Nešto ranije, po nalogu Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba, u Pustu Reku došao je i Predrag Marković Alimpije, koji se kao iskusni rukovodeći kadar planirao za čelnog u novoformiranoj Južnomoravskoj brigadi.

U komentarima i razgovorima među borcima i komunistima KP i SKOJ, među brojnim aktivistima, govorilo se: „Ako su moguće brigade u Bosni, Crnoj Gori, Hrvatskoj, zašto ne bi bile moguće i na jugu Srbije?“ Pominjane su i divizije do kojih je došlo sedam meseci kasnije, maja 1944.

Poslednji krupniji dogovor o brigadi održan je u selu Obraždi prvih dana oktobra 1943. Na sastanku su učestvovali članovi štaba i svi vodeći borci, vojni i politički, Prvog južnomoravskog odreda. Takođe, prisustvo-

vali su i članovi Okružnog komiteta KP, sekretar PK Mihailo Blagoje Nešković, članovi Pokrajinskog komiteta, Stamenković, Nada Karaičić i Predrag Marković Alimpije.

Na tom sastanku određen je kadrovski rukovodeći sastav brigade i reorganizacija, odnosno obnavljanje Prvog južnomoravskog odreda koji bi nastavio da deluje kao samostalna oružana partizanska jedinica.

Za komandanta brigade određen je Predrag Marković, za komesara Kiril Mihajlovski Grujica, zamenika komandanta Miloš Manojlović, zamenika političkog komesara Milorad Konstantinović Neša, za načelnika štaba Radovan Petrović, generalštabni kapetan bivše jugoslovenske vojske i za sanitetskog referenta doktor Martin Kol (Marko). Intendatura je poverena Voji Vuksanoviću.

Štab Prvog južnomoravskog odreda nastavio je aktivnost pod rukovodstvom komandanta Dimitrija Piskovića Trnavca, političkog komesara Žive Čiklovana Toze, zamenika komandanta Ratomira Andrića Kmeta, zamenika političkog komesara Dragomira Petrovića Radeta, sanitetskog referenta doktora Voje Stojanovića i intendanta Riste Mihajlovića.

Skup u Obraždi nije se bavio samo kadrovskim sastavom brigade i odreda već je detaljno diskutovano o njihovim zadacima, a posebno o organizacionim i političkim zadacima rukovodstva i članova KP i SKOJ.

Brigada je definitivno konstituisana (formirana) 11. oktobra u blizini sela Obražde, na Ivanjskim livadama, svečanim skupom, smotrom i polaganjem zakletve. U toku kadrovskog i unutrašnjeg organizovanja brigade bilo je važno formirati partijske i skojevske organizacije. Dragi Stamenković i ja, Nada Karaičić i još nekoliko članova leskovačkotopličkog Okružnog komiteta SKOJ učestvovali smo u određivanju unutrašnje organizacije SKOJ u samoj brigadi. Ona se svodila na to da je u četama imala svoje organizacije, a u samoj brigadi brigadni komitet SKOJ, na čije je čelo bio predložen i imenovan Miodrag Mija Krdžić, leskovački partizan, skojevac iz leskovačke gimnazije.

Formiranje brigade imalo je vrlo pozitivan odjek u narodu, a kod organizovanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta jačanje optimizma i veći stepen odgovornosti za planirane akcije protiv okupatora. Formiranje brigade je pretpostavljalo i veliku prednost: brigada je, za razliku od odreda, mogla da se odvoji od terena na kojem je formirana, da se kreće na mnogo širem području Srbije i Jugoslavije. Kadrovi i borci, koji su dobrovoljno pristajali da se angažuju, bili su svesni značaja te činjenice. Treba pomenuti da tada, u vreme formiranja Prve južno-

moravske brigade, niko nije ni pomišljao da će sticajem ratnih okolnosti ta brigada zameniti svoje južnomoravsko obeležje, a to se desilo februara 1944. u selu Ponikve, u rejonu Foča-Rudo. Tada je formirana Treća srpska brigada od boraca Prve šumadijske i Prve južnomoravske brigade. Dogodilo se to, istina, posle teških borbi u kojima su i jedna i druga brigada izgubile veliki broj boraca i kadrova.

Šta se dogodilo i zbog kakvih i kojih razloga je Prva južnomoravska brigada napustila područje juga Srbije i našla se, evo, u Ponikvama, da zajedno sa Šumadijskom učestvuje u formiranju Treće srpske brigade?

Sredinom novembra Dragi Stamenković, koji je s Mihailom bio u vranjsko-crnotravskom kraju (tek što su se vratili), ispričao je neverovatnu vest da je radio "Slobodna Jugoslavija" (Moskva) preneo zahtev Vrhovnog štaba da naša brigada odmah pođe ka njima. Doslovce, ta poruka je glasila: „Neka Mihailo s brigadom ide u susret Vuku.“ Bio sam zbunjen i šokiran. Posle dve uspešne borbe protiv Bugara, brigada mora sada da napusti područje juga Srbije. Dragi je u dužem razgovoru, tim povodom, ubeđivao Mihaila, sekretara KP, da se obrati Vrhovnom štabu i da predloži da umesto da Južnomoravska brigada ide u Šumadiju, Šumadijska ide na jug. Mihailo je rekao da nema vezu s Vrhovnim štabom i da poruku razume kao naređenje Vrhovnog štaba i Tita; zbog toga misli da brigada i on moraju da krenu po nalogu u pravcu Šumadije i dalje.

Južnomoravska brigada je iz Toplice krenula na dugi i teški marš 22. novembra 1943. O njenom putu, naporima i žestokim borbama, o herojstvu i požrtvovanju svih u brigadi napisao je knjigu Radošin Rade Rajović, borac i komesar jedne čete u Južnomoravskoj brigadi.

Prva južnomoravska brigada je svoje dalje kretanje usmerila prema zahtevu Vrhovnog štaba, a organizovane snage NOR na jugu Srbije nastavile su zadatke po već ranije utvrđenom planu. Ipak, nagli odlazak tek stvorene brigade izazvao je česte rasprave i dileme koje su se nastavile i posle oslobođenja. Jednom prilikom, u Prokuplju sam učestvovao u razgovoru na temu odlaska brigade, a bili su prisutni Petar Stambolić, Dimitrije Pisković Trnavac, Vuk Bajović, Radoš Jovanović, Radošin Rajović. Razgovor je vođen posle oslobođenja (ne sećam se tačno godine). Sastanku je prisustvovao i Momčilo Ljumović, takođe borac Prve južnomoravske brigade. Bio je komandant jednog od bataljona u njoj i još neki čijih imena se sada ne mogu setiti.

Sastanak je bio posvećen drugim tada aktuelnim pitanjima, no u toku pauze bilo je reči i o brigadi. Budući da su razgovoru bili prisutni i Rajović i Momčilo Ljumović, istaknuti rukovodioci u brigadi, sasvim je

razumljivo što je i o tome bilo reči. Dobro sam zapamtio reči Dimitrija Piskovića Trnavca koji je rekao, da kada se o ovakvim pitanjima razgovara, treba obavezno imati u vidu da se u ratnim, veoma komplikovanim uslovima, što je slučaj s našim Narodnooslobodilačkim ratom, dešava da se odluke donose na osnovu ocene datog stanja, a da se to stanje, međutim, brzo menja. Pomenuo je primer da su Druga i Peta divizija bile ovladale prostorom Zlatibora u to vreme kada je trebalo da ove dve brigade, Šumadijska i Prva južnomoravska, s njima uspostave kontakt. Međutim, kada su brigade pošle u tom pravcu, Druga i Peta divizija bile su potisnute nazad, vraćene prema Sandžaku, a umesto njih tamo su već bile veoma jake nemačke divizije.

Ovakvo tumačenje izgledalo mi je razumno. Ja i još neki od učesnika u tom razgovoru istakli smo uverenje da bi Vrhovni štab, da je Mihailo imao radio vezu s njim i da je predložio da Šumadijska brigada dođe u Toplicu, to i odobrio. Rezultat takve kombinacije bi svakako bio povoljniji za NOB u Srbiji i Jugoslaviji. Ipak, ostaje istina da se u onim ratnim uslovima, kada je protivnik izrazito nadmoćniji, vojnički i tehnički, u izuzetno teškim okolnostima, u kojima se i ceo narod našao, nije lako realno predviđalo i odlučivalo.

Okružni komitet SKOJ, uz pomoć Okružnog komiteta KP i Dragog Stamenkovića, nastavio je po već utvrđenom planu da uvećava broj skopjevske organizacije, opštinskih, odnosno rejonskih i sreskih komiteta. U drugom polугоđu 1943. formirani su sreski komiteti u Pustorečkom, Jablaničkom, Pasjačkom, Dobričkom i Prokupačkom srezu, koji su u svom sastavu imali pet do sedam aktivnih i već iskusnih članova SKOJ.

Njihov zadatak je bio da brojno jačaju SKOJ, ali i da stvaraju uslove za osnivanje organizacije USAOJ. Razume se, sve organizacije Komunističke partije, SKOJ, USAOJ, narodnooslobodilački odbori i organizacije AFŽ usmerile su svoje delovanje, pre svega, na jačanje NOP i formiranje novih oružanih jedinica, odreda, brigada i divizija, radi bržeg isterivanja okupatora i slamanja njihovih domaćih pomagača.

Koliko je partizanski pokret bio u zamahu, vidi se i po tome što je već u novembru formirana Druga južnomoravska brigada, neposredno pred odlazak Prve na put u Šumadiju i Bosnu.

Usledilo je stvaranje novih brigada i divizija, tako da je u leto 1944. na jugu Srbije ratne oslobodilačke zastave razvilo pet partizanskih divizija. Nemilosrdne i rigorozne mere, oružane akcije i masovni zločini nemačkih, bugarskih, Nedićevih i četničkih kaznenih ekspedicija nisu mogli da zaustave u narodu dubinski pokrenut oslobodilački partizanski

antifašistički pokret. Sigurno da je takav razvoj događaja na jugu Srbije bio podstaknut razvojem i uspesima snaga antihitlerovske koalicije na Istočnom i Zapadnom frontu, kao i uspesima glavnine partizanskih divizija i korpusa u Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj, Sloveniji i Crnoj Gori.

Ovde osećam obavezu da ukažem na izvanrednu pomoć i ulogu Dragog Stamenkovića na stvaranju i razvoju SKOJ, i ne samo SKOJ, na jugu Srbije, no i za dalji razvoj NOP u celini veoma značajne 1943. Dragi je došao krajem avgusta ili početkom septembra. Sreli smo se u Graovcu (zaselak Lapotinca). Ovo nije bio njegov prvi dolazak na južnomoravsko područje. Maja i juna 1941, Dragi je bio određen da s Vasilijem Buhom u svojstvu delegata Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju u članova partijskog poverenstva za područje Niša, Leskovca, Zaječara, Prokuplja i Vranja, pružaju pomoć organizacijama KP i SKOJ. U pripremama za ustanak tih dana organizovali su okupljanje i čvršće povezivanje postojećih, ranije pomenutih članova partije i SKOJ s nalogom da se prikuplja oružje i sva oprema koja može biti neophodna za borbu protiv okupatora. U nizu organizacionih i političkih mera i poduhvata dogodilo se da je 22. juna 1941. održano okružno savetovanje članova KP u selu Bratmilovcu kod Leskovca, uz učešće Vasilija Buhe i Dragog Stamenkovića.

Savetovanje se završilo, a da nisu znali da je nacifašistička Nemačka napala Sovjetski Savez. Usledile su mere sklanjanja svih poznatih komunista iz grada Leskovca i sela oko Leskovca, jer se očekivalo hapšenje članova partije. Dragom je dodeljen zadatak da s grupom pođe na Kukavicu kako bi utvrdili mesto osnivanja i područja delovanja prvog partizanskog odreda. Aktivnosti na osnivanju odreda i širenju ustaničkog raspoloženja u rejonu Leskovca nastavljene su i bez stalne prisutnosti Dragog Stamenkovića.

U Nišu je, u tom pogledu, situacija bila složenija. Nekoliko političkih provala i vrlo jaka okupatorska, a i više domaća obaveštajna služba, policija i njeni agenti, nametnuli su potrebu da se niškoj KP i SKOJ pruži veća pomoć. To je bio razlog da se Dragi, u dogovoru s Buhom, vratio u Niš. Po nekim podacima, u Nišu je bio krajem avgusta ili početkom septembra. Uključio se u aktivnosti Okružnog komiteta KP Niša i povezao se s još nekoliko kadrova zaduženih od strane PK, kao što su Sreten Mladenović Mika, iskusni član KP iz Kragujevca, Stanimir Veljković Zele, leskovački kadar, Dušan Puđa, beogradski sindikalac i komunista, i još neki.

Dragi je i dalje održavao intenzivne kontakte s Leskovcem i Prokupljem podstičući aktivnosti na pripremi ustanka protiv okupatora. Iz Prokuplja dovodi Stojana Hadži-Tonića za sekretara OK SKOJ u Nišu. Hadži-Tonić je u novembru uhapšen i pod teškim batinama otkrio Dragog i njegovu adresu. Policija je blokirala njegov stan i 10. decembra u ranu zoru uhapsila Dragog, povelu ga na saslušanje i odmah podvrgla teškim mukama da otkrije svoj identitet i ulogu u KP i partizanskom pokretu. Upotrebili su užasne metode. Koristili su usijanu metalnu šipku za stvaranje opekotina na tabanima i nožnim prstima, a potom sipali kuhinjsku so u tako stvorene rane kako bi izazvali što veće bolove koji su bili takvi da je Dragi često gubio svest.

Jednog dana iskoristio je nebudnost čuvara koji mu je dao metlu da počisti hodnik. Kako je u blizini zatvora bilo prizemnih kuća s dvorištem, odlučio se na bekstvo. Poznao je Niš i ubrzo uspostavio kontakt sa skojevcima koji su obavestili Konrada Žilnika, člana OK KP za Niš, i s njim organizovali prenošenje Dragog do sela Rastovnice u kome je Vidak Milović, sekretar partijske organizacije, u kojoj sam i ja bio, organizovao prebacivanje Dragog do Pasjačke čete. Imao sam baš tada obavezu da se vidim s Vojinom Bajovićem Vukom tako da sam uživo video begunca iz niškog zatvora. Izgledao je užasno loše. Nije mi jasno kako se uopšte držao na nogama s obzirom na rane koje je imao na tabanima.

Iz štaba Pasjačke čete već su preduzeli mere, tako da je dr Voja Stojanović preuzeo obavezu da mu pomogne u zalečenju rana. Doktor Voja Stojanović, hirurg, koji je kasnije bio u partizanskom pokretu, veoma značajan medicinski aktivista, učinio je mnogo da se lečenje Dragog skрати. Koliko se sećam, posle dvadeset dana, otprilike, nastavio je punu aktivnost, ali u uslovima znatno težim od onih u prethodnoj godini. U maju je došlo do velike četničko-bugarske ofanzive, posebno na Toplicu, toplički kraj, ali i na deo pustorečko-leskovačkog regiona. Usledio je i manevarski prodor Topličkog odreda ka Kopaoniku u kome je Dragi učestvovao.

Na tom manevru prema Kopaoniku on je s dva-tri druga u patroli naleteo na grupu četnika koja ih je zarobila. Strpali su ih u zatvor, u nekoj seoskoj kući. Uspeo je da se oslobodi zahvaljujući tome što nisu znali koga su uhapsili a pomogla mu je i neka žena da na relativno lak način brzo uspostavi kontakt s kolonom koja je s njim s Jastrepca došla na Kopaonik. Toplički, odnosno Jastrebački odred, izabrao je marš na Kopaonik da bi izbegao velike i vojnički brojno nadmoćnije neprijateljske snage i tako sačuvao glavni sastav odreda. Dragi je konačno stigao

kolonu, uspeo da uspostavi vezu i usput su u jedno dva sudara s manjim četničkim jedinicama odneli pobede, razbili ih. To je bilo vreme prvih meseci, januar-maj, kada su za toplički pokret nastale velike teškoće, uključujući i činjenicu da su dve kompletne čete Topličkog partizanskog odreda bile uništene (Vidojevačka i Kosanička). U toku ovih meseci svi odredi na jugu suočili su se s velikim problemima.

To su situacije u kojima su se svakodnevno morale donositi krupne odluke koje su često imale karakter biti ili ne biti. U donošenju mnogih odluka, tih meseci učestvovao je i Dragi Stamenković i mnogo doprineo da se većina četa Topličkog odreda održi, izvodeći često i protivnapade na neprijateljske objekte i da se očuva većina ilegalnih organizacija i grupa koje su nastavile da deluju u tako teškim uslovima i bile izložene velikim opasnostima da budu razbijene, zarobljene itd.

Kao član Partijskog poverenstva za jugoistočnu Srbiju, Dragi se u junu sigurnim kanalima iz Toplice probio u Niš i tako nastavio aktivnost u sasvim drugačijim uslovima. U Nišu nije bilo rukovodioca poverenstva, Vasilija Buhe. On je, na zahtev Blagoja Neškovića, sekretara PK za Srbiju, povučen u Beograd jer je u Nišu bio ugrožen.

U Nišu je tada Dušan Puđa obavljao dužnost sekretara OK KP za Niški okrug i u isto vreme bio neka vrsta punkta poverenstva za jugoistok Srbije.

Kada se ima u vidu tadašnji boravak Dragog u Nišu, nužno je istaći da je informacija kapetana Tošića, zaposlenog u komandi Nedićeve straže, o spremanju velike Aćimovićeve ofanzive - koju su Dragi i Dušan Puđa vrlo spretno, ali ulazeći često u rizične situacije, ipak, doturili štabovima odreda na celom jugu Srbije - omogućila da komande Topličkog partizanskog odreda i drugih na čitavih deset dana pre početka Aćimovićeve velike ofanzive protiv njih dobiju obaveštenje o tome i imaju dovoljno vremena da se pripreme za odbranu, borbu, a i za manevrisanje, jer su bile u pitanju višestruko brojnije aćimovićevsko-nedićevske snage uz otvorenu pomoć bugarskih okupatorskih snaga. To je bio i poslednji prilog kapetana Tošića, ovog časnog, sjajnog komuniste, člana KP, jer je policija otkrila njegovu vezu s partizanima i uhapsila ga u njegovom stanu. Tada je uhapšena i Lepa Stamenković, sestra Dragog Stamenkovića, koja je koristila taj stan, inače istaknuti partijski aktivista na jugu Srbije.

Tokom hapšenja kapetana Tošića, odigrala se još jedna dramatična scena u kojoj je u glavnoj ulozi bio Dragi. On se uputio u Tošićev stan ne znajući da je on uhapšen i tako naleteo na policajca koji

je kontrolisao stan i ceo prostor oko njega. Na poziv da stane, Dragi je krenuo u bekstvo, policajac se dao u gonjenje pucajući iz pištolja. Dragi je takođe odgovorio vatrom iz svog pištolja. Da bi situacija za Dragog bila još teža, u poteru za njim uključio se i jedan nemački policajac koji je slučajno naišao. Na jednom ćošku su se, pucajući jedan na drugog, sudarili Dragi i nemački policajac. Dragi je bio uspešniji. Nemač je ubijen, a Nedićev policajac, koji je bio takođe u poteri, uplašen zastao. Dragi je nastavio da beži i vrlo brzo napustio Niš. Uputio se u Leskovac i tamo lako došao u kontakt sa skojevskim ilegalcima.

O tom slučaju sačinjen je nemački dokument u kome se objavljuje da je u poteri za komunistom po imenu Kosta poginuo narednik Klapštajn, a onaj ko pomogne da se Kosta uhvati dobiće 200.000 dinara. Objavu je potpisao komandant pukovnik Frajter. Dragi se u Leskovcu brzo snašao i to vreme je koristio da uspostavi što više veza s istaknutim aktivistima i s njima zajedno nastojao da se održi i ojača organizacija pokreta na jugu Srbije.

U oktobru 1942, Pokrajinski komitet KP je pozvao Dragog Stamenkovića da dođe u Beograd i preuzme dužnost sekretara SKOJ za Srbiju. Ilegalnim, dobro uhodanim kanalom, Dragi je stigao u Beograd oko 20. oktobra i javio se u dobro obezbeđeno ilegalno sedište Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju. U tom ilegalnom centru razgovarao je s Blagojem Neškovićem, sekretarom Pokrajinskog komiteta KP, obaveštavajući ga o situaciji na jugu Srbije, odakle je stigao. U Beogradu Dragi je zatekao Boru Drenovca i Ivicu Devčića Obalca, članove Pokrajinskog komiteta SKOJ i s njima napravio plan obilaska Kosmaja i Šumadije. Posle nekoliko meseci rada u Beogradu i Centralnoj Srbiji, Dragi se, u dogovoru s Neškovićem, odlučio da ponovo dođe na jug Srbije. Bilo je to početkom septembra 1943. To je bilo u vreme postupnog razmaha partizanskog pokreta i kraćeg odsustva velikih ofanziva neprijateljskih snaga. Poslednja veća akcija bugarske oružane sile bila je maja meseca u Pustoj Reci.

U početku avgusta propao je pokušaj četnika Draže Mihailovića da s jakim snagama iz Kosanice i kopaoničkog područja, a pod komandom majora Radoslava Đurića, osvoje Radan i slobodnu teritoriju u Pustoj Reci. Karakteristika ove partizanske pobede nad Mihailovićevim i Đurićevim četnicima bila je u tome što je u njoj učestvovao veći broj aktivista Puste Reke, Pasjače i okolnih sela.

U tako povoljnom razvoju Narodnooslobodilačkog partizanskog pokreta, Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za leskovač-

ko-topličko područje, u dogovoru sa Štabom Prvog južnomoravskog odreda, započeo je pripreme za formiranje Prve južnomoravske brigade. U akciji oko osnivanja brigade, posebno u organizovanju SKOJ u brigadi, učestvovali smo Dragi, Nada Karaičić, Mija Krdžić, još nekoliko drugova i ja, pomažući da se u samoj brigadi, u njenim bataljonima i četama, uspostavi dobra skojevaska organizacija. Za sekretara Brigadnog komiteta predložen je i imenovan Miodrag Mija Krdžić, leskovački gimnazijalac, inače iskusni partizan.

Negde u oktobru, možda početkom novembra 1943, Dragi je jednom prilikom pomenuo da su u Beogradu on i Bora Drenovac razgovarali o potrebi da se počne s izdavanjem omladinskog lista s antifašističkim porukama i borbenim sadržajem. Rekao mi je da je o tome razgovarao i sa sekretarom Okružnog komiteta KP kad je stigao u leskovački kraj, Batom Smilevskim, koji je podržao ideju. Bez mnogo razmišljanja, bio sam oduševljen idejom. Dogovorili smo se da još razmislimo i vidimo koga bismo od skojevskih aktivista angažovali. Predložio je da razmislim i o organizaciji i štampanju lista. Rekao sam da je zadatak složen i da će biti najteže na početku pronaći ljude da rade na tome. Dragi mi je odgovorio: „Da krenemo ti i ja, a druge da nađemo kad stignemo i koliko možemo.“ Predložio sam da razmislimo i da se o tome šire konsultujemo s većim brojem ljudi.

Posle izvesnog vremena imali smo sastanak kod sekretara Okružnog komiteta KP, Bate Vidoja Smilevskog. Mislim da je bio prisutan i ceo Okružni komitet SKOJ. U tom dužem razgovoru dogovoreno je da Dragi i ja pravimo i uređujemo prve brojeve, da list izlazi pod imenom „Mladi borac“. Dragi je podsetio da se o takvom nazivu razmišljalo još u Beogradu kada su on i Bora Drenovac razgovarali o listu. Sekretar OK KP svesrdno je pomogao da se zamisao o listu realizuje, pre svega da se organizuje dobavljanje neophodnih materijala kao što su papir, štampa, farba za umnožavanje, zatim mašine za prekucavanje itd. Uzeo je na sebe da taj deo posla on, kao sekretar OK KP, obavi s određenim ljudima za koje je znao da to mogu da urade, naročito da dobave iz Leskovca. Dragi i ja s ostalim članovima OK SKOJ preuzeli smo obavezu da nađemo dopisnike iz terenskih organizacija SKOJ, iz odredskih jedinica, iz četa i bataljona. Vuksana Bulatovića smo angažovali da izradi naslovnu stranu „Mladog borca“.

Kako je Dragi bio sekretar PK SKOJ i po tom osnovu i član PK Komunističke partije za Srbiju, što je za njega značilo veći obim obaveza i odgovornosti, predložio je da ja preuzmem veći deo poslova oko

uređivanja i štampanja "Mladog borca". Tako sam ja prvih nekoliko brojeva sam uređivao i brinuo o dopisnicima i priložima, pa i o distribuciji do čitalaca. Razume se, kad god je zatrebalo, a bilo je to dosta često, Dragi se uključivao da pomogne. Pomagali su i Bata, Nada i još neki članovi OK SKOJ.

Prvi broj izišao je u januaru 1944. Pojava "Mladog borca" dočekana je s radošću i izazvala samopouzdanje kod mladih boraca i aktivista, zatim bolju povezanost i veću političku aktivnost u redovima ne samo mladih.

U toku zimskih meseci 1943/1944. došao mi je u ruke list "Glas jedinstvenog Narodnooslobodilačkog fronta", koji se štampao u štampariji Pokrajinskog komiteta Komunističke partije u Beogradu. List je u tehničkom pogledu bolje izgledao nego prvi brojevi našeg "Mladog borca". U tom listu sam zapazio tekst pod naslovom „U carstvu kame“, koji je obavestavao javnost o teškim zločinima i nemilosrdnim, groznim merama četnika Draže Mihailovića, koji su, uz punu saradnju s vojskom i državom generala Nedića, činili sve da se antifašistički pokret zaustavi i uništi, a samim tim učvrsti okupatorska vlast. Ako se ne varam, autor tog teksta je bio Gedža. Tekst, ozbiljno napisan, pokazivao je zlovlašće četnika Draže Mihailovića u vreme okupacije.

Pošto smo otkrili da je pisac tog teksta iz Kruševačkog okruga, Dragi je predložio da uz pomoć OK KP u Kruševcu pokušam da "preuzmem" tog autora i angažujem ga u "Mladom borcu". Krenuo sam krajem februara 1944. da posetim OK KP Kruševca i ubedim ih da nam ustupe Gedžu. Sa mnom su na kruševačku stranu pošli i Slobodan Gligorijević Ajga i Trifun Nikolić Pavle. Prvi je bio član OK KP Kruševca, a drugi, sekretar ili član OK SKOJ Kruševca. U Pustoj Reci boravili su kratko na jednom političkom kursu, koji je organizovao Okružni komitet KP. Kad su čuli razloge moga puta na kruševačku stranu Jastrepca, izrazili su sumnju da ću uspeti. Od njih sam saznao, takođe, da je Gedžino pravo ime Dobrica Ćosić, član OK SKOJ Kruševačkog okruga za čije su hvatanje, inače, u tom kraju često organizovane čitave racije.

U razgovoru koji sam imao sa sekretarom OK KP, Milijom Radovanovićem, naišao sam na odlučno protivljenje da se Dobrica Ćosić "ustupi" Pokrajinskom komitetu SKOJ za uređivanje "Mladog borca". Rekao je da je on njima neophodan i da se Okružni komitet Kruševca neće s tim složiti. Razgovor sam vodio u vrlo dobrom skloništu, u jako šumovitom delu Jastrepca na kruševačkoj strani.

Vratio sam se u Pustu Reku i u sedište Okružnog komiteta KP i SKOJ i nastavio aktivnost, između ostalog i na uređivanju "Mladog borca". Pre rastanka s drugovima iz kruševačkog OK ugovorio sam da oni organizuju slanje priloga za "Mladi borac" i da na tome angažuju i Dobricu.

Neposredno pred moj polazak za Rasinu, to jest, za kruševački Okružni komitet, Dragi me je obavestio da je predložio Pokrajinskom komitetu KP u Beogradu da me imenuje za člana Pokrajinskog komiteta SKOJ i da očekuje pozitivan odgovor. To bi bio razlog da se oslobodim dužnosti sekretara OK SKOJ i poslova oko "Mladog borca". Na pitanje da li sam saglasan, razumljivo je da sam prihvatio predlog, a o tome hoću li uspeti da tu dužnost obavim, videćemo kad do takvog rešenja dođe. Dragi je tada istakao da je to razlog više da se Gedža, Dobrica Ćosić, iz Kruševačkog okruga premesti u omladinski list "Mladi borac". Tih dana Dragi mi je takođe predložio da odem u obilazak vranjskog i crnotravskog područja da se upoznam sa situacijom u skojevskoj organizaciji tamo i da pružim pomoć u meri u kojoj je to u tim uslovima bilo moguće.

Moj izbor u PK SKOJ je odobren u Pokrajinskom komitetu KP, a ubrzo potom Dobrica Ćosić Gedža došao je u "Mladi borac". Bilo je to negde krajem jula 1944. Njegov dolazak izdejstvovao je Petar Stambolić, koji je u martu te godine došao na jug u svojstvu vršioca dužnosti komandanta Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske za Srbiju. Do Dobričinog dolaska ja sam radio oko "Mladog borca", ali sam napustio dužnost sekretara OK SKOJ za Leskovačko-toplički okrug.

Već u aprilu uputio sam se kao član PK SKOJ na vranjsko, crnotravsko i pirotsko područje. Za to vreme, za odlazak u rejon Crne Trave, formirala se grupa od osam boraca s različitim zaduženjima i obavezama. Aca Nikolić Šipa bio je imenovan da preuzme dužnost u Okružnom komitetu KP Piroto. Jedan učitelj je trebalo da se angažuje oko organizovanja kurseva, osnovnih škola za to vreme, na području gde je to moguće. U ovoj grupi bio je i jedan puškomitraljezac rodom iz Masurice, partizanskog sela u blizini Surdulice. Bilo je još nekoliko ljudi u grupi čijih se imena ne sećam. Nikog od njih u celoj grupi, osim Ace Nikolića, nisam znao. Glavni čovek u celoj grupi bio je neki "Selja". Zvali su ga "doktor za prelaženje Južne Morave". Za njega sam čuo da je čovek koji nikad ne pogreši, da s velikom lakoćom i sigurnošću obezbeđuje prelazak Južne Morave.

U prvom pokušaju nismo uspeli. Selja je pred našim očima proveravao i predložio da odustanemo. Zbog toga smo se vratili u selo iz kojeg smo krenuli. To je selo nedaleko od Leskovca i posle četiri-pet dana, krenuli smo ponovo. Selja je ocenio da su sada bolji izgledi za prelazak. Morava se nešto smanjila pa smo odlučili da svakako pokušamo. Pre Morave morali smo neopaženo preći železničku prugu i drum Leskovac-Vranje. Povećani vodostaj Morave bio je posledica topljenja snega s okolnih planina. Otuda je voda bila prilično hladna.

Podelili smo se u dve grupe po četvorica. Odelo, oružje i torbe spakovali smo bukvalno na vratu, dakle što dalje od pojasa. Selja je proverio da najveća dubina vode ne prelazi dalje od pojasa. Povezani opasačima, kaiševima, držeći se čvrsto, formirali smo dve lese, tako smo ih nazvali, podešavajući se prema pravcu toka vode, tako da nas je i voda potiskivala napolje, van korita. Druga grupa s Acom Šipom i Seljom krenula je pre moje. Imala je malo zanošenja i rvanja s maticom, ali se relativno brzo izvukla na obalu.

Moja četvorka imala je više problema. Naime, među nama je bio i jedan partizan niskog rasta i male težine zbog čega je, kada smo zagazili u maticu, on lako gubio kontakt s dnom reke. Udari matice bili su jaki, ali uz dosta napora održali smo i njega u lesi i spasli se matice, isplivali na obalu. Bilo je zagrljaja i čestitki. Acina četvorka bila se već obukla, a moja tek počela kad je nizvodno od mesta na kom smo isplivali otvorena puščana vatra. Naš puškomitraljezac, koji je bio s nama, odgovorio je s nekoliko rafala. Selja je objasnio da su to seoski kokošari, četnici, i da nisu opasni. Ako se ne varam, selo se zvalo Dobrotin.

S obzirom na buku koju smo stvorili prilikom prelaska Morave, a naročito što smo se oglasili vatrom iz puškomitraljeza, bilo je nužno da što pre krenemo dalje. Posle pola sata pešačenja na pravcu prema Dobrom Polju i Crnoj Travi, prošli smo pored bugarske pogranične karaule. Dotle je bila Nedićeva Srbija, odatle je s Hitlerom ugovorena granica Bugarske. Posle još jednog sata hoda, svratili smo u jedno partizansko selo. Partizansko jeste, ali je vrlo siromašno. Selja je našao odbornika koji nas je smestio da se okrepimo i odmorimo. Odmorili smo se, nešto prezalogajili, šta je ko imao i šta su nam iz samog sela ponudili i potom nastavili marš prema Dobrom Polju.

Bilo se već razdanilo kada smo izlazili na jednu visoravan. Selja, sjajni vodič, partizan, reče da smo sada na konju. Tu, pred nama je Dobro Polje, a zatim Crna Trava. Ona se nalazi na nižoj nadmorskoj visini, u nekoj udolici i već odavno je opštinski centar za veći broj mahala,

odnosno sela oko nje. Oko tog centra su naselja koja se tamo zovu mahale: Slavujevi, Todorovi, Jovanovi, Darkovci, Obradovi, Gare i još neka čijih se imena više ne sećam. Iz mahale Popovi je Milentije Popović, građevinski inženjer, poznati komunista i partizanski borac, rukovodilac u Narodnooslobodilačkom pokretu.

Žitelji ovih crnotravskih sela bavili su se poljoprivredom planinskog tipa. Nadmorska visina je između šesto i hiljadu metara. Zato su u ratarskoj proizvodnji preovlađivali kukuruz, krompir, raž, ječam i ređe pšenica. Inače, ljudi iz crnotravskog kraja bili su na glasu kao građevinski majstori. Dok sam radio u Zemunu 1939-1940, upoznao sam nekoliko njih. Bilo je zadovoljstvo gledati ih kako s lakoćom i velikom veštinom i veselo izvode i najsloženije operacije građevinskog karaktera. Mnoge kuće, stambene i školske zgrade i mostove u Srbiji gradili su crnotravski zidari. Za vreme okrutne bugarske okupacije, pružali su snažnu podršku partizanima i s njima delili poslednje parče hleba.

Socijalno-ekonomski gledano, stanovništvo ovih sela spada u red siromašnih, što važi i za šire područje na Vlasini i oko nje. Utoliko se više moraju ceniti napori i žrtve koje su podneli tokom Narodnooslobodilačkog rata.

Kada smo ujutru pošli iz siromašnog sela ispod Ostrozuba, Selja nas je obavestio da je saznao da je u Crnoj Travi Svetozar Vukmanovic Tempo i da će ići u leskovačko-toplički okrug, tako da ćemo se verovatno na putu sresti s njim. Samo što smo izišli na dobropoljsku zaravan, susreli smo Tempa i borce koji su ga pratili.

Pozdravili smo se i obavestili Tempa da naše snage u leskovačko-topličkom području i dalje narastaju uz česte sukobe s bugarskim i kvistlinškim oružanim jedinicama. Obavestili smo ga zato što je on u tom trenutku bio na putu za topličko-leskovački okrug, a vraćao se s makedonskog područja. Rekao nam je da su oni na putu iz Makedonije imali dosta problema i da misli da su za njima Bugari u pokretu s jačim snagama i da treba i mi da očekujemo da će stići u Crnu Travu. Srdačno smo se pozdravili s Tempom i nastavili svako na svoju stranu, po svom planu.

Treba da podsetim da je Tempo, delegat Vrhovnog štaba i Tita, stigao na jug Srbije početkom januara 1943. Učestvovao je u donošenju važnih odluka u organizaciji novih, snažnijih jedinica partizanskih odreda. Ukratko nam je, sada, ispričao dosta povoljne utiske iz vremena boravka u organizaciji partizanskog pokreta i KP u Makedoniji.

Moja grupa, nas osmorica, nastavila je put. Posle pešačenja od oko sata, zastali smo kod jedne kuće koja je, koliko se sećam, služila kao škola. To je bilo selo Dobro Polje, a Selja se odmah dao u potragu za partijsko skojevskim funkcionerima.

Tu, a zatim i u Crnoj Travi, ubrzo sam uspostavio kontakt s nekoliko članova Okružnog komiteta SKOJ Vranjanskog okruga. Jovan Despotović Perica, Aca Sinadinović, Jovan Milošević, Nada Stojanović i još nekoliko vrlo aktivnih i sposobnih skojevskih aktivista danonočno su koristili i najmanju priliku da ojačaju skojevsku organizaciju i pomognu partizanski Narodnooslobodilački pokret.

Desetak dana posle našeg dolaska, usledio je veoma jak napad bugarskih trupa, onaj koji nam je Tempo najavio. Glavni otpor pružala je i hrabro se suprotstavljala Osma vranjanska partizanska brigada kojom je komandovao Živojin Nikolić Brka. U borbe su se uključili i mnogi Crnotravci, pa i mi koji smo se privremeno našli na tom terenu. Rekao bih da je ta borba trajala dva-tri dana, a sve se događalo polovinom maja 1944.

Konfiguracija terena i pomoć Crnotravaca omogućavala nam je da pružamo snažan otpor, ali bugarska artiljerijska i minobacačka premoć uz povremenu upotrebu avijacije nalagali su povlačenje. Odluku je doneo Štab brigade. Prema toj odluci, najpovoljniji način za povlačenje bio je pravac Suva planina. Tako bismo napustili bugarsku teritoriju i prebacili se na Suvu Planinu i Zaplanje koji su bili u sastavu Nedićeve Srbije.

Dok smo se spremali za marš na Suvu planinu, imao sam dirljiv rastanak i pozdrav s Batom Smilevskim. On je učestvovao u našim skojevskim dogovaranjima jer je nekoliko dana ranije došao u Crnu Travu i bio nam je od velike pomoći. Čekao je uspostavljanje sigurnog kanala za put u Makedoniju. Tamo je krenuo na traženje Centralnog komiteta KP Makedonije, što su odobrili Pokrajinski komitet Srbije i CK Jugoslavije.

Međutim, tih dana Bata je navukao nabez i manju temperaturu, a inače nikad i nije bio naročito raspoložen za veće pešačenje jer s plućima nije stajao najbolje. Rekao mi je: "Ivo, ja ću ovde da ostanem i s ovim drugovima naći ću neko dobro sklonište dok ne protutnji bugarska ofanziva." Tom razgovoru prisustvovao je i Boško Bogdanović rodnom iz Lužnice. On se tu našao kao funkcioner Okružnog komiteta SKOJ pirotskog kraja. Upoznao sam ga kao dobrog i vrlo odgovornog aktivistu. Boško mi je obećao da će Batu skloniti u bezbedno sklonište, da garantuje da mu se ništa neće dogoditi. I zaista, sve se s Batom dobro

završilo. Boško i drugovi su ga sačuvali i posle nekog vremena otpratili za Makedoniju. Posle oslobođenja, nekoliko puta smo se videli Vidoje Smilevski i ja u Beogradu i Skoplju. Kad smo pričali o Crnoj Travi, bio je oduševljen dobrotom i hrabrošću tih ljudi, Boška Bogdanovića, Perice Despotovića, Nade Stojanović, Ace Sinadinovića i drugih.

Na maršu prema Suvoj planini i prema niškom Zaplanju imali smo dosta uzbudljivih i komplikovanih situacija. Negde u podnožju Suve planine naišli smo na bugarsku graničnu karaulu. Štab brigade je odlučio da napadnemo i uništimo karaulu. U tu svrhu određen je deo jednog bataljona, oko dve čete. Karaula je opkoljena i relativno lako smo izbacili bugarske vojnike iz šančeva oko zgrade, ali kada su nastavili otpor iz zgrade, naš napad je zaustavljen. Naime, karaula je bila od vrlo čvrstog materijala (cigla, beton) s dosta stručno raspoređenim puškarnicama na samoj zgradi karaule. Mi nismo imali topove, a bez njih takva zgrada se ne osvaja.

Slavoljub Petrović Đera i ja ostali smo s onim delom koji napada karaulu, da učestvujemo s njima zajedno, a glavnina brigade je produžila lagani marš uz obronke Suve planine. Brka, komandant brigade, bio je u koloni, nedaleko od karaule, održavajući kontakt s napadačima. Posle borbi, oko pola sata, pojavio se bugarski izviđački avion. Posle toga, iz pravca Leskovca krenuli su kamioni vojnika u pomoć braniocima karaule. Na nas napadače, oko karaule, otvorili su vatru iz brdskih topova i minobacača, a potom i mitraljesku i pušчанu vatru. Štab je ocenio da se mora prekinuti napad na karaulu i naredio povlačenje. Dok smo se povlačili, Bugari su izišli iz zgrade karaule i jakim pušчанom vatrom napali nas (oko dvadeset) koji smo bili poslednji u povlačenju.

Đera, ja i još neki, koji su se na kraju povlačili prema brigadi, zaključili smo da štab i Brka nisu imali dobre informacije i pretpostavke o samoj karauli. Bio je to očigledno tvrd orah za našu slabo naoružanu brigadu.

Lako smo se priključili koloni koja se vrlo sporo kretala jer je u njoj bio i prilično veliki broj civila koji se iz Crne Trave pokrenuo s brigadom.

Pao je prvi mrak. Počela je i neka sitna kiša, a potom preterano gusta magla. Kolona je zaustavljena radi odmora jer, kako smo pošli iz Crne Trave, bili smo u stalnom pokretu, osim onog kraćeg zadržavanja oko karaule. Samo mali broj u koloni je znao nešto o ovom delu Suve planine, kojim smo se kretali, a po ovako gustoj magli ni oni nisu bili sigurni u pogledu pravca kojim se krećemo. Koristili smo već staro parti-

zansko iskustvo i iz jednog sela u podnožju planine povelu nekoliko stočara, dobrih poznavalaca Suve planine, koji su stoku izgonili u njene gornje delove pogodne za ispašu.

Posle odmora, marš je nastavljen po vrlo lošim vremenskim uslovima. Magla gusta, vazduh pun vlage, staze takve da su se lako gubile, a kolona se često prekidala. Ipak, zahvaljujući strpljenju i odlučnosti da se ostvari zamišljeni plan, stigli smo oko ponoći na jednu zaravan, kod nekih izvora pitke vode. Bilo je tu i nekoliko stočarskih koliba. Putovođe smo zadržali. Štab je rasporedio bataljone, straže i organizovao sve sto se u takvim prilikama mora uraditi.

U ranu zoru kolona je bila spremna za pokret. Pravac kretanja je bio Zaplanje, prvo selo Krčimir, do njega Dušnik, a zatim, po prvobitno zamišljenom planu, kretanje bi išlo preko Babičke gore i Južne Morave do krajnjeg odredišta našeg kretanja - Puste Reke.

Položaj Krčimira, u odnosu na mesto s kojeg smo tog jutra pošli, bio je na manjoj nadmorskoj visini, takoreći u podnožju planine. Lako smo razoružali slabe lokalne četnike u Krčimiru. Na kraćem zboru pozdravili smo iznenađene seljake i nastavili pokret prema Dušniku koji je bio centar opštine. Rasturuli smo opštinsku administraciju i održali razgovor s onim meštanima koje smo okupili. Neki od bataljona Vranjske brigade verovatno su posetili i još neko selo.

Naša pojava, pre svega zbog veličine partizanske jedinice (bilo nas je u koloni oko osam stotina boraca s još možda stotinu civila bez oružja), izazvala je povoljne reakcije kod seljaka. Posle Babičko-zaplanjskih odreda 1942, u tom kraju zavladao je sistem ilegalnog rada partijskih i skojevskih jedinica i organizacija. Za mnoge je izgledalo da smo se iz Bele Palanke prebacili preko nezgodne Suve planine i upali u zaplanjsko-babičko područje.

Intendanti brigade, uz molbu, kod seljaka su prikupili nešto hrane, odeće i obuće bez kojih su mnogi u maršu ostali. Oko toga nije bilo problema. Moram pomenuti da su tokom tih nekoliko dana boravka u zaplanjskom području mnogi simpatizeri uspostavili kontakt s našom brigadom.

Istovremeno, Štab brigade je organizovao izviđanje pravca prema Južnoj Moravi i Pustoj Reci što je bio krajnji cilj našeg puta. U toku tog izviđanja utvrđeno je da je taj plan neostvariv. Izviđačke patrole izvestile su da je tih dana na putu Doljevac-Leskovac nepregledna kolona vojnih kamiona i artiljerijskih oruđa u pokretu prema Leskovcu. To je bio dovoljan podatak da je u pripremi neka ofanziva.

Doneta je odluka da se brigada vrati u Crnu Travu, malo korigovanim putem kojim smo došli iz Crne Trave. Od dana kada smo krenuli na Suvu planinu do odluke da se iz pomenutih razloga vratimo istim putem, proteklo je možda oko pet dana. Za to vreme, prema dobijenim informacijama, glavnina bugarskih trupa koje su napale Crnu Travu i zbog kojih smo morali da napustimo to područje otišla je prema bugarskoj teritoriji.

Smer našeg povratnog marša bio je malo drukčiji, s tim da smo za vreme kraćeg odmora na Suvoj planini bili napadnuti od strane nedićevaca i četnika iz pravca Bele Palanke. Jedan naš bataljon ih je jurišem razbio i najurio prema Beloj Palanci. Bio je to bataljon pod komandom Dragoljuba Petrovića Stoleta, izuzetno hrabrog i u borbi snalažljivog partizanskog komandira. Dakle, da bi se ta grupa nedićevaca, ljotićevaca i četnika Draže Mihailovića razbila i naterala u bekstvo nije bila potrebna cela brigada, dovoljan je bio Dragoljubov bataljon.

Bežeći niz krševite strmine Suve planine, ta nedićevsko-četnička vojska nam je omogućila da zarobimo određen broj pušaka, municije i jedan puškomitraljez. Bilo je i nekoliko zarobljenih nedićevaca.

Nastavili smo marš prema Crnoj Travi i krajem dana stigli u jednu od njenih mahala, na par kilometara nizvodno od centra. Bugarske trupe su nekoliko dana ranije napustile crnotravski deo nove bugarske države, koji su dobili kao naknadu za verno savezništvo s Hitlerom. Tragovi njihovog, ne dugog boravka na području partizanske Crne Trave, bili su vidljivi na svakom koraku. Selo Donje Gare još se dimilo, oko dvadeset kuća nestalo je u požaru. Nešto dalje, još jedna mahala (mislim Obradovi), takođe je bila uništena požarom. Crnotravci su se tada međusobno tešili. Govorili su: "Kuće ćemo obnoviti, izgrađićemo nove, ali šta će biti s onima koje su Bugari odveli u njihove zatvore?" Većina Crnotravaca je uspela da izbegne hapšenje izražavajući još veću odlučnost da nastave pružanje pomoći partizanskom pokretu i odlučni otpor bugarskom okupatoru.

Par dana zatim imali smo radne dogovore s nekoliko skojevskih i partijskih aktivista, koji su navikli da se u vreme okupatorskih akcija uspešno sačuvaju, odnosno sklone i organizuju da nastave dalju borbu. Jovan Despotović Perica i ostali koje smo ponovo sreli izražavali su spremnost za neprekidan rad na obnavljanju i širenju organizacija, kako partije, tako i SKOJ i jačanju otpora u svim selima Crne Trave.

U svim razgovorima tih dana, prilikom ponovnog susreta s Crnotravcima, učestvovali su i Đera kao sekretar Okružnog komiteta, Brka i još nekoliko članova Štaba Osme vranjske brigade. Učestvovao je u razgovoru i Boško Bogdanović i ostali drugovi koji su takođe obećali da će nastaviti svoju aktivnost. Boško nas je obavestio da je Bata Vidoje Smilevski, pošto se oporavio, dobio pratnju i pošao za Makedoniju.

Kako je Osmo brigada imala obavezu da se prebaci na jablanički i pustorečki prostor, tih dana partizansku, relativno slobodnu teritoriju, to sam i ja s jednim njenim bataljonom, ponovo sa sjajnim vodičem, Seljom, krenuo i u rejonu Grdelice ponovo smo gazili Južnu Moravu, koja je sada bila znatno lakša za prelazak.

Preko nižih delova Kukavice stigli smo u Čukljenik, selo iz kojeg smo krenuli na put u Crnu Travu. Pozdravio sam se s drugovima iz brigade i s jednim vodičem nastavio put do Lapotinca u Pustoj Reci gde je najčešće bilo boravište Okružnog komiteta i SKOJ. Ubrzo sam se sastao s Dragim Stamenkovićem kome sam ispričao sve što je bilo značajno o boravku u Crnoj Travi i Zaplanju. Bio sam zadovoljan stanjem u organizaciji i akcijama SKOJ na tom području i uveren da će dogovori o nastavku aktivnosti biti realizovani.

Poslednja neprijateljska ofanziva

Bilo je to u prvoj polovini juna 1944. Upoznavajući me sa situacijom, Dragi me je obavestio da se sprema velika ofanziva na partizanski pokret i njegove oružane snage na jugu Srbije.

Videlo se to i po učestalijem upadanju sve brojnijih manjih okupatorskih, pre svega bugarskih, oružanih jedinica, u kombinaciji s Nedićem i ostalim saveznicima okupatora. Konačno, već u julu (oko 15), započet je pravi frontalni napad na teritoriju juga, na kome je tada deštvovalo pet partizanskih divizija. Napadnuta teritorija, po nemačkom planu pod šifrom "trumpf", bila je određena od Niša preko Jastrepca, Blaca i Kuršumlije s kontaktom s albansko-nemačkim snagama na Kosovu. Napadna linija se od Niša i Prokuplja nastavljala prema Leskovcu i Vranju. To je bio njen drugi krak.

Tvorci plana bili su Nemci, to jest, njihova operativna komanda u Nišu. Uz to, oni su prvi put učestvovali s vrlo jakim snagama na području juga. Njihov plan, jaka logistika, zatimiskusni ratnici, avijacija, preko trideset tenkova i neograničena količina municije, uz učešće nekoliko divizija Bugara i Nedićevih, Ljotićevih i Mihailovićeve odreda, pokazali

su da se radi o najvećoj ofanzivi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Procenjuje se da je tada na slobodnu teritoriju Toplice, Puste Reke, Jablanice, jurišalo više od dvadeset hiljada vojnika izuzetno materijalno-tehnički opremljenih.

Ovde treba svakako zabeležiti da je u toj operaciji po nemačkom planu bilo predviđeno učešće deset hiljada Mihailovićevih četnika, svrstanih u takozvanu četvrtu grupu jurišnih korpusa iz cele Srbije. Komandu nad tim snagama imao je Dragoslav Račić. Raspored tih snaga bio je na prostoru Brus-Blace-Kuršumlija- Kosovo, dabome s osloncem na Kopaonik.

Zbog toga je na celom jugu, naročito u Toplici, Pustoj Reci i Jablanici, zavladała opšta ustanička atmosfera. Sve organizacije Komunističke partije, SKOJ, AFŽ, mesni organi vlasti i komande područja bili su u danonoćnom pokretu i u organizovanju što uspešnijeg otpora.

U takvoj situaciji 11. jula 1944. u Pustu Reku, na aerodrom Kosančić, sleću dva saveznička aviona s grupom visokih vojno-političkih rukovodilaca Srbije. Blagoje Nešković, Cana Babović, Slobodan Penezić, Moma Marković i Koča Popović, koji je od Vrhovnog štaba i Tita imenovan za novog komandanta Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Srbije. Za načelnika tog štaba bio je imenovan Rudolf Primorac. S ovim mini avio desantom došla je i vojna misija Sovjetskog Saveza, određena za delovanje u Srbiji, na čelu s Andrejom Gorškovim.

Suvišno je napomenuti da je celu operaciju organizovao Vrhovni štab sa saveznicima.

Iskusnim ratnicima kao što su Koča, Primorac i ostali lako je bilo uočiti da se na jugu radi o velikoj neprijateljskoj ofanzivi kroz kakve su oni tokom NOR prolazili, u kojima je brojčana snaga bila na strani neprijatelja. Tako je najčešće bilo i od početka NOR 1941. Ali, ovde, na jugu Srbije, u leto 1944, osim brojčane prednosti, nemačko-bugarske i nedićevsko-četničke jedinice imale su u napadu i avijaciju i tenkove i snažnu artiljeriju. Draža Mihailović je u jednoj naredbi Račiću, koji je komandovao četvrtom grupom jurišnih korpusa, naložio da treba iskoristiti to što Nemci napadaju sa 70 tenkova, jakim topovima i avionima, pa se maksimalno založiti da komunističko-partizanski jug Srbije bude potpuno očišćen.

Očigledno, komandant i vođa takozvane jugoslovenske vojske u otadžbini i ministar u jugoslovenskoj vladi u Londonu priželjkivao je ponavljanje koncepta primenjenog u razbijanju Užičke republike u leto i jesen 1941.

Ali, ovo je bila 1944. i ustanak na jugu Srbije bio je u mnogo čemu drukčijoj situaciji, kako na samom jugu, tako i na globalnom planu u borbi protiv nacističke okupacije. To je bilo vreme u mnogo čemu povoljnije za antihitlerovsku borbu i nepovoljnije za Hitlerove snage i njegove saveznike.

No, ipak, s obzirom na razloge i operativno strateški cilj, pomenuta operacija na jugu 1944. nalagala je upotrebu velikog broja oružanih snaga i tehnike s odlučnim pritiskom na južnosrpske divizije i nemilosrdnim kaznenim merama protiv naroda na tom području. Situacija za naše divizije bila je vrlo delikatna. Pritisak neprijateljskih snaga iz dana u dan je rastao. Bivao je sve veći, a želja priličnog broja građana da se uz divizije povlači ispred daleko brojnijih i dobro naoružanih neprijateljskih oružanih formacija predstavljala je dodatnu teškoću. Prema tadašnjim informacijama, Koča je kao komandant Glavnog štaba Srbije, koji je komandovao svim jedinicama, uključujući pre svega divizije 21, 22, 23, 24. i 25, više puta urgirao depešama kod Vrhovnog štaba i Tita da se planirana pomoć, koju je Vrhovni štab već stavio pod komandu Peka Dapčevića, ubrza.

U tako delikatnoj i operativno komplikovanoj situaciji, Glavni štab, odnosno Koča, odlučio je da se deo divizija 21, 24. i 25. usmeri prema kosovskoj granici, pređe granicu i nastavi marš prema Gnjilanu, odnosno levo od njega prema Južnoj Moravi i dalje. Pokret divizija je započeo 25. jula u ponoć. Na samoj liniji nije bilo otpora, ali posle nekoliko kilometara naišli smo na jaku artiljerijsku i minobacačku vatru uz učešće avijacije. Naši gubici su postali ozbiljni.

U vreme donošenja odluke o probijanju granice od Glavnog štaba dobili smo nalog da se u toku operacije Dragi Stamenković, Dušan Puđa i ja kao članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ nalazimo u blizini štaba zbog čega smo razumljivo bili neposredno učesnici tih vatrenih okršaja tokom prelaska i pokušaja da uđemo dublje prema Gnjilanu na kosovsku teritoriju. Ja sam se nalazio u streljačkom stroju 24, a Dragi 21. divizije. Ne sećam se kako se Puđa uključio u vreme prelaska takozvane kosovske granice.

Posle jednodnevnog okršaja 25. na 26. juli videlo se da je naš dalji marš nemoguć bez ogromnih žrtava, pogotovo što je pravac kretanja naših snaga levo od Gnjilana prema Južnoj Moravi bio predviđen da ide terenom koji skoro niko od učesnika marša nije poznao.

Imajući u vidu takvu situaciju, Glavni štab je 26. jula popodne doneo odluku o prekidu daljih pokušaja, po prvobitno predviđenom

planu, i odluku o povratku jedinica tri divizije na područje Jablanice, Puste Reke i Toplice. Taj protivudar donekle je iznenadio i Nemce, Bugare i ostale, tako da smo se relativno lako pobili i vratili se na teren koji dobro poznajemo.

Tada se na ratničkom partizanskom horizontu pojavila nova i povoljna okolnost. Prvih dana avgusta tri divizije, Druga proleterska, Peta i Sedamnaesta krajiška, koje su činile Drugi korpus pod komandom Peka Dapčevića, probile su jaku odbranu nemačkih i bugarskih snaga i domaćih kvislinga na pruzi i putu Kraljevo-Mitrovica i na reci Ibru i forsirale pokret preko Kopaonika idući u pomoć divizijama u regionu južne Srbije.

Tvorci Prvog nemačkog plana za čišćenje juga shvatili su namere snaga divizija Drugog korpusa i naglo promenili cilj i raspored svojih trupa, angažovanih na jugu, nalažući im da veći deo nemačkih, bugarskih, Nedićevih jedinica i posebno snage Četvrte grupe jurišnih četničkih korpusa ubrzanim maršem krenu u susret divizijama koje je pod komandom Peka Dapčevića uputio Vrhovni štab.

Taj iznudaeni potez neprijateljske komande ne samo da je olakšao položaj 21. 24. i 25. diviziji, koje su se vratile s kosovske operacije i preuzele inicijativu već su prešle u kontranapad na neprijateljske jedinice koje su sada imale kao glavni cilj zaustavljanje marša i napada tri divizije. Razume se, posebno nemačke i četničke jedinice želele su da se ubrzanim maršem dokopaju povoljnijih položaja na Kopaoniku.

Kako se ovaj sudar na Kopaoniku završio, dobro je poznato. Četničke odabrane jedinice Četvrte grupe jurišnih korpusa, pod komandom Dragoslava Račića, bile su razbijene i naterane na povlačenje u dolinu Zapadne Morave prema Kruševcu i Trsteniku, da budu što bliže jačim snagama hitlerovskih, nedićevskih i ljotićeviskih saveznika.

Novi nemački plan predviđao je znatno pojačanje svojih snaga novim, iskusnijim jedinicama, nemačkim ali i ljotićevisko-nedićevskim, bugarskim i četničkim jedinicama, posebno uključivanjem i angažovanjem Četvrte grupe jurišnih korpusa Draže Mihailovića. Međutim, taj novi plan očigledno nije bio dovoljan da zaustavi divizije Vrhovnog štaba. Bio je to taktički poraz okupatora i njegovih saveznika. Ta pobjeda divizija Vrhovnog štaba na Kopaoniku istovremeno je značila najavu definitivnog oslobađanja Srbije, Beograda i Jugoslavije. Ali, treba reći da ovaj sudar na Kopaoniku nije bio ni lak ni jednostavan. Pričali su mi o tome u pojedinostima i o detaljima naši borci koji su učestvovali u bici na Kopaoniku. To su oni borci koji su iz dela Prve južnomoravske brigade pripadali Trećoj srpskoj brigadi.

Vredi podsetiti da ovaj prodor divizija Vrhovnog štaba nije bio prvi ni jedini. Godinu dana ranije, tri divizije iste ove grupe su po nalogu Vrhovnog štaba krenule u prostor Zlatibora i Zlatara s ciljem da se probiju što dublje u Srbiju i pomognu dalji razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta. Bila je to 1943. Međutim, nemačka komanda je prozrela nameru tih divizija i mobilisala snažne jedinice koje su se suprotstavile tim divizijama i prinudile ih da se vrate na polazne položaje. Dakle, bitka na Kopaoniku o kojoj govorimo, dogodila se skoro godinu dana kasnije. No, situacija na svim frontovima antifašističke borbe na zapadu, na istoku i na jugoslovenskom partizanskom bojištu bila je znatno povoljnija.

Ogromna, razgoropađena fašistička neman, koja je 1941. i 1942. izgledala nepobediva, sada, u leto 1944, izgledala je znatno drukčije i nije uspjela da ukloni s juga Srbije pet novoformiranih divizija. Prodor divizija Vrhovnog štaba u Srbiju ozbiljno je podstakao dalji razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta, uticao na formiranje novih jedinica. To je značilo nove pobjede. Došlo je do prelaska nekih bugarskih vojnika od skoro celog bataljona koji su se pridružili partizanskoj vojsci na jugu Srbije. Posebna panika počela je zahvatati redove četnika Draže Mihailovića, kao i Nedićevih i Ljotićevih trupa.

Partizanske divizije su probile odbranu nemačkih i nedićevskih i bugarskih snaga na Ibru i krenule prema jugu Srbije. Većina vodećih funkcionera Komunističke partije i SKOJ na jugu Srbije, zatim znatan broj vojnih funkcionera u mesnim komandama i u jedinicama koje su tih dana pokrivala teritoriju Blace- Kuršumlja-Kuršumlijska Banja i taj deo Kopaonika, živeo je u očekivanju da se pridruži divizijama Vrhovnog štaba koje su marširale Kopaonikom prema jugu Srbije. Svi su željno iščekivali susret s tim proslavljenim jedinicama koje su krenule u pomoć novoformiranim divizijama na jugu Srbije. Narod je s oduševljenjem pozdravljao borce o čijem junaštvu se mnogo pričalo i koji su doneli slobodu jugu Srbije pa i celoj Srbiji i kojima se pridružilo naših pet južnomoravskih divizija.

Izuzetno je značajno što je u tom periodu (avgust, septembar), Crvena armija preko Rumunije izbila na delove jugoslovensko rumunske granice. Već sam pomenuo slučaj predaje bugarskog garnizona iz Lebana koji je tih meseci označio kolebanje u bugarskoj državi i armiji i njihovo pripremanje za napuštanje hitlerovske koalicije. Na kraju, takvim razvojem situacije i bugarsko državno vođstvo i komanda njihove vojske odlučili su da napuste koaliciju s Hitlerom i da se pridruže antifašističkom frontu, direktno sarađujući s jedinicama Narodno-

oslobodilačke vojske Jugoslavije na jugu Srbije. Dakle, s vojskom protiv koje je jedno vreme bila u direktnom i oštrom sukobu, pomažući i izvršavajući naloge hitlerovske komande i države.

Oslobođenje

Nakon što je 28. avgusta 1944. oslobođena Kuršumljija, narednih dana oslobođeni su Blace, Prokuplje, Žitorađa i cela Toplica.

Dvanaestog septembra u Prokuplju je održana sednica glavnog Narodnooslobodilačkog odbora Srbije koji je još 1941. u Užicu formiran kao organ nove vlasti. Na inicijativu vodećih ljudi iz tog odbora, održan je skup predsednika opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora s jugoistočnog područja. Osnovne odluke tog sastanka su bile usmerene na mobilizaciju svih snaga za konačno oslobođenje i stvaranje Narodne skupštine Narodnooslobodilačkog pokreta kao nove vlasti u Beogradu i u Srbiji. U septembru, 26. ili 27, održan je omladinski miting mladih u Toplici. Na fudbalskom terenu Topličanina okupilo se više stotina mladića i devojaka iz Prokuplja, Blaca, Kuršumljije, Žitorađe, Velike Plane i sela oko Pasjače, jednom rečju, mnogih sela topličkog kraja.

To je bio prvi veći omladinski skup, javni, antifašistički, na jugu Srbije tokom Narodnooslobodilačke borbe. Meni je pripala čast da govorim u dvostrukom svojstvu, kao Topličanin i član Pokrajinskog komiteta SKOJ, odnosno član rukovodstva nove organizacije, USAOS. Govorili su i Radoš Jovanović, Arandžel Mladenović Korčagin, predsednik Okružnog odbora nove vlasti čije ime nisam dobro zapamtio, zatim Velja Matić kao skojevski aktivista Toplice i još nekoliko njih čija imena takođe nisam zabeležio. Svi govori su imali mobilizatorski karakter.

U periodu jun-septembar 1944, Narodnooslobodilački front osvajao je široku podršku u narodu što je rezultiralo ubrzanim stvaranjem novih brigada i divizija. Na to je veoma pozitivno uticao i dolazak grupe rukovodećih ljudi, na čelu s Kočom Popovićem, koji su upućeni da pruže pomoć snagama na jugu i u celoj Srbiji. To su bili ljudi i kadrovi s velikim iskustvom, prekaljeni u brojnim bitkama i teškim okršajima s fašističkim snagama, njihovim domaćim slugama i evo ih, sada, na jugu Srbije 14. ili 15. jula.

Savezničkim avionom spustili su se u Kosančiću (Pusta Reka) Koča Popović, Ljubodrag Đurić, Rudolf Primorac, Ratko Sofijanić i još nekoliko iskusnih komandanata, a s njima i istaknutiji politički funkcioneri Milentije Popović, Blagoje Nešković kao sekretar Pokrajinskog komiteta KP Sr-

bije, Moma Marković, Slobodan Penezić, Cana Babović, Ljubinka Milosavljević, Rato Dugonjić i Milijan Neoričić.

Koča Popović je preuzeo dužnost komandanta od Petra Stambolića koji je pre njega obavljao tu dužnost. Tako se u Srbiji u tom trenutku sastao i konstituisao vrh vojnog i političkog rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta Srbije. Prisustvo ovih ljudi pomoglo je da se snage na jugu Srbije bolje i uspješnije odupru planovima i zamislima nemačke komande.

Tih dana, u početku avgusta 1944, saznali smo da je 21. srpska divizija zarobila arhivu prve Topličke četničke brigade koja je pripadala rasinskom korpusu. U toj arhivi otkrili su naredbu o likvidaciji partizanskih pristalica iz oko 25 i nešto više sela gornjeg dela Toplice. Sznali smo da je po toj naredbi i uputstvu trebalo sve koji se nalaze na spisku, poimenice, iz pojedinih sela, uhapsiti, streljati ili internirati i kazniti s 25 batina, kako stoji u toj naredbi. Sve to bilo je strogo planirano, uz uslov da ta četnička brigada ovlada tim delom Toplice i bukvalno okupira sela na njenoj levoj obali. Taj dokument objavili su u svojim knjigama Krsta Milosavljević, hroničar iz Gornje Draguše, i Nikola Milovanović, poznati hroničar i pisac o četničkom pokretu i njegovoj saradnji, direktno ili indirektno preko Nedića, s nemačkim snagama.

Početak avgusta, u Topoli je delegacija četničkog pokreta u sastavu major Račić, kapetan Nedić i Kalabić vodila pregovore s Nojbaherom, odgovornim hitlerovskim glavešinom u Beogradu.

Da je ovaj susret održan, potvrdio je i major Đurić koji je inače bio Dražin vrsni komandant fronta na jugu Srbije i Makedonije, sa šifrom Štab 110. On se predao Glavnom štabu Srbije, napustio je Dražu Mihailovića i konačno zaključio da je politika Draže i njegovih saradnika nanela veliko zlo srpskom narodu i drugim narodima u Jugoslaviji. To kazivanje je major Đurić izneo onoga dana kada se predao Glavnom štabu i kada je obavio razgovor s Kočom Popovićem, prihvatajući da pomogne operacije Glavnog štaba Srbije.

Kada se imaju u vidu ovakvi i brojni drugi dokazi o zločinačkoj saradnji Mihailovićevih formacija s okupatorima, neodoljivo se nameće pitanje koju su moralnu poziciju imali oni koji su u Skupštini Srbije i drugi oko njih glasali za rehabilitaciju Draže Mihailovića i njegovog pokreta.

Da se vratim toku događaja i utiscima o velikom i nezadrživom porastu borbenog raspoloženja na jugu Srbije avgusta i septembra 1944, gde sam bio kao član Pokrajinskog komiteta SKOJ. Svi aktivisti, borci, mladi i stari očekivali su razvoj događaja koji je direktno nagoveštavao

bolje dane i definitivnan čin oslobođenja zemlje i likvidacije okupatorskog sistema. To se manifestovalo između ostalog i na način da je sve veći broj mladih ljudi prilazio kako političkim organizacijama omladine i narodnooslobodilačkih odbora, tako i borbenim, oružanim jedinicama partizanskog pokreta.

U septembru, na predlog Puđe, pokušali smo da na terenu Kuršumlije uspostavimo što širi kontakt s novim, dobrovoljno opredeljenim aktivistima SKOJ i omladine i podstaknemo brži razvoj pokreta u Kosanici, koja je bila veći problem tokom četvorogodišnjeg rata jer su je dugo, čvrsto držali četnici Koste Pećanca i Draže Mihailovića. Da bismo u tome uspeali, našli smo se s Ljubišom Vukanovićem koji je kao borac Kosaničke čete, rodom inače iz jednog sela u Kosanici, bio teško ranjen. Lečio se i bolovao u selu Šarena Bukva kod braće Dinića, Voje i Milorada, koji su prvobitno bili žestoki Pećančevi četnici, pa potom, budući da su došli s njima u sukob, okrenuli se saradnji s partizanskim pokretom. Iz razgovora s Vukanovićem, saznao sam kako ga je rafal zakačio preko gornjeg dela grudi. On je junački izdržao i ozdravio. Ne znam kako je nastavio svoju aktivnost. Iz razgovora s njim video sam da se radilo (mislim da je bio student) o veoma čestitom čoveku čvrstog karaktera, dosta inteligentnom u političkom smislu, spremnom da pomogne i da se, prema tome koliko mu zdravlje dopušta, aktivira.

Narednih dana, prvog ili drugog oktobra, imali smo duži razgovor Dragi, Puđa i ja. Dragi nas je obavestio da je u izgledu njegov odlazak prema Valjevu. Mihailo, Blagoje Nešković, sekretar PK partije, ugovorio je s predstavnicima Crvene armije da se avionom s juga Srbije prebaci prema Valjevu, gde su već s istočne strane iz Bosne, Sandžaka i Crne Gore pristigle neke naše jedinice i zauzele taj prostor oko Valjeva. Mihailo je ugovorio da oni s tim divizijama i jedinicama nastave od Valjeva prema Beogradu. Dragi s Milentijem Popovićem i Canom Babović, ako se situacija bude povoljno odvijala u borbi za Beograd, treba da krene iz Niša prema Beogradu. Takođe je dogovoreno da se Puđa i ja pridružimo i zajedno s njima putujemo na način na koji bude bilo moguće. Taj razgovor imali smo u selu Bela Voda, u blizini Prokuplja, gde se već nekoliko dana nalazio Pokrajinski komitet SKOJ i gde smo formirali administraciju, i održavali redovnu vezu s Pokrajinskim komitetom.

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ!

МЛАДИ БОРАЦ

ГЛАСИЛО
УЈЕДИЊЕНОГ САВЕЗА
АНТИФАШИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ ЈУГО-
СЛАВИЈЕ.

ГОДИНА I БРОЈ 1 ЈАНУАР 1944.

Изглед насловне стране првог броја листа *Млади борац*. Аутор је Вуксан Булатовић

Treći deo

POSLERATNO DOBA

U oslobođenom Beogradu

Četrnaestog oktobra oslobođen je Niš, a 15. Puđa i ja već smo bili u Nišu i videli se s političkim i vojnim odgovornim drugovima, porazgovarali kratko, koliko je vreme dozvoljavalo, i prenoćili u Nišu.

Šesnaestog oktobra dobili smo poruku od Milentija Popovića i grupe koja se sprema da krene za Beograd. Javljeno nam je da budemo spremni za polazak prema Beogradu. Šesnaestog oktobra sastali smo se s Milentijem da kamionom, koji je za tu svrhu odnekuda bio nabavljen, zajedno idemo prema Beogradu.

Pored Milentija i Cane Babović u kamionu smo sreli i Ljubinku Milosavljević, Ružicu Primorac, Milosava Milosavljevića, jednog kurira koji je za svaki slučaj bio u toj grupi, a s nama iz Niša pošao je i Mihailo Tutić, sekretar Okružnog komiteta SKOJ Zajčar. Kamion je bio američki, ne sećam se koje marke, nov, mogao je da primi dosta putnika. Šofer i kurir su dobro poznavali teren kojim smo pošli za Beograd.

Naveče smo svratili u Jagodinu i tamo se sreli s većom grupom omladinaca s juga koju je predvodio Korčagin. Rekli su nam da su krenuli prema Beogradu zbog kongresa koji treba da se održi posle oslobođenja u Beogradu. Naši domaćini u Jagodini bili su spremili večeru za nas i četvoricu oficira Crvene armije s kojima je susret bio veseo i pun radosti. Nismo znali otkuda su i zašto bili u Jagodini. U grupi mladih koju je predvodio Korčagin bio je i deo aktivista s kuririma Pokrajinskog komiteta SKOJ. Moja današnja supruga, Mira Milošević, takođe je bila u toj grupi. Ona je u PK SKOJ obavljala daktilografski i administrativni posao. Na večeri u Jagodini primetili smo da su oficiri Crvene armije popili veću dozu alkohola i dozvolili sebi u izvesnoj meri i neprimereno ponašanje.

U Jagodini, gde smo prenoćili, odgovorni partijski funkcioneri i komandanti nekih naših jedinica obavestili su nas da se u području Rekovca i Kalenića zadržala jedna manja četnička brigada, te da su neki zarobljeni našima rekli da imaju zadatak da napadaju nove organe vlasti i ometaju njihov rad.

Tokom puta od Jagodine komentarisali smo susret s oficirima Crvene armije i ocenili da njihovo ponašanje odudara od onoga što smo očekivali.

Idući prema Smederevu, naše vozilo često je menjalo liniju kretanja. Mislim da je u pitanju bio loš put. Ponegde smo se vraćali na pređeni deo puta. Zadržali smo se u Žabaru i u njemu prenoćili. Biće to verovatno 17. oktobar. Da se vratimo u Žabare predložile su Cana Babović i Ljubinka Milosavljević, jer su imale informacije da se tu nalaze neki naši aktivisti, koje one od ranije znaju. Tu, u kontaktima, u samom Žabaru, saznali smo da su nemačke trupe izbačene iz većeg dela Beograda i da se vode oštre borbe na delu Terazija, Kalemegdana i da se očekuje njihovo potiskivanje i izbacivanje na levu obalu Save.

U celini uzev, putovanje od Jagodine ostalo mi je u sećanju kao teže i komplikovanije nego što smo očekivali. Često smo se zaustavljali i imali više kontakata s našim aktivistima. To smo činili da bismo došli do sigurnijih informacija o situaciji. Danas mi to izgleda razumljivo jer niko od nas u grupi, u kamionu, nije dobro poznao teren kojim smo se kretali prema Beogradu. Milentije, Cana i Milosav više puta su predlagali da se zadržimo i da proveravamo put i pravac kojim se krećemo. Namera nam je bila da izbijemo na pravac Smederevo-Beograd. Krećući se tako, izbili smo na put Grocka-Beograd. Moglo je to biti 19. oktobra 1944.

Tada smo se pomešali s manjim grupama crvenoarmejaca i utvrdili da je to zato što je tuda prošla glavna kolona Crvene armije za napad na Beograd. Te grupe crvenoarmejaca su se kretale, po našoj proceni, vrlo slobodno. Nije to ličilo na vojničko kretanje jedne ozbiljne, dobro organizovane vojske. Neki od njih zaustavili su nas u nameri da iskoriste naš kamion, da nekoliko njih primimo unutra. Uspostavili smo kontakt, pozdravili se. Primetili smo da među njima ima pijanih. Jedan od njih, neki podoficir, u jednom trenutku bio je uporan u zahtevu da ga primimo u kamion, da s nama putuje. Počeo je da viče i hvata se za deo ograde kako bi se ubacio u kamion. Bio sam neposredno u tom delu vozila i zaustavio ga, skrećući mu pažnju da unutra nema više mesta, da je popunjen našim borcima koji putuju svojim poslom. Bio je uporan. Pitao je ko je tu komandant i pokušao da se ubaci u kamion. Odgovorio

sam mu da sam to ja. Tada se on razljutio, video sam odmah da je pod dejstvom alkohola. Počeo je da skida rusku mašinku s dobošem.

Iako je situacija u početku bila neozbiljna, sada je ličilo na mogući ozbiljniji sukob. Milentije i Milosav su se pridružili meni i glasno podvignuli da taj podoficir ne može ući u naš kamion. Raspravljajući se s njim, kad je počeo da skida rusku mašinku sa svog ramena, primetili smo dva mlađa oficira koji su u brzom koraku, trčeći, išli prema nama, došli do kamiona i uhvatili podoficira koji je pokušavao da se ubaci. Povukli su ga, zapretili mu, nama se izvinili i pokazali rukama i znacima da taj nije normalan.

Posle tog incidenta oko kamiona i u kamionu, bilo je komentara da ovi pijanci ne znaju mnogo o nama, o Narodnooslobodilačkom pokretu i da dok naši ginu na Terazijama, oni ispijaju alkohol na putu od Grocke prema Beogradu. Cana je usput komentarisala da na Terazijama ne ginu samo naši, nego i njihovi. Malo smo se raspravljali. Sve je to tačno, ali ništa ne može opravdati ponašanje ovih raspuštenih vojnika Crvene armije.

Posle tog neočekivanog incidenta, odlučili smo da ubrzamo kretanje, i da što pre dođemo u kontakt s nekom od naših jedinica kojih je tu moralo biti. Tu smo se povezali s komandantom jedne lokalne komande, komande područja, kako smo ih tada zvali, i saznali da je Autokomanda oslobođena, da se tamo nalaze neki naši delovi i preporučili nam da se krećemo do Autokomande u tom pravcu. Postupili smo tako i u popodnevnim časovima bili smo na terenu Autokomande i svratili u jedan štab neke jedinice. Jedan od funkcionera iz tog štaba nas je upućivao kako da se krećemo dalje, a obavestili su nas da se delovi političkog rukovodstva Srbije nalaze već u Maglajskoj ulici, tu nedaleko od Autokomande. Vrlo brzo smo našli tu ulicu i zgradu u kojoj smo zatekli Blagoja Neškovića, Momu Markovića, Šaneta Petrovića, Dragog Stamenkovića i još neke kojih se tačno sada ne sećam. Bilo je tu i nekoliko beogradskih aktivista koje je Dragi okupio zajedno s Borom Drenovcem koga smo prvi put sreli iako je skoro godinu dana zajedno s nama bio član Pokrajinskog komiteta SKOJ za Srbiju.

Dragi, kao sekretar PK SKOJ, sazvaio je sastanak PK i uključio nova imena članova kojih je bilo među onima koji su se održali u Beogradu ili onih koji su došli s našim jedinicama koje su se već probijale ulicama Beograda. Na istom sastanku predložio je da se Bora Drenovac, Dobrica Ćosić, Vuksan Bulatović i ja prihvatimo zadatak da hitno organizujemo štampanje „Mladog borca“.

Nekoliko dana posle Maglajske, Pokrajinski komitet SKOJ je dobio prostorije u kući Bogoljuba Jevtića u Krunskoj ulici, mislim da je to bila Krunska 60. U njoj smo spremali kongres omladine. Preko puta, u jednoj zgradi, bili su smešteni novinari „Mladog borca“. Često smo se viđali s njima i dobro sarađivali. Među njima sam prvi put sreo Najdana Pašića, Radoslava Ratkovića Eru i još neke čijih se imena sada ne sećam.

U kući Bogoljuba Jevtića pripremali smo i organizovali Prvi kongres antifašističke omladine Srbije. Na početku rada, u toj zgradi, Mira i ja dogovorili smo se da najavimo sklapanje našeg braka. To je bio red da kolektivu saopštimo takvu nameru. U stvari, ja sam njoj još ranije predlagao da stupimo u brak, ali njen odgovor, koji nikada neću zaboraviti, bio je: “Ja nisam došla u partizane da se udam, već da se borim. Čekaj da se borba završi.” Tako je i bilo i mi smo, srećom, zajednički dočekali oslobođenje Srbije i Beograda.

Prvi kongres antifašističke omladine Srbije pozitivno je odjeknuo u čitavoj Srbiji, u redovima mladih, i u celoj javnosti. Uvodna izlaganja imali smo: Dragi o Ujedinjenom savezu antifašističke omladine i njegovim zadacima, Zaga Stojilović o Srbiji u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, a moje izlaganje je glasilo “Borba omladine Srbije protiv okupatora i domaćih izdajnika“.

Kongres je počeo 16. novembra 1944. Na samom početku Tito je nadahnutim rečima pozdravio kongres kao vrhovni komandant. To su one ocene i priznanja Josipa Broza Tita omladini Srbije i Jugoslavije koje su bile po sadržaju takve da su često u to vreme i mnogo kasnije ponavljane i isticane. Citiraću samo sledeće: “Ali, kad bez mobilizacije, poziva, dobrovoljno, deca od dvanaest, četrnaest, šesnaest godina idu u borbu znajući da će u njoj poginuti, onda je to više nego dug prema domovini. To je natčovečanski heroizam.”

U pripremanju kongresa dužan sam da istaknem ulogu “Mladog borca” i samog Gedže, Dobrice Ćosića. On lično se tako angažovao da nije žalio truda da učestvuje u pripremi i pisanju svih referata, zatim u pripremi drugih informacija za koje smo zaduženi bili Dragi, Zaga i ja. Sam se uključio u naš rad i, moram reći, prilično je pomogao. Beležim ovo uprkos tome, ili baš zato, što smo se desetak godina kasnije s njim politički razišli, pa i on i ja, koji smo nešto duže sarađivali posle njegovog dolaska iz Kruševačkog okruga na topličko i leskovačko područje. Kad je Dobrica krenuo da prednjači u rešavanju “srpskog nacionalnog pitanja”, i to na vrlo pristrasan i neobjektivan način, prekinuli smo svaki kontakt. Par puta kasnije, prilikom njegovog političkog opredeljivanja oko na-

cionalnog pitanja, Era Ratković, Najdan Pašić i ja pokušavali smo da se s njim objasnimo, ali uprkos našoj želji nismo uspjeli.

U Krunskoj ulici smo proveli oko dve nedelje. Opet smo se dogovorili da se Pokrajinski komitet SKOJ i Glavni odbor USAOS presele u ulicu Kraljevića Tomislava broj 11. Kasnije je to bila ulica Internacionalnih brigada. Tu je smešteno takoreći kompletno rukovodstvo omladine i njegova administracija. Tu je smešten i "Mladi borac". Uslovi za rad bili su znatno povoljniji nego u Krunskoj ulici.

U toj zgradi započeli smo značajne aktivnosti. Organizovali smo dve velike i dosta komplikovane radne akcije: prva, seča ogrevnog drveta na Crnom vrhu kod Bora i na Rudniku kod Gornjeg Milanovca obavljena je u nemogućim uslovima, s obzirom na vremenske prilike. U pitanju su bili novembar, decembar i januar s vrlo niskim temperaturama, a učesnici u akcijama jedva da su imali minimalna sredstva za izvršenje tih zadataka oko seče ogrevnog drveta. Druga akcija, u društvenom pogledu veoma važna, bila je organizovanje sportskog života u novim uslovima, u Beogradu i drugim gradovima. Te dve značajne aktivnosti preuzela je omladina SKOJ i Ujedinjeni savez antifašističke omladine.

Nekoliko reči o organizovanju ove druge aktivnosti, oživljavanju i ubrzanom otvaranju sportskih takmičenja na teritoriji Beograda i cele Srbije. Počeli smo s fudbalom. Bora Drenovac, kao Beograđanin, organizovao je sastanak s grupom tada aktivnih i već poznatih fudbalera. Bora i ja smo s njima ugovorili da se osnuje tim Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Srbije i da odmah krene u javno sportsko delovanje. Još se sećam dobrih i kasnije čuvenih fudbalera s kojima smo tada, prilikom prvog sastanka, pričali i dogovarali se kako da krenemo. Bilo ih je petnaestak u prostorijama Glavnog odbora USAOS. Sećam se imena Rajka Mitića, Koste Tomaševića, Milovana Ćirića, Predraga Đajića, Ljube Lovrića, Minde Jovanovića Šapina i još nekoliko njih. Svi su rado pristali da se aktiviraju i da budu članovi tog novog fudbalskog kluba.

Fudbalski klub tada nije dobio svoje ime. Zvali smo ga Fudbalski tim USAOS, a oko njega su se počele ubrzano formirati i ekipe drugih disciplina, rukometa, mačevanja itd. To je u svakom slučaju bio novi beogradski sportski život. Taj deo, pod imenom Fudbalski tim USAOS, odigrao je nekoliko utakmica u Srbiji. Sećam se, jednom prilikom je gostovao i u Rumuniji i u Albaniji. Potom, nešto kasnije, on se opredelio za ime "Crvena zvezda".

Od prvog dana usvajanja novog imena biran sam u njegov upravni odbor. Čak i onda kada sam jedno vreme bio u Nišu i na jugu Srbije u Toplici. U svakom slučaju, ja sam jedan od osnivača fudbalskog kluba "Crvena zvezda", a u dva navrata bio sam i predsednik tog kluba: od avgusta 1963. do jula 1965, a zatim od juna 1977. do avgusta 1981.

O tom mom angažmanu ne znam šta bih danas rekao. Ja sam na tom poslu nastojao da postupam onako kako su to nalagali interesi društva u celini, ali bilo je stvari koje su bile van mog dometa i u kojima su se ukrštali razni interesi.

Tako se dogodilo da smo 1965. ja i predsednik "Partizana", narodni heroj Ilija Radaković, kažnjeni jednogodišnjom zabranom vršenja funkcija zbog tada čuvene afere Ostojić, iako ja lično u toj aferi nisam imao nikakvog učešća. Zbog toga nisam želeo da se dalje angažujem u sportu, ali sam drugi mandat predsednika "Crvene zvezde" prihvatio zato što je Draža Marković uporno insistirao da ja budem predsednik. U tom drugom periodu ponovo sam nastojao da čuvam interese društva i kluba koji je baš tada ostvario zapažene rezultate, ali kada mi je istekao mandat i kad sam video da se u sportu događaju stvari koje nisu bile po mom ukusu, ja sam se definitivno povukao.

Prelazak na nove dužnosti

Novembra i decembra 1944, dakle, još u ratnim uslovima, rukovodstvo SKOJ i omladine kome sam organizaciono politički pripadao, uz pomoć i sugestije Pokrajinskog komiteta KP, otpočeli su razgovore za obnavljanje, popunjavanje tih rukovodstava novim kadrovima, kako Pokrajinskog komiteta SKOJ, tako i Glavnog odbora Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Srbije, s tim da se mi, dotadašnji rukovodioci, rasporedimo na druge društvene poslove.

Analogno tome, Dragi je raspoređen na odgovornu funkciju u gradskom komitetu Komunističke partije Beograda. Bora Drenovac je raspoređen u ekipu koja se bavila idejnim i propagandnim radom, kulturom i obrazovanjem. Dušan Puđa je tada već bio raspoređen u sindikalne organizacije. Moje angažovanje na novim dužnostima bilo je vezano za poljoprivredu: bio sam raspoređen u Ministarstvo poljoprivrede Srbije koje je radilo na osnivanju mašinsko-traktorskih stanica, s ciljem ubrzanije mehanizacije proizvodnje. Prilikom mog raspoređivanja imalo se u vidu da sam završio trogodišnju poljoprivrednu školu. Tako sam ušao u posao stvaranja novih državnih organa, novih i boljih od onih u Kraljevini Jugoslaviji.

Organizacija koja je u okviru Ministarstva imala da se bavi osnivanjem i razvojem mašinsko-traktorskih stanica zvala se Uprava MTS Srbije. Bila je deo samog Ministarstva. Takve organizacije su planirane i predviđene u celoj Jugoslaviji. Osnovni koncept svih ovih organizacija bio je zamišljeni sistem socijalizma, u to vreme tako se zvao jedino sistem u Sovjetskom savezu. U Ministarstvu poljoprivrede Srbije ministar je bio prota Smiljanić, užički sveštenik, inače poznati simpatizer partizanskog pokreta. Protas Smiljanić je bio vrlo simpatičan čovek, a njegova uzrečica bila je "Tita volim, a Bogu se molim".

U samoj Upravi mašinsko-traktorskih stanica Srbije raspoređeni su bili stručno sposobni kadrovi. Tu sam zatekao kao veoma značajnog aktivistu doktora Nikolu Ružičića. On je bio vrlo dobar poznavalac poljoprivrede, mašinske obrade i proizvodnje u poljoprivredi, a bili su tu i inženjer Milutin Borović, inženjer Pašić i drugi. S njima sam lako uspostavio kontakt i lako se dogovarao o tada važnim zadacima i obavezama na podizanju poljoprivrede i poljoprivredne organizacije.

Godina 1945. protekla je u dobavljanju mašina i u organizaciji mašinsko-traktorskih stanica kao radnih organizacija. I već u toj godini ušli smo u spor s nekim stručnjacima, koji su po sporazumu između vlada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, došli da pomognu organizaciju poljoprivrede i poljoprivredne proizvodnje. Oni su često insistirali da naše mašinsko-traktorske stanice budu u svemu iste kao njihove. Gubili su iz vida da mi tada nismo imali kolhoze. To su trebalo da budu naše seljačke radne zadruge. Mi smo ih znatno kasnije osnivali.

Pomoćnik ministra poljoprivrede Srbije bio je inženjer Dragoslav Mutapović nosilac Partizanske spomenice, partizan od prvih dana 1941, iz sela Prislonica kod Čačka. On i ja smo se lako razumeli pošto smo pripadali istoj političkoj koncepciji. Činili smo sve što je u tom vremenu bilo moguće da se Uprava mašinsko-traktorskih stanica formira u punom sastavu i da se u celoj Srbiji podigne nivo mehanizacije poljoprivredne proizvodnje, a u novim lokalnim organima u našim opštinama takođe smo nailazili na vrlo efikasnu saradnju.

Krajem januara 1946, pozvao me je predsednik Vlade Srbije, Blagoje Nešković, i obavestio da se u novoj organizaciji pružaju otpori, naročito u toku pripreme za prolećnu setvu 1946. Zbog toga je predložio da ja privremeno napustim posao u Beogradu i Upravu mašinsko-traktorskih stanica i otputujem u Novi Sad, pridružim se njihovoj pokrajinskoj upravi i pomognem uspešniju organizaciju setve jer je pitanje setve i buduće žetve bilo od ogromnog značaja za novu socijalističku Jugoslaviju i Srbiju.

Otputovao sam u Novi Sad i dogovorenog dana sastao se s odgovornim ljudima iz Poljoprivredne uprave i mašinsko-traktorskih stanica. U punoj aktivnosti bili su svi koje sam tamo zatekao kao vodeće ljude u organizaciji setve. Sećam se inženjera Andrije Stipića kao vodećeg čoveka, visokog stručnjaka, zatim Živka Nutića i još nekoliko mlađih aktivista i aktivistkinja.

Veliki broj ljudi, politički i stručno odgovornih, nastojao je da se uradi sve što je neophodno kako bi se prolećna setva potpuno ostvarila. Bilo je teškoća, razume se, u pogledu stanja i ispravnosti mašina, osećao se veliki nedostatak rezervnih delova, kao i nedovoljne spremnosti radionica za blagovremenu popravku poljoprivredne tehnike, mašina, traktora i ostalog oruđa.

Ostalo mi je u trajnom sećanju da su svi aktivisti, bez obzira na nacionalnu pripadnost, vrlo nesebično činili ono što je neophodno da se setva blagovremeno obavi. U nekim opštinama bilo je znatno više Mađara, u nekim drugim Rusina, itd. Razume se, bilo je i Srba, svuda je bilo spremnosti da se setva obavi i nova Jugoslavija što je moguće bolje opskrbi prehrambenim namirnicama. Nekoliko puta sam razgovarao s Dobrivojem Bajom Vidićem u Novom Sadu, koji je tada bio sekretar Pokrajinskog komiteta Komunističke partije. Punu podršku toj našoj aktivnosti pružao je i Paško Romac, tamošnji partijski funkcioner. Iz tih dana zapamtio sam i Jošku Nađa, jednog vrlo istaknutog komunistu mađarske nacionalnosti u Vojvodini.

Boravak u Novom Sadu i Vojvodini smatram vrlo uspešnim, kako u organizaciji poljoprivredne proizvodnje, tako i u izvođenju setve, iako je za mene to bio sasvim nov posao, jer sam se našao na području gde je poljoprivreda daleko iznad onog nivoa koji sam poznao kad sam završavao Poljoprivrednu školu u Prokuplju, na jugu Srbije.

U Beograd sam se vratio krajem aprila. Sve do polovine 1947, radio sam na osnivanju MTS u većem broju gradova koji su bili pretežno u poljoprivrednom području. Taj deo aktivnosti pominjem kao vrlo naporan jer se radilo o potpuno novoj organizaciji u dosta komplikovanim uslovima opšte ekonomske, posebno poljoprivredne zaostalosti u užoj Srbiji.

Juna ili jula te godine, iz CK KPS pozvan sam da učestvujem na četvoromesečnom političkom seminaru za koji su rekli da je proba, priprema za Višu političku školu koja je kasnije (iste godine u oktobru) otpočela rad.

Septembra 1947, javljeno mi je, opet iz Centralnog komiteta, da treba da budem student u dvogodišnjoj Višoj političkoj školi koja je bila u nadležnosti Centralnog komiteta KPJ. Počeo sam dvogodišnji politički naporan deo života. Bila je to škola internatskog tipa, ličila je na vojnu jedinicu. U zgradi škole se spavalo, hranilo i učilo. U vreme Kraljevine Jugoslavije u njoj je bila Gimnazija kralja Aleksandra.

Glavni predmeti škole bili su politička ekonomija, filozofija, opšta istorija, posebno istorija KPJ, istorija komunističkog pokreta uopšte, zatim međunarodni radnički pokret. Poseban napor učinjen je da se kvalifikovano, argumentovano i razumljivo obradi tema o nastanku fašizma. Početak rada bile su jutarnje vežbe, zatim doručak i potom predavanja i rad po kružocima. Do polovine 1948, predavači su bili istaknuti, afirmisani političari u KP, Đilas, Kardelj, Božidar Maslarić i drugi, a s Beogradskog univerziteta grupa profesora, Dragoslav Janković, istoričar, Julijana Vrčincac, takođe istoričar, Radivoje Davidović Kepa, profesor, ekonomista i dobar poznavalac Marksovih pogleda na ekonomska pitanja. Prvi direktor bio je Božidar Maslarić, profesor, španski borac. U Jugoslaviji je bilo malo španskih boraca koji nisu bili u partizanskoj vojsci, a dosta ih je bilo i s dužim partijskim stažom. U mojoj diplomi piše "Završio školu s odličnim uspehom".

Tokom druge godine, 1948, bili smo šokirani napadom Informbiroa, u stvari, Sovjetskog Saveza i Staljina na Jugoslaviju i jugoslovensku državu. Na skupu svih studenata - njih oko, koliko se sećam, 150 iz svake od tada postojećih republika Jugoslavije - posle ozbiljnije razmene informacija i međusobnih razgovora u vrlo slobodnoj formi, za Informbiro izjasnio se samo jedan, a od nastavnika takođe jedan.

Čudio sam se i mnogo žalio što se tako izjasnio student, koji je inače bio mlad čovek i komesar jedne partizanske brigade iz Hrvatske, a profesor koji je branio Staljina i opravdavao napade Informbiroa na Jugoslaviju, u stvari, bio je došao iz Moskve kao pomoć u ostvarivanju školskog programa u Beogradu, u toj Višoj političkoj školi.

Optužbe su bile krcate lažima i drskim konstrukcijama, pa nije bilo teško shvatiti šta je cilj takvog napada od strane Sovjetskog Saveza i Informbiroa na Jugoslaviju, ali i ovde moram istaći da je kampanja Sovjetskog Saveza i informbirovskih država nanela ogromne štete i teške probleme čije posledice, ja bih rekao, još osećamo.

Po završetku škole, 1949, odbio sam predlog da ostanem u školi na dužnosti asistenta za neki od predmeta. Bilo mi je previše dvogodišnjeg čitanja i danonoćnog diskutovanja u kružocima i grupama, tako da nisam mogao da se složim s predlogom da ostanem u školi kao asistent.

Budući da sam završio poljoprivrednu školu, odnosno da sam u školu došao iz poljoprivrednog resora, vraćen sam u savezno Ministarstvo poljoprivrede i imenovan za pomoćnika ministra poljoprivrede, s glavnim zadatkom da se bavim razvojem i unapređivanjem državnih poljoprivrednih dobara. Ministar poljoprivrede bio je Mijalko Todorović Plavi, čovek koji je završio Tehnički fakultet u Beogradu. Imao je tri pomoćnika i jednog zamenika. Mijalko je član KP od 1938, jedan od organizatora ustanka u Šumadiji, komesar štaba grupe divizija Narodno-oslobodilačke vojske koje su učestvovala u borbi za oslobođenje Beograda. Bio je i narodni heroj. Ja sam bio jedan od trojice pomoćnika zadužen za rad i razvoj državnih poljoprivrednih dobara. Postojala su poljoprivredna državna dobra, savezna i republička. Ja sam se više bavio ovim saveznim, budući da sam bio u saveznom Ministarstvu poljoprivrede. Jedno veliko državno poljoprivredno dobro bilo je Belje u Baranji, oblast Osijek.

Belje je kao poljoprivredno industrijski kombinat po veličini i proizvodnim zadacima imalo poseban značaj u ratarstvu, stočarstvu, šumarstvu i voćarstvu. Imalo je i prerađivačke kapacitete, pa čak i svoju lokalnu železnicu koja je služila za opskrbljivanje delova Belja koje je bilo organizovano podelom na pojedinačna preduzeća. Mnogi značajni proizvodi Belja stizali su i na tržište Beograda. Raspolagalo je s oko 30.000 hektara zemljišne površine i imalo, koliko se sećam, više od 1.000 zaposlenih.

Kada sam 1950. imenovan za pomoćnika ministra poljoprivrede, na Belju je bio generalni direktor Dušan Egić, veoma cenjen kao direktor, organizator i poznavalac te vrste proizvodnje i organizacije. Upoznao sam ga i zavoleo zato što je, između ostalog, bio partizan u ličkom regionu, u Hrvatskoj, a vrlo pristupačan čovek, veoma otvoren i spreman na velike napore.

Taj sjajni i dobar čovek, lički partizan, na opštu žalost mnogih, izvršio je samoubistvo. Ni danas ne znam prave razloge zbog čega je to učinio. Mnogi od nas koji smo poznavali Egića bili smo potreseni i ožalošćeni. Mijalko Todorović, ministar u vladi Jugoslavije, u konsultaciji s hrvatskom republičkom vladom, morao je da nađe zamenu za dužnost generalnog direktora na Belju. Posle nekoliko dana, Mijalko Todorović Plavi obavestio me da je u vladi predloženo da, budući da sam se ja već do tada bavio poslovima državnih dobara, preuzmem dužnost generalnog direktora i otputujem na radno mesto u Kneževu na granici s Mađarskom. Tamo je bila i glavna direkcija beljskih dobara.

Šta je u takvoj situaciji kakva je tada bila u Jugoslaviji, s obzirom na sukob s Informbiroom i Sovjetskim Savezom i njihov veliki pritisak na Jugoslaviju, moglo da se kaže nego da se prihvati dužnost, da se sačeka da se nađe trajnije rešenje (pošto ja nisam smatrao da na toj dužnosti treba duže da ostanem). Na polasku konsultovao sam se, razume se, sa svojom suprugom i zajedno smo zaključili da se taj predlog mora prihvatiti. Mijalko Todorović me je obavestio da, prema nekim informacijama, Sovjetski Savez i zemlje Informbiroa baš tih meseci, u proleće 1951, spremaju oružanu intervenciju na Jugoslaviju. Zbog toga bi bilo neophodno da se, čim stignem na područje Belja u Kneževu, povežem s vojnim organima koji se tamo bave pripremom za otpor prilikom eventualnog napada na Jugoslaviju.

Sa suprugom sam se dogovorio da pođe i ona s dvoje dece. Sin Mića imao je tada pet godina, a Nena, kćerka, bila je rođena januara te godine. Sve druge okolnosti i obaveze sam s ovim rešenjem mog rasporeda na Belje morao da odložim i da se potpuno posvetim organizaciji odlaska na Belje i preuzimanje dužnosti.

Na samo Belje u Kneževu stigli smo negde u prvoj polovini februara 1951. Uključio sam se i bez ikakvog dvoumljenja nastavio rad na održavanju proizvodnje na Belju i poslovima u vezi s eventualnim napadom na Jugoslaviju, pošto je tu granica s Mađarskom bila veoma blizu. Supruga Mira ozbiljno je shvatila situaciju i hrabro se držala. Situaciju nam je malo olakšavala njena majka koja nas je dopratila do samog Belja. I ja i Mira uključili smo se, pored ovih poslova koje nalaže dužnost generalnog direktora beljskih dobara, i u pripremu otpora eventualnom napadu na taj deo granice.

Svi zaposleni u direkciji i oni koji žive u Kneževu, kao i oni drugi koji su u širem području beljskih dobara obavljali poslove, ispoljili su veliku spremnost da se angažuju. Bili su veoma aktivni. Nije bilo nikakvih problema što se tiče organizovanosti, spremnosti i discipline u obavljanju sasvim jasnih zadataka u situaciji koja nije bila vesela. Prvih dana slušali smo mitraljeske i puščane rafale, vatrenu intervenciju, što je za nas, kao tek pridošle, stvaralo potrebu za neophodnom oprežnošću. Sama granica s Mađarskom bila je na par kilometara. Pucalo se s njihove strane na one koji beže iz Mađarske i iz sistema Sovjetskog Saveza i dolaze u Jugoslaviju, ali pucalo se i s naše strane na one koji su kao simpatizeri Sovjetskog Saveza i Informbiroa želeli da se prebace na njihovu teritoriju. Koliko je situacija bila naporna dovoljno govori podatak da je moja supruga Mira uvek imala spakovane dve putne torbe s najnužnijim stvarima.

Očigledno je da je kampanja koju je pokrenuo Staljin, odnosno moskovsko rukovodstvo, protiv Jugoslavije, s namerom da je potpuno potčini svojoj politici i uvrsti u red informbirovskih zemalja, bila žestoka. Skoro sve zemlje su prekinule političke, ekonomske i sve druge kontakte s Jugoslavijom. Otkazani su već ranije zaključeni ugovori o ekonomskoj saradnji. To je Jugoslaviji nametnulo veoma teške uslove i obaveze. Između ostalog, veliki broj ljudi bio je unapred raspoređen za odbranu na nove dužnosti za slučaj rata, takozvani novi ratni raspored. Ja sam 1950, u slučaju rata, bio predviđen za dužnost na jugu Srbije. Napad s juga pretpostavljao se iz pravca Bugarske. Razumljivo da bih ja, u slučaju napada na Jugoslaviju, za par dana morao biti na dužnosti prema ratnom rasporedu. Razume se, bez porodice.

Dužan sam da kažem da sam prilikom preuzimanja dužnosti generalnog direktora na Belju zatekao vrlo zdravu i borbenu atmosferu, veliku jedinstvenost među ljudima, među stručnjacima koji su tamo radili u samoj direkciji, među svima koji su tamo živeli u to vreme. Konsultujući se s Beogradom i Zagrebom, predložio sam i ostvario imenovanje inženjera Andrije Šubata, koga sam tamo zatekao a koga sam i ranije znao, za pomoćnika generalnog direktora. Spadao je u red vrlo sposobnih, iskusnih, politički veoma obrazovanih ljudi.

Krajem marta 1952, bio sam na konsultacijama u Beogradu i saznao ohrabrujuće vesti, da su opasnosti od napada smanjene ili skoro sasvim napuštene. Kasnije, 1956, Hruščov je na neki način objasnio zašto se dogodilo da su odustali od napada na Jugoslaviju. Navodno, Hruščov je rekao našim rukovodećim ljudima, Titu i ostalima, da je ideja o napadu odbačena zbog neslaganja Žukova, vojničkog genija u Sovjetskom Savezu, koji je Staljina upozorio da bi napad na Jugoslaviju bio suviše rizičan, veoma dug, a ne kratak, kako su oni zamišljali, te bi se pretvorio u rat širih razmera i dužeg trajanja, što Sovjetskom Savezu nije odgovaralo. Koliko je ta priča istinita, nikada nisam mogao da proverim, ali blizu je pameti s obzirom na to da je Žukov kao vojnik imao veoma veliki uticaj i na samog Staljina. On je, kao što je poznato, bio tvorac odbrane Moskve 1941, a zatim tvorac strategije i operacije odbrane Staljingrada i, na kraju, mislim da je takođe i njegova koncepcija bila važna za pobjedu u bici kod Kurska.

Tako, dakle, do novog rata nije došlo. Ukupna društvena i politička situacija se popravila kod nas, a što se mene tiče, nađeno je rešenje za generalnog direktora, tako što je na to mesto imenovan Andrija Šubat, o kome sam već rekao svoje mišljenje, izvrstan i dobar rad-

nik i stručno sposoban čovek. Prihvatili su i oni u Beogradu i oni u Zagrebu koji su o toj stvari odlučivali. Mislio sam i onda da je to odlično rešenje i padalo mi je na pamet pitanje zašto to odmah nismo uradili umesto da mene i celu porodicu uključujemo u atmosferu koja je tih par meseci vladala na granici s Mađarskom.

U julu te godine vratio sam se u Beograd na dužnost pomoćnika ministra. S Mijalkom Todorovićem sam se kao čovek, kao drug, dosta zbližio, pa smo razgovarali o celoj situaciji oko saveznih dobara. Izneo sam ideju da bi, možda, trebalo razmisliti da se cela problematika državne imovine i državnih poljoprivrednih dobara drukčije postavi.

Dok smo o tome razgovarali, avgusta 1952, pozvan sam u Centralni komitet KP Srbije gde sam obavešten da je iz Oblasnog komiteta KP iz Niša, niške oblasti, traženo da Centralni komitet mene rasporedi na novu dužnost u Nišu, na dužnost sekretara gradskog komiteta KP. Obrazloženje je bilo da treba da pomognem u naporima na poboljšanju stanja u samoj niškoj partijskoj organizaciji jer su tek tad saznali, a to je bilo opšte poznato, da sam pred aprilski rat bio zaposlen u Nišu u duvanskoj industriji. To je kao argument poslužilo Oblasnom komitetu. Na čelu tog komiteta bio je Milija Radovanović, a oblast je obuhvatala ceo jug Srbije. Skrenuta mi je pažnja, a to sam delimično znao i ranije, da je tokom okupacije niška organizacija u nekoliko mahova pretrpela velike provale i velike gubitke što je bila posledica akcija po zlu čuvenog šefa policije Živanovića, koji je iz Beograda bio upućen da pomogne da se u Nišu spreči dalji razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta i razvoj KP.

Ponovo na jugu Srbije

U Niškom oblasnom komitetu 1952. bilo je nekoliko članova s kojima sam sarađivao i dobro se poznao od prvih dana ustanka 1941. To su bili Slavoljub Petrović Đera, Milija Radovanović, Tile Popović i još neki. Saopštenje o tom predlogu Niškog oblasnog komiteta mi je prenela Cana Babović i rekla da se u vrhu Centralnog komiteta Srbije računa da ću tu obavezu prihvatiti. Obaveštio sam ih kakva je moja situacija, uključujući porodičnu, pre svega Mirinu želju da nastavi da studira u Beogradu na Filozofskom fakultetu. Odgovor je bio da oko toga CK može dosta da pomogne. Uzgred, Cana mi je saopštila da bi ja istovremeno morao obavljati i dužnost člana Sekretarijata Oblasnog komiteta KP za nišku oblast.

U stanju u kome sam bio posle dolaska iz Belja, nisam znao šta da odgovorim. Na kraju, posle ozbiljne analize, Mira i ja smo zaključili da prihvatimo predlog. Znao sam da neće biti lako. Niška oblast administrativno-politički obuhvatala je praktično ceo jug Srbije: Vranje, Bujanovac, Crnu Travu, Leskovac, Preševo, Niš, Prokuplje, Pirot, Aleksinac, Sokobanju, Kuršumliju, Blace. Izuzev Leskovca i Niša, ostale opštine su bile manje, i pretežno poljoprivrednog karaktera. Ja sam, dakle, kao sekretar Gradskog komiteta, bio dužan da se angažujem i kao član Oblasnog komiteta niške oblasti, u opštinskim partijskim organizacijama te oblasti. Razume se, najveći deo moje aktivnosti logično je bio posvećen društvenim i političkim problemima u Nišu.

Nekadašnji moj boravak u tom gradu započeo je oko 15. decembra 1940, a završio se sedmog aprila 1941. Kako sam dospao u Niš i zaposlio se u duvanskoj industriji, kako sam izišao iz Niša i napustio ga zajedno s kolonom jugoslovenske vojske koja se povlačila od Pirota prema Prokuplju i Kopaoniku, zapisao sam u ranijem delu moga kazivanja. Niš u danima 1952. kada sam došao na dužnost sekretara Gradskog komiteta i onaj iz ratnih dana 1941. veoma su se razlikovali. Jedino što je u dnevnom životu sada i onda bilo slično, to su rat i ratne posledice. Prilikom mog novog, drugog dolaska u Niš, nije bilo skupa na kome se u raspravi i atmosferi nije osećao problem ratnih posledica, u kome se nisu pokretala pitanja prava i slobodnog razgovora o slabostima tokom rada, o nedostacima i greškama državnih organa ili rukovodećih organa u preduzećima.

Niš je tada bio treći grad po veličini u Srbiji i značajan za ceo jugoistok Srbije. S jedne granice Jugoslavije stigao sam na jugoistočni deo nove Jugoslavije. Blizina Bugarske predstavljala je često brojne teškoće koje je stvarao sistem informbirovskih država, među kojima je pod komandom i upravom Staljina i Moskve bugarska rukovodeća ekipa imala istaknutu ulogu.

Sa sofijske radio stanice u to vreme slate su brojne poruke protiv naše zemlje. U nekim od njihovih emisija pominjan sam i ja kao novi Titov rukovodilac na jugu Srbije. To je samo ukazivalo na atmosferu koja je tada vladala u još neraščišćenim i nepopravljenim odnosima između Jugoslavije i informbirovskih zemalja. U nekoliko slučajeva bilo je vatrelih okršaja s njima, odnosno njihovim diverzantima u topličkom i leskovačkom rejonu. U tim sukobima poginuo je, navodim kao primer, sjajan borac i učesnik Narodnooslobodilačkog rata na topličko-rasin-skom području, Pane Đukić. On je tada bio na dužnosti rukovodioca u

unutrašnjim poslovima Srbije. Sve je to dodatno negativno uticalo na raspoloženje naroda.

U Gradskom komitetu i niškoj partijskoj organizaciji primljen sam vrlo dobro i drugarski. Žarko Radičević, koji je pre mog dolaska bio sekretar Gradskog komiteta, potrudio se da što je moguće brže upoznam konkretne probleme i prilike u niškoj partijskoj organizaciji i u Nišu kao gradu. Bilo mi je jasno da su opšte prilike na jugu Srbije, posebno s obzirom na delovanje i pritisak informbirovskih zemalja, bile vrlo složene i zahtevale su posebne napore. U okviru priprema za prelazak u Niš, informisan sam da se razmišlja o smanjenju broja srezova i o tome da treba neke sitnije i manje srezove spajati u veće. U Toplici je tada trebalo spojiti srezove, najpre dobrički i toplički, a zatim i kuršumlijski i blački. To je bio zadatak, za mene razumljiv, ali i težak jer je zahtevao moje preseljenje u Prokuplje, na dužnost sekretara Sreskog komiteta da bih ubrzao spajanje srezova dobričkog i prokupačkog. Na mestu sekretara Sreskog komiteta Prokuplja našao sam se 1953. Na dužnosti sekretara Gradskog komiteta u Nišu zamenio me je Milija Radovanović. Ali je on 1956. premešten u Centralni komitet KP Srbije, što je dovelo do mog ponovnog vraćanja u Niš na dužnost sekretara Gradskog komiteta. Praktično, u Prokuplju sam proveo nepune tri godine.

Posao oko teritorijalno-administrativne reorganizacije bio je vrlo složen. Bilo je ne malo rasprava, nedoumica, pa i neslaganja. U svakom od četiri sreza u Toplici bilo je po nekoliko opština i trebalo je te opštine pretvoriti u mesne kancelarije s najviše dva do tri zaposlena. Zatim je trebalo srezove pretvoriti u opštine i sve to objediniti u Toplički srez sa sedištem u Prokuplju. Trebalo je, dakle, preseliti ogroman broj predmeta, premestiti mnoge ljude na nove poslove, a neke čak i ostaviti bez posla. Ali, u celini uzev, mi smo taj zadatak uspešno obavili, što pokazuje i činjenica da se ta nova organizacija održala praktično do današnjih dana.

Boravak u Prokuplju ostao mi je u sećanju i po tome što je tada došlo do takozvanog Đilasovog slučaja i ozbiljnog političkog potresa u vrhu Centralnog komiteta SKJ. Bio sam veoma iznenađen i zbunjen jer sam čvrsto verovao u političku monolitnost u partijskom i državnom vrhu. S druge strane, Đilasove kritike pojave privilegija i raslojavanja među kadrovima činile su mi se opravdane. Moja supruga Mira je odbila da učestvuje u praksi koja se počela javljati u nekim prodavnicama u Beogradu, Novom Sadu i drugim krajevima Vojvodine da se deli kućni nameštaj koji su ostavili građani nemačke nacionalnosti prilikom nji-

hovog bekstva s jedinicama Hitlerove vojske. Takve pojave navodile su nas na zaključak da je u Đilasovim tekstovima, koji su tih dana izlazili u novinama, bilo i razloga za njegove kritičke primedbe.

Međutim, očekivao sam od čoveka njegovog ranga više odgovornosti i tolerantnosti prema drugačijim mišljenjima. Olako je izricao ocene i ne baš dovoljno argumentovane primedbe na rad ili ponašanje pojedinih organa ili pojedinih članova tih partijskih organa. Njegovo oslanjanje na podršku iz inostranstva nije mi bilo prihvatljivo. Ipak, očekivao sam da će se taj sukob u vrhu povoljno i konstruktivno završiti. No, dogodio se potpuni razlaz. Došlo je do učestalih javnih sporenja i na kraju do hapšenja Đilasa i njegovog žestokog napada na socijalističku Jugoslaviju, čijem stvaranju je znatno doprineo.

U konačnom raspletu Đilasovog slučaja, ja kao partijski funkcioner (bio sam sekretar Sreskog komiteta u Prokuplju), prihvatio sam odluke većine, iako sam imao i ličnih problema, a verujem i Dragi menković, kao i još neki drugovi. Naime, Bora Drenovac, Dragi Stamenković, Puđa i ja nastavili smo naše ratno skojevsko druženje. S Dragim sam više puta razgovarao o nedopustivosti pritiska na Boru Drenovca zbog toga što se nalazio u službenom aparatu Centralnog komiteta SKJ i to u sektoru kojim je rukovodio Đilas. Od njega su tražili da javno napadne Đilasa i izjavi nesaglasnost s njegovim stavovima. Pošto je Bora Drenovac s Đilasom duže vreme saradivao, on nije želeo da se s njim javno konfrontira, a Dragi i ja smo odobravali taj njegov stav.

Jednom prilikom bio sam prisutan na sednici Centralnog komiteta Srbije. Radilo se o nekom savetovanju. U pauzi, u holu Kolarčevog univerziteta, prišla mi je jedna drugarica i upozorila da drugovi iz vrha CK Srbije - a tu neposredno blizu, na par koraka, stajali su Dušan Petrović Šane, Spasenija Babović i Milosav Milisavljević - i saopštila mi da drugovi misle da nije dobro što se ja tako prisno družim s Borom Drenovcem i da bi trebalo da ga ubedim da da javnu izjavu protiv Đilasa. Moram reći da ta drugarica svoju primedbu nije iznela u grubom tonu niti se ponašala kao neki službeni predstavnik Centralnog komiteta. Ja sam joj, naravno, rekao da se ne slažem da se na Boru Drenovca vrši takav pritisak i s njim sam tog dana ugovorio teniski meč u poslepodnevnim časovima. Nisam imao nikakvih problema kasnije zbog toga što sam nastavio da se družim s Borom Drenovcem.

Ako ostavim po strani slučaj Đilas i druge krupne događaje u Jugoslaviji i svetu tog doba, kao što je bio Sedmi kongres partije 1958. na kome je usvojen novi Program Saveza komunista Jugoslavije, ili događaji

u Mađarskoj 1956. i istovremena agresija Francuske i Engleske na Egipat, onda mogu da kažem da je sva moja pažnja i energija bila usmerena na pitanja ekonomskog i opšt društvenog razvoja našeg južnomoravskog regiona. Bez lažne skromnosti, mogu da tvrdim da sam se i ja, a i partijske organizacije kojima sam rukovodio (do 1956. Sreski komitet u Prokuplju, a od 1956. do 1966. Sreski i Oblasni komitet u Nišu), tim pitanjima bavili i danima i noćima. Drugačije se nije ni moglo jer je ceo ovaj region, osim nešto malo industrije u Nišu i Leskovcu, iz rata izišao potpuno devastiran i nerazvijen ne samo u ekonomskom već i u svakom drugom pogledu. Pred nama je stajao ogroman zadatak čiji se napredak može sagledati samo ako se uporedi stanje koje smo zatekli s onim što smo kasnije ostvarili.

Kao primer navešću situaciju u Kuršumliji u kojoj je do 1958. od „industrije” postojala samo strugara vlasnika Dušana Ivića u kojoj su bila zaposlena tri radnika. Ta strugara je 1958. nacionalizovana i zatim je od nje i Šumske sekcije stvoreno preduzeće *Kopaonik*. Za direktora strugare postavljen je upravo njen dotadašnji vlasnik Dušan Ivić, a za direktora *Kopaonika* Vidosav Milićević Korčagin, jedan od najmlađih partizana Topličkog odreda (rođen 1926) i nosilac „Partizanske spomenice 1941”. Neumorni Korčagin je brzo pronašao finansijska sredstva pa je pored strugare podignuta fabrika parketa čiji su proizvodi imali odličnu prođu i na domaćem i na inostranom tržištu. Zatim su, dobrim delom iz sopstvene akumulacije, izgrađene fabrika šper-ploča, zatim lesonita i na kraju kuhinjskog nameštaja. Preduzeće je preraslo u *Šumsko-industrijski kombinat Kopaonik* s više od 2.000 zaposlenih, koliko je Kuršumlija posle rata imala stanovnika.

Slično se događalo i u svim drugim mestima ovog regiona. U Prokuplju su osnovani *Kombinat obojenih metala*, *Pamučni kombinat*, *Prehrambeni kombinat Hisar* i nadaleko poznato preduzeće za proizvodnju alkoholnih i bezalkoholnih pića *Prokupac*. U Pirotu su stvoreni čuvena fabrika odela *Prvi maj* i industrija gumenih proizvoda *Tigar*, u Vranju *Simpo* i *Jumko*, a u Leskovcu čitava serija tekstilnih fabrika.

Naravno, najviše pažnje, aktivnosti i sredstava bilo je usmereno na Niš kao centar čitavog ovog područja. Od predratne, poluzanatske mašinske radionice stvorena je gigantska *Mašinska industrija Niš*, a slično se dogodilo s fabrikom duvana i s drugim preduzećima. Onda smo došli na ideju da podignemo fabriku rentgen aparata i tako su nastali poznati *RR Zavodi* u Nišu. S razvojem televizije i ovi zavodi su širili svoj proizvodni program pa je tako stvorena *Elektronska industrija* u Nišu koja je na vrhuncu svoje moći zapošljavala 15.000 radnika.

Ali, nije bio u pitanju samo privredni već ukupan društveni razvoj ovog područja, naročito zdravstveni, kulturno-prosvetni, infrastrukturni, sportski. U Nišu su izgrađeni novi zdravstveni kapaciteti, podignute nove škole, izgrađen stadion *Radničkog*, rešeni mnogi komunalni problemi vezani za intenzivnu stambenu izgradnju, a Narodno pozorište u Nišu svrstalo se u red uglednijih profesionalnih pozorišta u Jugoslaviji. Sve to dalo nam je ideju da Niš pretvorimo u univerzitetski centar koji će zaustaviti odliv stručnih ljudi iz ovog dela Srbije i usmeriti ih na brigu za razvoj njihovih lokalnih zajednica. Počeli smo 1960. s otvaranjem pojedinih fakulteta koji su radili u sastavu Beogradskog univerziteta, a kada je njihov broj narastao stvoren je 1965. Univerzitet u Nišu, što je imalo izvanredan pozitivan uticaj na ekonomski i kulturni napredak čitavog ovog kraja.

O veličini modernizacijskog poduhvata jugoistoka Srbije najbolje svedoči putna mreža u ovom regionu. Dok pre rata u čitavom kraju nije postojao nijedan kilometar asfaltnog puta, mi smo do 1966. uspeli da povežemo asfaltnim putevima sve opštinske centre u regionu, a istovremeno je počela i izgradnja autoputa do Beograda.

U vezi s ovim pomenuću i to da je Tito 1959. posetio Niš povodom završetka autoputa od Paraćina do Niša. Ja sam tada bio domaćin Titu, a na večeri u Niškoj Banji održao sam zdravicu.

Želeo bih ovde da naglasim da posao modernizacije jugoistoka Srbije nije bila samo stvar Saveza komunista i njegovih rukovodstava. Za mene bi bilo najlakše da kažem da sam ja o svemu tome odlučivao i da je sve to bila moja zasluga. Na taj način to vreme danas tumače antikomunisti koji kažu da se o svemu odlučivalo u „komitetu“ i da smo mi samo naređivali. Ništa nije dalje od istine od toga! Na poslu modernizacije bile su angažovane stotine i hiljade raznih stručnjaka - inženjera, ekonomista, pravnika, lekara, majstora raznih struka, da ne pominjem radnike koji su sve to pretvarali u praksu. O svemu što se planiralo vođene su duge, ponekad i oštre diskusije, a planirana akcija sagledavana je sa svih aspekata. To je bila jedina garancija da će biti doneta najbolja odluka.

Kakva je u svemu tome bila uloga Partije, njenih vodećih organa i mene lično? Mi smo bili faktor koji je podsticao i ohrabrivao ljude na stvaralački rad, a bili smo i veza s organima na nivou republike i federacije, naročito kada se radilo o dobijanju odgovarajućih finansijskih sredstava, iako su, to želim posebno da naglasim, naša preduzeća, u prvom redu ona koja sam pomenuo, iz sopstvene akumulacije znatno

doprinosila rešavanju komunalnih, stambenih, saobraćajnih i mnogih drugih problema (stipendirala su i školovala kadrove, pomagala sportske aktivnosti, osnivala kulturno-umetnička društva, itd). Jednom rečju, bio je to buran, težak ali i plodonosan period u kome se nije gledalo na radno vreme, vikende i praznike, već samo na to da se posao obavi. Mi smo u tome uspeli, podigli smo naš kraj iz zaostalosti i stvorili uslove za pristojan život naših ljudi.

Kad danas pogledam privredu južnomoravskog regiona i kada vidim u šta su se pretvorili muka i trud brojnih generacija, mene obuzme neopisiva tuga. Na Niš kao da je pala atomska bomba: uništeni su *Elektronska industrija*, *Mašinska industrija Niš*, *Fabrika pumpi Jastrebac*, građevinsko preduzeće *Građevinar*, transportno preduzeće *Srbijatrans*, tekstilna industrija, a objekti turističke privrede, kao što su veliki hotel *Ambasador* ili atraktivni motel *Nais* na autoputu, zvrje prazni. Ista je situacija u celom regionu. Uništeni su *Prvi maj* u Pirotu, *Prokupac*, tekstilna industrija u Leskovcu, *Kopaonik* u Kuršumliji i mnogi drugi.

Kako se dogodila ta katastrofa? Antikomunisti i nacionalisti u svojoj propagandi navode dva razloga: prvo, da smo krivi mi komunisti jer da je to što smo napravili bilo dobro ne bi propalo, i drugo, da je u pitanju zavera Zapada da se uništi srpski narod uništavanjem njegove privrede.

Zbog ovakvih budalaština moram da ukažem na istinu o propasti privrede i to ne samo u južnomoravskom regionu, već i u celoj Srbiji.

Naime, kada je Slobodan Milošević 1989. lansirao parolu „Ako ne umemo da radimo, znamo da se bijemo“, ta parola je imala katastrofalne posledice na psihologiju masa, na raspoloženje naroda. Od tog trenutka niko više nije mislio na rad, to je postala potpuno nevažna stvar, i svako je razmišljao samo o predstojećem ratu s Hrvatima. U toj atmosferi nije bilo šanse da se s nekim društvom ili poznanicima započne razgovor o privredi i o radu jer bi vas odmah spopali s pitanjem 'Vidiš li ti šta nam rade?' (Slovenci i Hrvati), a zatim bi se razgovor pretvorio u ratničko nadmetanje.

Srpski nacionalizam i Slobodan Milošević su vešto stvarali i koristili takvu atmosferu, pa im je čak uspelo da svakoj radnoj organizaciji, koja je još imala neka finansijska sredstva, nametnu obavezu da kupi oružje i municiju za jednu jedinicu Srba u Hrvatskoj.

Da bi prikupio potrebna sredstva za vođenje rata u Hrvatskoj, srpski vrh je otvorio proces privatizacije u kojem su ugledna preduzeća, prethodno dovedena u loš ekonomski položaj, prodavana privatnicima

za male pare. A, s druge strane, ti privatnici su u privatizaciju ulazili iz čisto špekulativnih razloga, to jest, s namerom da rasprodaju imovinu preduzeća i novac stave u sopstveni džep. Tako su i uradili i tako su preko noći stvoreni novi bogataši, a mase radnika bačene na ulicu.

Ova atmosfera bezakonja i hajdučije odlično je odgovarala četničkom mentalitetu i brojnim četničkim organizacijama stvorenim oko Šešelja, Vuka Draškovića i drugih. Pod parolom da su za sve krivi komunisti, oni su upadali u radne organizacije, smenjivali dotadašnje rukovodstvo i postavljali svoje, uglavnom nestručne, ljude sa zadatkom da te organizacije usmere na ostvarenje „nacionalnih ciljeva“. Kada su, na primer, te snage u *Šumsko-industrijskom kombinatu Kopaonik* u Kuršumliji sazvale opšti zbor radnika i kada je stvaralac tog kombinata Vidosav Milićević Korčagin pokušao da radnicima iznese svoj plan za izlazak iz krize, nastupila je unapred pripremljena bura negodovanja. Uz povike „Napolje, napolje“, on je isteran iz kombinata, a nedugo zatim je i umro. Ja sam uveren da je presvisnuo od tuge kada je video šta se u zemlji događa.

Konačno, još jedan važan razlog propasti privrede bio je i sledeći:

Kada smo 60-ih i 70-ih godina osnivali naše fabrike, mi smo nabavljali iz inostranstva najnovije mašine i tehnologiju. Međutim, mašine i tehnologija brzo zastarevaju i krajem 80-ih godina došlo je vreme da se izvrši obnova mašinskog parka. Ali, upravo u tom trenutku srpski nacionalizam je započeo s pripremama za rat i za izvlačenje svakog dinara iz radnih organizacija. One su zato nastavile da rade po starom, njihovi proizvodi, koji su do tada imali odličnu prođu na inostranom tržištu, postali su nekonkurentni i počeli naglo da gube tržište, da se gomilaju u magacinima, što je dovelo do pada proizvodnje i otpuštanja radnika. Osim toga, inostrani partneri, čim su videli prve znake političkih nemira u Jugoslaviji, odmah su okrenuli leđa našim preduzećima i potražili nove dobavljače u drugim zemljama. A kad se tržište i klijenti jednom izgube, to jest, kada se poverenje jednom izgubi, to postaje nepovratno i propast je sigurna.

Ako su vođe Srbije znale da će se sve ovo dogoditi kao posledica njihove politike, onda su oni bili zločinci, a ako nisu znali, onda su bili budale.

Ali, da se vratim hronologiji zbivanja i opisu životnog puta mene i moje porodice.

Iako je moja porodica dosta trpela zbog mog danonoćnog radnog angažovanja i stalnog obilaska svih opština i preduzeća u regionu, ipak

je ovaj period, naročito boravak u Nišu od 1956. do 1966, bio period stabilnog porodičnog života. Konačno, više od deset godina od oslobođenja, dobili smo odgovarajući stan. Sin Miša pošao je u drugi razred Osnovne škole *Učitelj Tasa* u Nišu, a supruga Mira, koja je 1956. položila prvi deo diplomskog ispita na Filozofskom fakultetu u Beogradu, zaposlila se u istoj školi u višim razredima. Kada je 1960. položila i drugi deo diplomskog, prešla je za profesora u gimnaziju *Svetozar Marković*. Osim što je radila i vodila brigu o deci i domaćinstvu, supruga Mira bila je veoma angažovana u Gradskom odboru Socijalističkog saveza u Nišu i bila jedan od glavnih organizatora kongresa Antifašističkog fronta žena Jugoslavije koji je održan u Niškoj Banji.

Opet selidba

Iako neki ljudi žele da iz unutrašnjosti pređu u Beograd, ja odluku viših organa da iz Niša pređem u Beograd na dužnost potpredsednika Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) Srbije nisam uopšte rado prihvatio. Ona poslovice „Ko se seli, taj se ne veseli” potpuno se odnosila na mene i moju porodicu. U svakom slučaju, jula 1966. selimo se za Beograd gde sve počinje iz početka. Deca menjaju škole, drugove i drugarice, sredinu u kojoj žive. Supruga Mira je ostala bez posla i pored toga što je konkurisala u dve beogradske gimnazije i u ekonomskoj školi. Zbog troškova oko selidbe i zato što je procedura oko mog statusa neobjašnjivo dugo trajala pa nisam primao platu par meseci, zapali smo u materijalne teškoće pa smo morali da pozajmljujemo novac od prijatelja.

Ističem ove činjenice zbog toga da se vidi kako nama rukovodiocima u to vreme nisu baš tekli med i mleko. Ipak, posle nekoliko meseci sve se dobro završilo, naročito za moju suprugu Miru. Ona se zaposlila kao sekretar Komisije za obrazovanje i kulturu radnika u Gradskom veću Saveza sindikata Beograda i tu, iako su se ti poslovi značajno razlikovali od njenog profesorskog opredeljenja, postigla izvanredne rezultate. Ona je bila pokretač akcije za opismenjavanje nepismenih radnika, osnivanje škola za osnovno obrazovanje odraslih u svim opštinama Beograda, uključivanje radnika u kulturni život i redovne posete pozorišnim predstavama (osnivanje pozorišne komune), povezivanje s bibliotekama i osnivanje isturenih bibliotekskih jedinica u radnim organizacijama, osnivanje kulturno-umetničkih društava u strukovnim organizacijama, kao i brojne druge aktivnosti. Za ovaj rad ona je 1971. dobila Oktobarsku

nagradu Grada Beograda za obrazovanje odraslih (nagrada Dositej Obradović), što je predstavljalo izuzetno priznanje. Na ovom poslu ona je ostala sve do odlaska u penziju 1979.

Nakon isteka mandata u Republičkoj konferenciji SSRN, izabran sam za poslanika u Skupštini Srbije, a zatim i za potpredsednika Skupštine. To je bilo vreme vrlo intenzivnog rada na donošenju novog ustava, što je ponovo zahtevalo danonoćno angažovanje i duge, pa i oštre, diskusije s raznim društvenim subjektima. Glavnu ulogu u tom poslu imao je Draža Marković, kao tadašnji predsednik Skupštine, s kojim sam se dobro slagao i sarađivao.

Kada je po novom ustavu trebalo formirati novu vladu Jugoslavije, to jest, Savezno izvršno veće, tadašnji mandatar Džemal Bijedić prihvatio je i mene, na predlog Srbije, u svoju ekipu. Tako sam od 1974. do juna 1977. bio član Saveznog izvršnog veća i predsednik Komiteta za finansijske odnose između republika i pokrajina. U tom svojstvu nekoliko puta sam bio u službenim posetama u inostranstvu, kojom prilikom sam dobio i neka inostrana odlikovanja (Maroko, Tunis, Ekvador, Jamajka, Peru, Brazil, Togo). U toku mandata posetio sam i Pariz, Prag, Džakartu.

Juna 1977, izabran sam u kolektivno Predsedništvo Republike Srbije gde sam bio zadužen za međunarodne odnose, a jedno vreme sam bio i potpredsednik Predsedništva. Taj period mog rada nije mi ostao u dobrom sećanju, naročito kada je predsednik Predsedništva bio general Nikola Ljubičić. Sve češće sam osećao da se u Srbiji nešto događa, da se vode neke rasprave i stvaraju neke struje i podele, a mene niko ništa nije pitao i obaveštavao. Jednostavno, počeo sam da se osećam suvišnim i odlučio sam da se sasvim povučem, te sam 1986. podneo zahtev i otišao u penziju.

U burnom vremenu koje je zatim nastalo moju porodicu pogodila je najveća moguća tragedija. Naša ćerka Nevena Pantović podlegla je teškoj bolesti u četrdeset i osmoj godini, uprkos činjenici da smo preduzeli sve što je bilo u našoj moći da je spasemo. Nekoliko godina kasnije, izgubili smo i sina Milutina Pantovića, koga je pokosila iznenadna upala pankreasa. On je bio diplomirani biolog i veoma se angažovao u organima za očuvanje životne sredine.

Iza Nevene i Milutina ostalo je petoro njihove dece kojima smo Mira i ja trebalo da nadoknadimo gubitak roditelja, da se staramo o njima kako bi završili započeto školovanje i izgradili sopstveni životni put. Naravno, glavni teret oko toga ponovo je podnela Mira, na čemu smo joj i ja i ta deca neizmerno zahvalni.

Mira i ja smo zajedno prešli dug životni put i prošli kroz veliku životnu školu prepunu raznih obrta, nevolja i teških situacija. U toj školi naučili smo da se nikada ne treba predavati, da ne treba gubiti nadu i da treba angažovati sve svoje snage kako bi se našao izlaz iz bilo kakve teške situacije.

Četvrti deo

RASPAD JUGOSLAVIJE

Rušenje snova

Za mene i moju generaciju učesnika u Narodnooslobodilačkoj borbi raspad Jugoslavije predstavljao je težak psihološki šok i neopisivu tragediju. Ja i moja supruga Mira, koja je takođe nosilac „Partizanske spomenice 1941“, krenuli smo u oružanu borbu pre svega radi odbrane i oslobođenja domovine, a to je bila Jugoslavija. Mi jesmo za vreme rata pevali pesmu

*„Toplički smo mladi partizani,
mi volimo naš rodni kraj”,*

ali smo bili svesni da nema slobode za Toplicu bez slobode Jugoslavije. A u posleratnom periodu, kada je tu domovinu trebalo politički i ekonomski obnoviti i izgraditi, nikada nismo žalili truda kada se radilo o dobrobiti domovine. Nikada nismo pravili razlike između ljudi po nacionalnoj osnovi. Svi građani Jugoslavije bili su za nas isti, a pojedince smo cenili samo po njihovom poštenju, inteligenciji i odnosu prema radu.

I odjednom, takoreći preko noći, sve se to srušilo, sve je otišlo u paramparčad. Kako se i zašto to dogodilo, gde su uzroci tog brzog i bolnog raspada - o tome se neprekidno diskutuje, ali zadovoljavajućeg odgovora još nema. Ne mislim ni da ću ga ja dati, pa ipak ću izneti moje mišljenje o tome.

Odmah želim da kažem da odbacujem kao neumesna ona tumačenja po kojima razlozi za raspad Jugoslavije leže u onome što je moja generacija činila, da su za sve krivi komunisti, Tito i Ustav iz 1974, da su „Titovi generali” autori ratnih zločina tokom 90-ih godina, itd. Sve

što je činila generacija koja je iznela Narodnooslobodilačku borbu na čelu s Titom, činila je s najboljom namerom i željom da Jugoslaviju izgradi kao demokratsku i prosperitetnu društvenu zajednicu. Da je u tome bilo i pogrešnih poteza i raznih propusta, to niko ne spori i to je suvišno i pominjati. Ali takve greške se čine u svakom društvu pa se do sada nijedna država nije raspala zbog pogrešnih političkih ili ekonomskih odluka.

Ipak, jedan od krupnih naših promašaja bio je taj što nismo izgradili mehanizam za razlikovanje socijalističkog od nesocijalističkog ili antisocijalističkog. Mi smo morali, a nismo to učinili, da izgradimo dvopartijski politički sistem u kome bi u Savezu komunista bili samo iskreni komunisti i borci za socijalizam i Jugoslaviju, dok bi u drugoj partiji bili oni koji imaju drugačiji pogled na svet. Mi to nismo uradili i tako nam se dogodilo da su u Savez komunista masovno ušli ne samo razni karijeristi i profiteri, već i ljudi koji s nama nisu imali ništa zajedničko, pa čak i oni koji su intimno bili i protiv Jugoslavije i protiv socijalizma, kao i oni koji su se tokom Drugog svetskog rata nalazili na suprotnoj strani. To se najbolje videlo na primeru nacionalizma, naročito u Srbiji i Sloveniji, ali i u Hrvatskoj, na Kosovu, pa i u drugim delovima zemlje. U svim sredinama i u njihovim Savezima komunista, ili uz njihovu prećutnu podršku, počele su da bujaju tendencije i da se javljaju snage poražene u NOB sa zahtevom da se Jugoslavija „preuredi” i da se drugačije reši „njihovo” nacionalno pitanje.

U tome su prednjačile Srbija i Slovenija i nije čudo što su se upravo u te dve republike, gotovo istovremeno, u razmaku od samo nekoliko meseci, pojavili strateški dokumenti kojima se zahtevalo rušenje Jugoslavije i stvaranje novih država na njenom prostoru. U Srbiji je to učinjeno u jesen 1986, s Memorandumom SANU u kome se praktično tražilo stvaranje Velike Srbije, a u Sloveniji je januara 1987. izašao broj 57 časopisa Nova revija s „Prilozima za slovenački nacionalni program” u kojima se zahtevalo stvaranje nezavisne slovenačke države.

Koliko je tačna moja tvrdnja - da su nam u Savez komunista ušli mnogi ljudi koji s njim nisu imali nikakve idejne veze - vidi se iz činjenice da je najveći broj članova kasnije formirane šovinističke i fašističke Srpske radikalne stranke bio prethodno u Savezu komunista! To važi i za samog osnivača te stranke Vojislava Šešelja, koji je prethodno čak bio kandidat za sekretara Gradskog komiteta SK u Sarajevu. Takođe, to važi i za najveći broj onih koji su u ratovima 90-ih činili ratne zločine, pa čak i genocid, kao i za one koji su kao ratni zločinci osuđeni u Haškom tribunalu.

Slično se dogodilo i u drugim republikama u kojima su snagama nacionalizma, rušenja socijalizma i razbijanja Jugoslavije pristupili mnogi članovi Saveza komunista. Naravno, među njima je bilo razlike, to jest, postojale su dve kategorije bivših članova SK koji su stupili na neprijateljske pozicije. U prvoj su bili oni koji su svojevremeno iskreno stupili u SK, a sada su se, kao, „opametili“, promenili ideologiju i postali konvertiti. Drugu kategoriju, na koju ovde prvenstveno mislim, čine oni koji su uvek bili na neprijateljskim pozicijama i koji su samo ćutali i vešto se maskirali da bi ušli u SK i sačekali svoje vreme. Naša je krivica što smo takvima omogućili da uđu u SK jer smo polazili od teške zablude da su svi „radni ljudi“ opredeljeni za socijalizam i Jugoslaviju.

U svakom slučaju, kada je 1986/87. nacionalizam zvanično stupio na političku scenu, moja generacija nije više imala snage da se tome suprotstavi. U tom trenutku mnogi od naših drugova i vođa Narodno-oslobodilačke borbe nisu više bili živi, počev od samoga Tita, a mi koji smo bili živi ili smo bili u penziji ili gurnuti na neke marginalne pozicije. Jednostavno bili smo potpuno nemoćni, a novi rukovodioci nisu se uopšte osvrtni na naša upozorenja.

Naravno, to ne važi za one pripadnike moje generacije koji su se potpuno priklonili novom nacionalističkom kursu, kao što je u Srbiji bio slučaj s generalima Nikolom Ljubičićem, Petrom Gračaninom i drugima. Tu ne ubrajam već pomenutog i dobro poznatog Dobricu Ćosića Gedžu, jer je on na nacionalističke pozicije prešao mnogo ranije, pa bi tačnije bilo reći da je novo rukovodstvo Srbije prešlo na njegove pozicije, nego on na pozicije tog rukovodstva. Međutim, i ovi ljudi su od strane novih snaga samo „upotrebljeni i bačeni“ kao papirne maramice.

Posle poznate Osme sednice CK SK Srbije 1987, na kojoj je osuđeno sve ono što se suprotstavljalo srpskom nacionalizmu, vrata pakla bila su otvorena. Krenula je poplava antikomunizma u svim krajevima Jugoslavije, masovno prekrajanje istorije i rehabilitovanje onih koji su tokom rata bili na strani okupatora. Narednih par godina iskorišćeno je da se javno mnjenje dobro indoktrinira i da se donese odgovarajuća politička odluka za početak ratnih dejstava.

Ključni momenat za ostvarivanje ovog paklenog plana bio je dogovor Srbije i Slovenije o rasturanju Jugoslavije. Taj dogovor postignut je na sastanku dvojice ključnih ljudi ovih republika - Slobodana Miloševića i Milana Kučana - 24. januara 1991. u Beogradu. Tada je dogovoreno da Slovenija podrži zahtev Srbije da svi Srbi žive u jednoj državi, to jest, da se stvori Velika Srbija, a Srbija da podrži zahtev

Slovenije da stvori svoju nezavisnu državu. U saopštenju s ovih razgovora objavljenom u dnevnoj štampi narednog dana doslovno se kaže:

„Srbija uvažava interes Slovenije da se na osnovu prava naroda na samoopredeljenje i kroz proces postizanja sporazuma o budućim odnosima republika osigura nesmetano ostvarivanje prava slovenačkog naroda i Republike Slovenije na vlastiti put i vlastito opredeljenje u pogledu oblika budućeg povezivanja s drugim jugoslovenskim narodima, odnosno republikama. Slovenija uvažava interes srpskog naroda da živi u jednoj državi i da budući jugoslovenski dogovor taj interes treba da poštuje.”

Šta se posle toga događalo, od maja 1991. kada su počeli prvi oružani sukobi u Hrvatskoj, pa kasnije tokom ratova u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, sve do bombardovanja Srbije od strane NATO, to su činjenice koje su opšte poznate i nema potrebe da ih ovde ponavljam i opisujem. Reći ću samo to da mi, preživeli učesnici Narodnooslobodilačkog rata i mnogi naši simpatizeri i sledbenici, nismo mogli da sedimo skrštenih ruku i da mirno posmatramo vulgarno divljanje četništva, ustaštva i drugih filookupatorskih formacija tokom Drugog svetskog rata i njihov primitivni istorijski revizionizam.

Mi smo zato 1994. osnovali Društvo za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi i Jugoslaviji u okviru kojeg smo razvili intenzivnu aktivnost u cilju suprotstavljanja nacionalističkom ludilu i fašizmu i u cilju odbrane istorijske istine. Na ovaj korak bili smo prinuđeni i zbog toga što se postojeća organizacija Saveza boraca (SUBNOR) potpuno stavila u službu nacional-socijalističkog režima Milošević-Šešelj, povukavši za sobom i jedan broj boraca NOB; isto se dogodilo kasnije i sa SUBNOR u takozvanoj Republici Srpskoj u Bosni.

Međutim, ubrzo se pokazalo da ovakva orijentacija naše organizacije nije dovoljna, jer su u Srbiji snažno počele da bujaju neofašističke tendencije zadojene mržnjom prema drugim narodima i nerealnom predstavom o srpskom narodu kao „najstarijem” narodu na svetu, kao „nebeskom” narodu i slično. To su bile i jesu vrlo opasne tendencije kojima je trebalo pružiti aktivan otpor, a takvu orijentaciju trebalo je izraziti i kroz naziv naše organizacije. Mi smo tada doneli odluku da se naša organizacija nazove Savez antifašista Srbije.

Jedan broj članova nije se složio s promenom imena i nastavio je da deluje pod starim nazivom. Treba napomenuti da su dotadašnje organizacije Saveza boraca u drugim republikama imale više sluha za nova kretanja od Saveza boraca u Srbiji, pa su u svoje nazive ugradile

antifašističko opredeljenje. Tako se organizacija u Crnoj Gori nazvala Savez boraca i antifašista Crne Gore, u Federaciji BiH Savez antifašističkih boraca Narodnooslobodilačkog rata (SABNOR), u Hrvatskoj SABA (Savez antifašističkih boraca i antifašista).

U našoj organizaciji, Savezu antifašista Srbije, okupljali smo sve antifašiste bez obzira na nacionalnost i republičko poreklo. Među starijim članovima, koji, na žalost, nisu više živi, pomenuću, Vidoja Žarkovića, bivšeg predsednika Saveza komunista Jugoslavije, Miloša Minića, istaknutog srpskog rukovodioca, Miljana Radovića, bivšeg predsednika Saveza komunista Crne Gore, Ljuba Babića, većnika Drugog zasedanja AVNOJ, Radoslava Ratkovića, bivšeg profesora i dekana Fakulteta političkih nauka u Beogradu, Antona Laha, nekadašnjeg Titovog šefa protokola, generala Đorđa Strunjaša, Seada Hadžovića, bivšeg vojnog rukovodioca, dok bih od mlađih članova pomenuo Nebojšu Dragosavca, Aleksandra Krausa i Aleksandra Sekulovića.

Značajno je ovde istaći da je naša organizacija najviše uspeha u radu i organizovanju imala u Vojvodini, što nije čudo jer je Vojvodina u toku rata bila partizanska i u njoj uopšte nije bilo četnika. Na kraju da kažem da sam ja bio predsednik Saveza antifašista Srbije od 2004. do 2012, a pre mene na toj dužnosti su bili Radoslav Ratković i Miljan Radović.

Savez antifašista Srbije je razvio vrlo snažnu aktivnost na javnoj sceni u borbi protiv neofašizma, srpskog nacionalizma i istorijskog revizionizma, a naročito protiv rehabilitacije četništva i njegovog vođe, ratnog zločinca i izdajnika Draže Mihailovića. Kroz istupanja naših organa i naših pojedinih članova, putem bogate izdavačke delatnosti, zatim kroz naše glasilo „Glas istine”, a takođe i putem saradnje s antifašističkim organizacijama u Crnoj Gori, Hrvatskoj, Bosni, Sloveniji i Makedoniji i putem saradnje s nama srodnim nevladinim organizacijama u Srbiji (Žene u crnom, Helsinški odbor za ljudska prava, Centar za kulturnu dekontaminaciju i dr), mi smo se energično zalagali za odbranu autentičnih antifašističkih vrednosti od nasrtaja srpskog nacionalizma i neofašizma. Sve smo to činili u krajnje nepovoljnim materijalnim uslovima i u uslovima potpune medijske blokade i ignorisanja od strane vlasti, bez obzira koje su partije nju činile. Takozvano višestranačje u Srbiji bilo je fiktivno jer su se sve političke stranke nalazile na nacionalističkoj platformi, a time i na pozicijama četničkog pokreta kao vojnog krila srpskog nacionalizma.

Otuda je razumljivo što su vlasti Republike Srbije izvršile potpunu rehabilitaciju zločinačkog četničkog pokreta donošenjem posebnog zakona 2004, kojim su četnike proglasili za antifašiste i izjednačili ih s partizanima. A kada je 2012. za predsednika Republike Srbije izabran Tomislav Nikolić, koji ima titulu četničkog vojvode, i kada je 2015. izvršena sudska rehabilitacija ratnog zločinca i saradnika okupatora Draže Mihailovića, postalo je jasno da je Srbija u celini pretvorena u četničku državu i da je postala plen jedne zločinačke i retrogradne ideologije.

To je istovremeno bio definitivni poraz moje generacije, naše borbe i naših ideala. Ono što je najgore, jeste da taj poraz nismo doživeli od nečega što bi bilo bolje od nas, od nečega što bi bilo, kako je to u Programu SKJ pisalo, još humanije i još ljudskije, u kom slučaju nas takav poraz uopšte ne bi bolelo, već smo poraz doživeli od nečega što je bilo pet koraka nazad u odnosu na naša dostignuća, od nečega što je bilo primitivno, vulgarno, siledžijsko, nehumano i anticivilizacijsko kakvi su bili i jesu srpski nacionalizam i četništvo, kao što su to i njihovi današnji protagonisti i sledbenici. Sve to važi i za ustaše u Hrvatskoj, Rupnikove belogardejce u Sloveniji, baliste na Kosovu, VMRO-vce u Makedoniji i druge slične vampirske ideologije i pokrete na teritoriji Jugoslavije.

Meni, na kraju, ostaje nada da sve ono što smo činili kao Savez antifašista Srbije neće biti uzaludno i da će nove generacije u tome naći inspiraciju i putokaz za konačno oslobašanje Srbije od aveti prošlosti i za njeno čvrsto utemeljenje na vrednostima antifašizma, demokratije, kulturnog i ekonomskog prosperiteta.

Prilozi

Latinka Perović

Reč na komemoraciji Radovanu Pantoviću 9. maja 2017. u Beogradu/
Centar za kulturnu dekontaminaciju

Ovde smo, u Centru za kulturnu dekontaminaciju, da još jednom izrazimo poštovanje i zahvalnost Radovanu Pantoviću, našem savremeniku, saborcu, saradniku, prijatelju i drugu.

Završio se jedan dug život: 96 godina. To je, bezmalo, jedan vek u kome su se smenile nekoliko generacije. Po veličini podviga i posledicama poraza, najprepoznatljivija je ona generacija kojoj je pripadao Radovan Pantović. Ona je iznela oslobodilački rat 1941-1945, podigla i ujedinila razorenu zemlju, pribavila joj međunarodni ugled i dugo vladala bez političke konkurencije.

Ja sam pripadala drugoj, posleratnoj generaciji, ali sam znala za Radovana Pantovića. U jednom periodu - on na državnim, ja na partijskim funkcijama - delili smo vreme i najopštije ciljeve. Ali, znati za nekog i poznavati ga nije isto. Prilika da upoznam Radovana Pantovića pružila mi se tek posle sloma države i promene poretka. On se angažovao u Društvu za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi, kasnije Savezu antifašista Srbije. Ja sam već odavno bila posvećena proučavanju istorije srpskog naroda u 19. i 20. veku. Odlazila sam često u baraku u nekadašnjoj ulici Božidara Adžije, koja je bila sedište Saveza antifašista. Bez grejanja i s neizvesnošću koliko će zbog nedostatka finansija antifašisti u njoj ostati, baraka je postala mesto dijaloga. Pokušavalo se naći objašnjenje za ono što se dogodilo devedesetih godina prošlog veka i nazreti izlaz.

I tada i kasnije viđala sam se s Radovanom Pantovićem i profesorom Miljanom Radovićem, nekadašnjim predsednikom CK SK Crne Gore. Oslanjajući se svako na svoje iskustvo i znanje, vodili smo duge razgovore kroz koje sam otkrivala ličnost Radovana Pantovića. Divila sam se njegovoj posvećenosti opštem dobru i dostojanstvu s kojim je

nosio ličnu tragediju, deleći je samo sa suprugom Mirom. U tim razgovorima saznala sam da piše sećanja. Odluka svakog čoveka da se vrati na svoj životni put uvek zahteva posebnu snagu, spremnost na samorefleksiju. Sam sa sobom, kada više ništa ne može promeniti, pošten čovek nastoji da bude iskren.

Moja podrška sličnim poduhvatima, pa i poduhvatu Radovana Pantovića da napiše svoja sećanja proizlazila su iz mog shvatanja istorije. Ono što nazivamo istorijskom istinom nije unapred dato: to se traži. Istorija ima više lica i više dimenzija. Sve se to mora proučavati. Generacije koje dolaze moraju imati mogućnost da upoređuju i kroz upoređivanje, pored ostalih izvora, i sećanja autora uspostavljaju svoj odnos prema prošlosti.

Boreći se za vreme, Radovan Pantović je svoja sećanja pod naslovom „Dugi hod kroz (ne)vreme i (ne)prilike“ priveo kraju. Pre njegove smrti, porodica mi je poslala rukopis da ga pročitam. U nadi da će taj rukopis, uz neophodnu redakciju, biti i objavljen, danas mogu da kažem da sam, čitajući ga, tek upoznala Radovana Pantovića. Njegova sećanja nisu njegov životopis, ali on je kroz svoj „dugi hod“ u vrtlogu vremena, među ljudima, s mentalitetom koji je dugo nastajao - najbolje objasnio sebe. Iz rukopisa Radovana Pantovića se dobro vidi koliko vreme obeležava ljude, ali koliko se svaki čovek u jednom istom vremenu razlikuje od drugih ljudi. Bez obzira na tradiciju, uslove života, porodično vaspitanje, stečeno znanje, svaki čovek teži da ne postane deo stada: zato mu je potrebna sloboda.

Najveću pažnju u sećanjima Pantović je posvetio Narodno-oslobodilačkoj borbi. Ratovao je na jugu Srbije koji je, osim nemačkim okupatorom, bio pritisnut, po zlu upamćenom, vojskom nemačke saveznice Bugarske, a zatim domaćim kvislinzima: četnicima Koste Pećanca, kasnije Draže Mihailovića, nedićevcima i ljotićevecima. Ostavljen sebi, posle Užica, jug Srbije je bio izložen odmazdama i zločinima. Teško je bilo organizovati otpor: u narodu je postojao strah i nepoverenje. Radovan Pantović je period 1941-1945. opisao s preciznošću odličnog udžbenika: fakta bez epiteta. Pitala sam suprugu da li je, možda, vodio u ratu dnevnik. Nije, rekla mi je, ali je mnogo čitao. Ali, Pantovićeva sećanja nisu eklektička: opisano u njima je i doživljeno. Daleko od vojnog i partijskog vrha, komunisti na jugu Srbije imali su u rukama, na osnovu opšte orijentacije koju je davao subjekt otpora, vlastitu inicijativu. Za početak, znali su da prioritet ima otpor okupatoru, a zatim da „nema povratka na staro“. To jest: nepovratno su otišli oni

koji su potpisali Trojni pakt, ali i oni koji su ga doveli u pitanje, a zatim, zajedno s kraljem, napustili zemlju. Ta parola će dobijati nove sadržaje, ali nikad do kopiranja sovjetskog iskustva.

Instiktivno osećajući čvrstu povezanost čoveka i istorije, Radovan Pantović je nastojao da sačuva sećanje na svakog ilegalca, borca, saradnika. Ostavio je skice za portrete Radoša Jovanovića Selje, Dragog Stamenkovića, Dobrice Ćosića. Drugačija su, međutim, Pantovićeva sećanja na 1943-1944. Ali, ne samo zato što je osećao da mu ističe vreme za pisanje. Najteže je zapravo bilo već prošlo: došlo je do promene odnosa snaga na frontovima. Odbrana Staljingrada i Kurska bitka dale su dokaz da Hitler nije nepobediv. Narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji davala je više od nade da je obnova zemlje moguća. Borbe na jugu Srbije postale su deo celine.

Za Radovana Pantovića rat je bio najveće ljudsko iskušenje. I on je osećao ono što je Koča Popović rekao: „Najvažnija je bila Prva proleterska, sve ostalo je službovanje.“ Posle rata, Pantović je dosta vremena proveo na poslovima vezanim za poljoprivredu. Možda i zbog toga što je pre rata završio nižu poljoprivrednu školu u Prokuplju; za srednju u Negotinu nije bilo mogućnosti. Otisnuo se u potragu za poslom: fabrike u Zemunu i Nišu. Kontakt s levo orijentisanim studentima, socijalna literatura. To je put mnogih pripadnika njegove generacije.

Radovan Pantović posle rata nije bio u centrima odlučivanja o strateškim pitanjima. Bio je na mestima na kojima je mogao bolje da oseti stvarnost. Otuda su i njegova kazivanja o sukobu sa Staljinom 1948. bez ideološke „patnje“, više pragmatična. Prvu podeljenost on oseća u slučaju Milovana Đilasa. Ne prihvata razbijanje jedinstva partijskog vrha, ali mu je bliska njegova kritika privilegija.

Radovan Pantović nije govorio o svemu važnom, ali u onome o čemu je govorio oseća se mera, pokušaj razumevanja, odsustvo pretenzija. Ipak, njegovoj pažnji nisu izmakle pojave nacionalizma. Njegovim glavnim manifestacijama smatrao je Memorandum SANU i Osmu sednicu CK SK Srbije. Slom Jugoslavije doživeo je kao tragediju. U poslednjem poglavlju svojih sećanja - „Rušenje snova“ napisao je:

„Za mene i za moju generaciju učesnika u Narodnooslobodilačkoj borbi raspad Jugoslavije predstavljao je težak psihološki šok i neopisivu tragediju. Ja i moja supruga Mira, koja je takođe nosilac „Partizanske spomenice 1941“, krenuli smo u oružanu borbu radi odbrane i oslobođenja domovine, a to je bila Jugoslavija. Mi jesmo za vreme rata pevali pesmu:

*'Toplički smo mladi partizani,
mi volimo naš rodni kraj',*

ali smo bili svesni da nema slobode za Toplicu bez slobode Jugoslavije“.

Ipak, Radovan Pantović nije samo patio zbog mešanja snova svoje generacije i svojih vlastitih. Pitao se gde su uzroci katastrofe. Odbijao je teoriju zavere. Smatrao je opasnim stanovište novih političkih partija o tome da treba krenuti od nule i koje su svoj legitimitet zasnivale na negaciji svega što je učinjeno posle 1941. Pomišljao je da je rešenje bilo u dvopartijskom sistemu: u jednoj partiji bili bi pravi komunisti, u drugoj - njihovi protivnici. Čista podela: kao u ratu. U prednostima njegove generacije bila su, međutim, sadržana i njena ograničenja. Društvo je postajalo sve složenije, novi su bili izazovi i zahtevali su nove ljude.

Uz dokaze da se ideologije ne menjaju lako, koje je pružio i on sam, Radovan Pantović nije bio dogmata. Znao je da nijedno društvo koje teži slobodi i demokratiji ne može da ignoriše potrebu da se menja. Kako i u kom pravcu, o tome nije bilo saglasnosti, a ni spremnosti da se do nje dođe.

Savremenici, a naročito saborci, pamte Radovana Pantovića kao čoveka akcije. Ja sam danas želela da podstaknem sećanja na njega kao čoveka mišljenja, preispitivanja, odgovornosti. U svom „dugom hodu“ kroz život koji je, eto, obuhvatio jedan vek, Radovan Pantović je ostao privržen slobodi i svakog naroda i svakog čoveka. A njegov život, kao i život svakog čoveka, „križni je put, a nije Ikarov let“ - kako je pevao Miroslav Krleža.

Nebojša Dragosavac

Četvrt veka u Savezu antifašista Srbije

Gotovo četvrt veka Radovan Pantović bio je u središtu aktivnosti i angažovanja Saveza antifašista Srbije, odnosno Društva za istinu o antifašističkoj Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, organizacije čiji je pravni i programski naslednik Savez antifašista Srbije.

Društvo iz kojeg je izrastao današnji Savez antifašista Srbije nastajalo je u vreme duboke društveno-političke krize u Jugoslaviji krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina sada već prošlog veka. Tom vremenu je u čitavoj zemlji, a posebno u Srbiji, svoj pečat utisnula famozna 8. sednica tadašnjeg Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije promovisući duh netolerancije i svojevrsno političko siledžijstvo blisko onome što smo označavali kao staljinizam i čemu su se ratna i posleratna generacija svojevremeno odlučno suprotstavljale. Na udaru su se odjednom našle tekovine i vrednosti afirmisane u veličanstvenoj Narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda u Drugom svetskom ratu na kojima se zasnivala zajednička država - bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost, socijalizam s ljudskim likom. Širom su otvorena vrata ekstremnim nacionalizmima i njihovim međusobnim prepucavanjima. Umesto razgovora i dogovora, nametani su sukobi; umesto saradnje i solidarnosti, nuđena je mržnja.

I među onima koji su imali partizanska iskustva došlo je do podela. Mnogi su podlegli ratno huškačkim parolama u smislu „Srbija se saginjati neće“, pa je i boračka organizacija prihvatila da bude poslušnik miloševićevske politike. Oni koji su već tada shvatili u kakav sunovrat vode najave da ni oružana razrešenja nisu isključena i pretnje da „mi znamo da ratujemo“ smatrali su svojom moralnom obavezom da se zlu suprotstave i probude snage razuma. Dva su krupna povoda podstakla njihovo okupljanje: da se potvrdi međunacionalna solidarnost u tradicionalno internacionalnom slobodarskom Beogradu, glavnom gradu svih jugoslovenskih naroda i narodnosti i spreče njihovi sukobi i, drugo, da se povodom stogodišnjice rođenja Josipa Broza Tita afirmišu principi i vrednosti na kojima se zasnivala Jugoslavija kao socijalno odgovorna država ravnopravnih naroda i građana. A bilo je to u vreme

kada su mnogima s „nepodobnim prezimenima“ u Beogradu u poštanske sandučice ubacivane poruke da više nisu poželjni...

Posle više neformalnih okupljanja i aktivnosti, Društvo za istinu o antifašističkoj Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945. zvanično je registrovano 1994. Prvi predsednik bio je Radovanov Topličanin Radošin Rajović, univerzitetski profesor i svojevremeno sudija Ustavnog suda Srbije. U februaru 1996, za predsednika je izabran general Veljko Miladinović, u vreme odbrane Užičke republike 1941. pripadnik jedne od partizanskih jedinica koje su, uz legendarni i listom izginuli Radnički bataljon, ovekovečen u čuvenoj pesmi Slavka Vukosavljevića, branili Kadinjaču. Izabrano je i pet potpredsednika među kojima je bio i Radovan Pantović.

Posle Veljkove smrti, dužnost predsednika obavljao je profesor dr Miljan Radović koji je, u vreme kada je Miloševićeva takozvana „antibirokratska revolucija“ rušila sve neistomišljenike, bio predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore. Skupština Društva juna 1998. za predsednika je izabrala dr Radoslava Eru Ratkovića, osnivača i višegodišnjeg dekana Fakulteta političkih nauka u Beogradu koji je jedno vreme bio i predsednik Ustavnog suda Srbije. Radovan Pantović je ponovo biran za jednog od šest potpredsednika, a ostali su bili Živko Blagojev Čađa, Rahmija Kadenić, Vladimir Krstulović, Svetozar Oro i Vidoje Žarković. Potpredsednik je bio sve do aprila 2009, kada je Ratković zamolio da bude oslobođen predsedničke dužnosti, a Radovan prihvatio da je preuzme s tim da je što pre preda nekom od mlađih antifašista. U skladu s tim, 9. aprila 2013. za predsednika je izabran Aleksandar Kraus.

Sve ovo vreme, dakle, bio je u središtu svih aktivnosti Društva, odnosno Saveza antifašista. A one su bile mnogobrojne i raznovrsne. Organizovane su tribine, okrugli stolovi i drugi skupovi, obeležavani su za antifašističku borbu značajni datumi, gotovo svakodnevno se reagovalo na aktuelna društveno-politička zbivanja, borilo se protiv rehabilitacija kvislinga i saradnika s okupatorima u Drugom svetskom ratu, protiv istorijskog revizionizma. Društvo se obraćalo predsednicima države, parlamenta, premijerima i drugim odgovornim ličnostima, Ustavnom i drugim sudovima, štampalo knjige i druge publikacije iznoseći nepobitne činjenice koje potvrđuju stavove i programska opredeljenja Društva. Kada bi se sve to pojedinačno navodilo, bila bi to opširna istorija organizacije, a dobrim delom i države u kojoj živimo. Bitno je, međutim, da se izdvoje tri događaja u kojima je Radovan najneposrednije učestvovao ili bio najodgovorniji organizator.

Bio je, između ostalog, predsednik odbora za organizaciju tematskog skupa "60. godišnjica antifašističkog ustanka u Jugoslaviji 1941" koji je održan u Beogradu 21. decembra 2001. Tako je ne samo obeležena jubilarna godišnjica ustanka već je, posmatranjem s istorijske distance, dat i doprinos temeljnijem sagledavanju početka Narodno-oslobodilačke borbe u svim delovima nekadašnje Jugoslavije. Deset godina ranije, u osvit novih ratova, nije bilo moguće da se, povodom 50. godišnjice ustanka, realno govori o njegovom pravom značaju i smislu jer je Narodnooslobodilačka borba bila podvrgnuta najžešćim manipulacijama i napadama ekstremnih nacionalističkih snaga.

Posebnim Radovanovim zalaganjem okupljen je značajan broj kvalifikovanih učesnika - naučnika i neposrednih svedoka - koji su skupu i izdatoj publikaciji obezbedili naučnu zasnovanost i polemični karakter predočavanjem i rezultata novijih istorijskih istraživanja.

Da bi se zaokružile pojedine tematske celine, ukazalo na različita viđenja pojedinih spornih pitanja i da bi se, pre svega, sagledala celina i jedinstvenost narodnooslobodilačkog pokreta na čitavoj teritoriji nekadašnje zajedničke države, s obzirom da nije bilo mogućnosti da se na samom skupu obezbedi neposredno prisustvo učesnika iz svih novonastalih država na prostorima nekadašnje Jugoslavije, organizacioni odbor skupa i redakcija zbornika učinili su naknadne napore da se to u sadržaju nakon skupa izdate knjige što manje oseti.

Na ovom skupu Radovan je imao uvodno izlaganje. Poslednjih deset i više godina, rekao je između ostalog, uporno se nastoji da se 1941. i ceo period okupacije i borbe naroda za oslobođenje izbrisu iz istorijske svesti naroda. A ukoliko se nešto o tome vremenu i govori, čini se to s mnogo falsifikata, tendenciozne jednostranosti i pristrasnosti. Insistiranje, najčešće vrlo neodgovorno i bez validnih dokaza, na olakom menjanju i ukidanju davno uspostavljenih ocena ključnih istorijskih događaja i izmišljanje novih "istina", čin je koji se preduzima iz dnevno-političkih potreba. Samo se time može objasniti prećutkivanje teških zločina koje su počinili okupatori i njihovi domaći pomagači i pripisivanje grehova i zločina partizanima koje oni nisu počinili. To je očigledan pokušaj političke manipulacije.

Posebnu pažnju i analizu zaslužuje činjenica da nije bilo, i još nema, dovoljno otpora i javnog suprotstavljanja ovoj poplavi neistina, poluistina i falsifikata. U atmosferi populizma i nacionalističke euforije, ponovo su oživela i uskočila na javnu scenu retrogradna i davno osuđena politička i ideološka gledišta usmerena na podsticanje šovinizma, međunacionalne netrpeljivosti i političke isključivosti.

Takva agresivna kampanja falsifikovanja naše novije istorije imala je, svakako, svog velikog udela u podsticanju vandalskog devastiranja, uklanjanja i skrnavljenja spomenika i spomen-obeležja posvećenih oslobodilačkoj borbi protiv fašizma. Kad danas pogledamo slike i tragove te rušilačke i zločinačke aktivnosti u vremenu od 1991-1999, vidimo koliko je bezumlja, mržnje i divljaštva tih godina bilo na javnoj sceni i koliko su demokratska, antinacionalistička i antifašistička raspoloženja tada bila potisnuta.

Živimo u vremenu kada u društvu ima i previše političkih sukoba i, često, neopravdanih i ishitrenih deoba. Naše suprotstavljanje negatorskoj kampanji i falsifikatorima nije motivisano željom da otvaramo nove, niti da obnavljamo stare frontove i podele. Jednostavno, smatramo svojom građanskom i moralnom obavezom i pravom da ne ćutimo kada se vrše gruba krivotvorenja i lansiraju neistine u vezi s Narodnooslobodilačkom borbom. U zalaganju za punu istinu o NOB, istovremeno smo odlučno protiv svakog apologetskog i nekritičkog pristupa u razmatranju naše novije istorije pa i istorije NOB - naglasio je Pantović.

Pomirenje četnika i partizana o kome se danas često govori - faktički je ostvareno u jesen 1944. i početkom 1945 - pozivom kralja Petra II da se sve snage stave pod Titovu komandu i Titovom amnestijom svih koji ruke nisu okrvavili zločinima. Današnji pozivi na pomirenje uslovljeni priznavanjem grubih izmišljotina na štetu Narodnooslobodilačkog pokreta, a u korist kolaboracionista i kvislinga, faktički su poziv na nove podele i sukobe. Zagovornici teze o pomirenju ne govore kako i na kojim pitanjima i principima bi se vršilo mirenje, na koje vreme bi se odnosila preispitivanja, ko bi to činio i u čije ime. Zar misle da je moguća neka dogovorna istorija koja bi pomirila dva potpuno suprotna politička koncepta - antiokupatorski i oslobodilački koji se zalaže za bratstvo i jedinstvo i ravnopravnost svih naroda, s jedne, i kolaboracionistički, konzervativno-nacionalistički, s druge strane, koji se, uz sve ostalo, kompromitovao i etničkim "čišćenjima" genocidnog karaktera?

Juna 2008, delegacija Saveza antifašista Srbije u kojoj su bili Radovan Pantović, Sead Hadžović, Radoslav Đerić, Nebojša Dragosavac i Goran Despotović učestvovala je na svečanosti povodom 65. godišnjice bitke na Sutjesci. Brojnom delegacijom i izlaganjem na ovom skupu Savez antifašista je želeo da naglasi da su iskrena i istorijski utemeljena samo ona slavljenja bitke na Sutjesci koja podrazumevaju da ova epopeja pripada svim jugoslovenskim narodima kao deo zajedničke antifa-

šističke borbe kojoj su svi priložili isvoje žrtve. A to znači da su za Savez antifašista Srbije neprihvatljive proslave koje Sutjesku tretiraju kao srpsku stvar, a koje se izdvojeno organizuju od strane boračke organizacije Republike Srpske, a podržava ih SUBNOR Srbije.

U tom smislu, Radovan je i govorio na proslavi koju je organizovao Savez antifašista i boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine i na kojoj su, pored Saveza antifašista Srbije, bile zastupljene boračke i antifašističke organizacije Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, antifašisti od Kopa, Splita, Makarske, Dubrovnika do Podgorice, Berana, Žabljaka, među kojima i preživeli borci sa Sutjeske ali i pripadnici mlađih generacija koji su u oštećenom ali prkosnom spomen-muzeju na mnogobrojnim pločama s imenima poginulih tražili i nalazili imena svojih dedova ili ljudi iz zavičaja.

„Čast mi je što, u ime Saveza antifašista Srbije, mogu da pozdravim ovaj svečani skup Saveza antifašista i boraca NOR BiH i sve vas koji ste došli da se poklonite senima palih boraca na Sutjesci - rekao je Radovan tog 14. juna 2008. „Pre 65 godina na ovom mestu su ispisane najsvetlije i najčasnije stranice istorije jugoslovenskih naroda, koje obavezuju buduća pokolenja da budu sastavni deo njihovog kolektivnog sećanja.

Ovde, na tromeđi Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije, u odsudnoj i veličanstvenoj bitki, Titove divizije i brigade onemogućile su nameru fašističkih sila da unište Vrhovni štab NOB i glavninu njegovih snaga i odnele pobedu nad elitnim jedinicama Hitlerove soldateske i njegovih saveznika. Posle te bitke, borba za oslobođenje Jugoslavije bila je u stalnom usponu do konačne pobede.

Ovde, na Sutjesci i oko nje, u sudaru s fašističkim snagama, ostavilo je svoje živote sedam i po hiljada mladića i devojaka - partizanskih boraca, pripadnika svih naroda Jugoslavije i tako se svrstali u svojevrсну 'mrtvu stražu', koja podseća na visoku cenu kojom je plaćena sloboda i koja upozorava da se u budućnosti pošast fašizma nikada ne ponovi.

Teško mi pada, dragi prijatelji, što moram baš na ovom mestu i ovom prilikom da ukažem na zapanjujuće uporno nastojanje nekih političkih snaga i pojedinih istoričara da se bitke i pobede nad fašizmom, kakva je bila na Sutjesci, i žrtve koje su u tim bitkama podnete, svesno potiskuju u zaborav ili se prikazuju u falsifikovanim varijantama, a hvale i veličaju otvoreni saradnici i saveznici okupatora na poslu da se naši narodi drže u ropstvu.

U poslednjih 20 godina na području Jugoslavije, negde manje, negde više, kao posledica neodgovorne, pre svega, velikonacionalističke

politike, javile su se raznovrsne profašističke manifestacije, koje su podstakle razbijanje SFRJ i zapretile da ponovo ugroze osnovne ljudske slobode i elementarna prava čoveka na rad i život u slobodnom društvu.

Pitamo se: ako se progone i ubijaju ljudi zato što pripadaju drugoj naciji; ako se likvidiraju ljudi drugačijeg političkog i ideološkog opredeljenja; ako se ubijaju novinari što ne prihvataju cenzurisano izveštavanje i pisanje, ili političari koji svojim ugledom mogu biti 'nezgodni' politički protivnici; i ako se zarobljenici u ratnim sukobima, razoružani, masovno ubijaju, a zločinci veličaju i hvale - šta je to, ako ne fašizam na delu!

Samo to je dovoljan razlog da apelujemo na sve razumne i demokratski orijentisane građane da se blagovremeno suprotstavljaju pojavama oživljavanja šovinizma, međunacionalne mržnje i ekstremnog nacionalizma, da ne nasedaju na podmetanja lažnog patriotizma i da po principu „svako u svom dvorištu i u svojoj sredini“ pruže odlučniji otpor pomenutim pojavama.

S pravom očekujemo od državnih organa i svih demokratskih i pozitivnih društvenih snaga da ne potcenjuju pomenute negativne pojave i da se blagovremeno i odlučno protiv njih angažuju. Svi, a posebno država, moraju se organizovati da nas fašizam ne zatekne na spavanju.

Država, organi vlasti i sve demokratske snage moraju shvatiti da se brže uključivanje u evrointegracije može ostvariti ako se odlučnije i efikasnije borimo protiv profašističkih, antidemokratskih izgređa i prakse. S antifašističkom legitimacijom bićemo mnogo brže i s dobrodošlicom prihvaćeni u evrointegracijske tokove. S nacionalističkim i radikalističkim barjacija, s ratničkom muzikom i pretećim parolama - ostaćemo na koloseku zaostalih i siromašnih.

Savez antifašista Srbije se zahvaljuje Savezu antifašista i boraca NOR BiH i svima koji su ovaj skup organizovali, na pozivu da prisustvuemo današnjoj svečanosti. Shvatamo to kao poziv na dalju i veću saradnju na liniji antifašizma, slobode i demokratije, na pravcu ostvarivanja proverenih društvenih vrednosti narodnooslobodilačkog antifašističkog rata u Jugoslaviji, kao što su bratstvo, ravnopravnost naroda, tolerancija i miroljubivo ponašanje i odlučno odbacivanje sile u rešavanju problema u međusobnim odnosima. U svemu tome centralno mesto treba da ima politika mira i razumevanja među narodima i državama.

Slava i hvala herojima Sutjeske!“

Tog 14. juna Radovanove reči u Dolini heroja u više navrata propraćene su aplauzom.

Među zaduženjima koje je imao Radovan bilo je i ono koje se odnosilo na promenu imena naše organizacije. Bio je na čelu radne

grupe koja je bila dužna da prikupi sva mišljenja i dođe do predloga koji će predočiti organima Društva - Izvršnom odboru, Savetu, Skupštini. Posmatrano s vremenske distance, vidi se bolje koliko je to bio složen i osetljiv poduhvat.

Problem je postojao od samog osnivanja Društva i prihvatanja imena - Društvo za istinu o antifašističkoj Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945. Već tada je konstatovano da ono nije najsrećnije rešenje i da se „u hodu“ treba doći do boljeg. Tako je još 1995. Miloš Minić zapisao da su se od početka stvaranja Društva među osnivačima sudarale dve koncepcije: prva, da Društvo bude onakvo kako je i počelo delatnost i, druga, da bude udruženje antifašista. Prvo gledište, zapisao je Minić, većina je podržavala. Nametnuli su ga borci - generali i bivši vojni rukovodioci NOR i JNA, a njihova glavna motivacija bila je da odbrane Narodnooslobodilački rat od blaćenja i to ne samo od sledbenika četništva, već i od strane svih nacionalista i ideoloških antikomunista. Ali, time je Društvo osuđeno da u njegovom članstvu preovlađuju „sede glave“. Društvo stoji pred problemom da se prilagodi mladima i srednjoj generaciji koji bi preuzeli u svoje ruke i odbranu i tradiciju Narodnooslobodilačkog rata. Oni bi aktivnost Društva usmerili na aktuelna životna pitanja naroda, među kojima i na akciju protiv fašizma, nacionalizma, šovinizma, rasizma, nacionalne i verske netrpeljivosti i mržnje, za ravnopravnost svih, i kao građana i kao pripadnika različitih nacija i religija.

Ostalo je zabeleženo da je Radovan Pantović još krajem 2000, početkom 2001. konstatovao da ime Društvo za istinu o antifašističkom NOB nameće utisak da je Društvo glavni arbitar u utvrđivanju istine, ili da u svakom spornom pitanju koje se odnosi na NOP polazi s apologetskih, pristrasnih pozicija. U prilog promene imena navedeni su razlozi počev od praktičnih - da bude kraće i jednostavnije za svakodnevno javno komuniciranje, pa do toga da i imenom treba izraziti najširi antifašistički i demokratski karakter okupljanja, delovanja i organizovanja. Postojala su i mišljenja da dosadašnje ime ne treba menjati. U svakom slučaju, treba uvažiti mišljenje većine članstva, pri čemu valja istaći i to da nikada u Društvu nije postojao stav da sve što se događalo u toku NOB ne može biti podložno kritičkoj proverbi. Pod istinom se uvek podrazumevao kritički odnos a ne dogma.

Procedura za promenu imena krenula je krajem maja 2003. Na osnovu zaključaka Saveta Društva, Izvršni odbor je formirao radnu grupu kojoj je na čelu bio Radovan Pantović. Dugo se radilo dok se nije došlo

do predloga koji je razmatran na dve sednice Izvršnog odbora pri čemu se s predlogom radne grupe saglasila većina njegovih članova. U čita-vom postupku nastojalo se da se mišljenja maksimalno usaglaise i da se glasanju pristupi tek kada budu iscrpljene sve mogućnosti da se dođe do konsensusa. Polazilo se od toga da je demokratski da se čuje glas manjine, ali i od neophodnosti da se uvažava stanovište većine. U skladu s tim, pred Savet se izišlo s predlogom radne grupe i Izvršnog odbora, ali su mu predočeni i predlozi i stavovi onih koji su ostali u manjini.

Savet se sastao 8. decembra 2004. i za 25. april 2005. zakazao održavanje 6. skupštine Društva u čiji je dnevni red uvršten i detaljno obrazložen predlog o promeni imena Društva u SAVEZ (DRUŠTVO, UDRUŽENJE) ANTIFAŠISTA SRBIJE. Pored ovog predloga, iza kojeg je stajala većina članova Saveta kao i podružnice Društva, Skupštini su predočena i dva manjinska. Svetozar Oro je predlagao da se ime promeni u DRUŠTVO ZA ISTINU O ANTIFAŠISTIČKOJ BORBI I JUGOSLAVIJI (1941-1991), a Jovo Ninković zalagao se za ime DRUŠTVO ZA ISTINU O STVARANJU I RAZBIJANJU JUGOSLAVIJE.

Aprilska Skupština, međutim, razišla se ne obavivši predviđeni posao. Grupa članova Društva organizovano je nastupila s ciljem da se onemogućí rasprava o predlogu za promenu imena Društva. Omalovažene su prethodne odluke Izvršnog odbora i Saveta donete na osnovu višegodišnjih rasprava kao i opredeljenja podružnica u Novom Sadu, Pančevu i Sremskoj Mitrovici. Rasprave povodom neuspele Skupštine prenete su i u širu javnost.

Jedno vreme se živelo u uverenju da će neuspela sednica Skupštine moći da se nastavi, ali se uzavrela atmosfera nije smirivala. Da bi se očuvala jedinstvena organizacija, Izvršni odbor je na sednicu Saveta krajem 2005. izišao s kompromisnim predlogom, to jest, s dvostrukim imenom u jednom - SAVEZ ANTIFAŠISTA SRBIJE – DRUŠTVO ZA ISTINU O ANTIFAŠISTIČKOJ BORBI. Ovom prilikom Radovan Pantović prisutne je podsetio na reči Miloša Minića od pre deset godina i rekao da je novo što su sada „sede glave“ u Društvu postale još belje, što se broj članova osetno proradio i što oblici agresivnog nacifašizma sve češće nameću direktnu borbu za koju su potrebni novi i mladi ljudi koji će tu borbu s pozicija našeg Društva nastaviti i kada nas ne bude bilo. Ti novi borci postoje, oni vode bitke, no problem je što mi kao Društvo najčešće nismo s njima i ne činimo sve što bi bilo nužno da oni budu s nama i u našim redovima.

Dodao je da je predlog novog imena izraz i želje da se otvorimo prema mlađim generacijama, a izvire iz svesti da je neophodno stvarati platformu na kojoj će se okupljati i udruživati sve antifašističke snage. Savremena odbrana antifašizma ne treba da bude svedena pretežno na neophodnu odbranu istine o antifašističkoj epopeji na ovim prostorima, već se ta borba mora sve više širiti na evropejstvo, modernost, demokratiju, borbu za ljudska prava i socijalnu pravdu, etiku i civilizacijske standarde, otvorenost prema drugima i toleranciju kao uporištu današnjeg antifašističkog fronta u kome će, kao tridesetih i četrdesetih godina prošlog stoleća, prednjačiti mladi, buntovni, obrazovani i otvoreni za novo, humano i univerzalno.

Vrednosti Narodnooslobodilačke borbe i borbe za istinu o njoj nezamenljiva su inspiracija i putokaz jer su te vrednosti trajno aktuelne kao deo najširih civilizacijskih dostignuća. Predlog se, dakle, ne odnosi isključivo na ime, već je reč i o korigovanju programske orijentacije u smislu preuzimanja obaveze da naša organizacija, budući savez, pravovremeno reaguje na aktuelne pojave nacifašizma, šovinizma, podsticanja međunacionalne netrpeljivosti, grubog kršenja ljudskih prava, socijalne diferencijacije na štetu najširih slojeva građana. Pored ostalog, Radovan je tada naglasio i obrazložio da su netačne tvrdnje da se promenom imena ukidaju obaveze i zadaci Društva da se bori za istinu o NOB i SFRJ.

Protivnici promene imena obrazlagali su uverenje da se novim imenom Savez antifašista Srbije „nepravilno usmerava na recidive poraženog i umrlog fašizma koji više od 60 godina ne predstavlja glavnu već sporednu opasnost“. Smatrali su kako iz novog imena proizlazi da je borba protiv savremenog nacifašizma važnija od borbe protiv obezvređivanja tekovina NOB i Jugoslavije, što im je neprihvatljivo. Predlagali su da pobornici novog imena formiraju novu organizaciju.

Pošto nije moglo da se dođe do konsensusa, većinom glasova članova Saveta odlučeno je da se pomenuti predlog dostavi Skupštini Društva koja ga je dvotrećinskom većinom usvojila 13. juna 2006. Izvestan broj članova Društva, koji su bili protiv promene imena i ostali ubedljiva manjina, osnovali su novu organizaciju s vrlo sličnim imenom prethodnoj - Društvo za istinu o NOB i Jugoslaviji. U izlaganjima na svojoj izbornoj skupštini izrekli su i neke netačne konstatacije o Savezu antifašista Srbije, a među njima i tvrdnju da Savez antifašista okreće leđa Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji. S naše strane, odgovor je bio: prekinimo svaku dalju polemiku; usmerimo snage u ostvarivanje istih ciljeva i zadataka.

PRILOZI

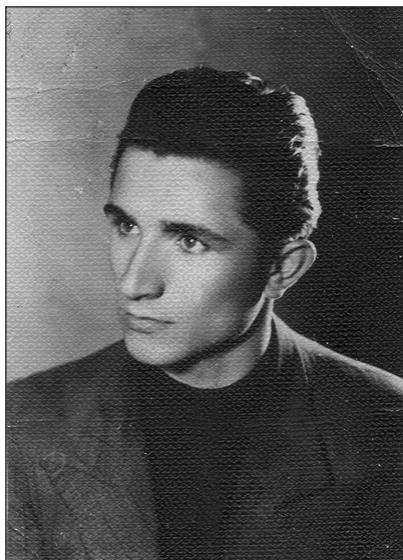
Posle toga, kompromisno ime organizacije postalo je besmisleno. Od 29. novembra 2007, naša organizacija je - Savez antifašista Srbije, a s Društvom za istinu o NOB i Jugoslaviji nastojimo da održavamo korektno odnose, pri čemu se Radovan Pantović neprestano trudio da pruži što veći lični doprinos.

¹ Miroslava Mira Milošević-Pantović bila je član Saveta Republike Srbije do 1991 (Prim. redaktora)

Foto album

FOTOALBUM

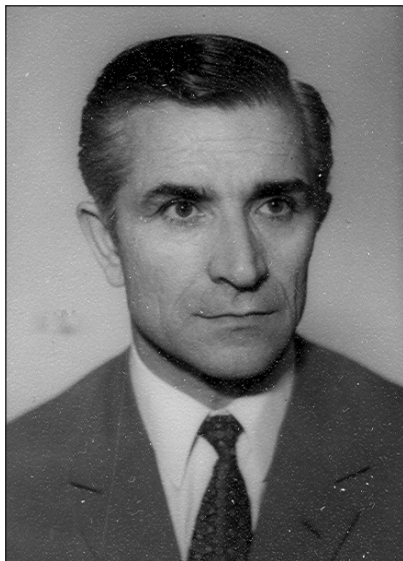
Radovan Pantović kao mladi radnik u Zemunu uoči Drugog svetskog rata

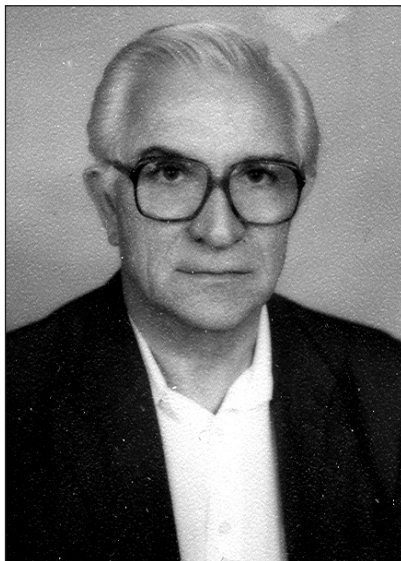
Toplički partizan: Radovan Pantović snimljen leta 1943. u Jablanci

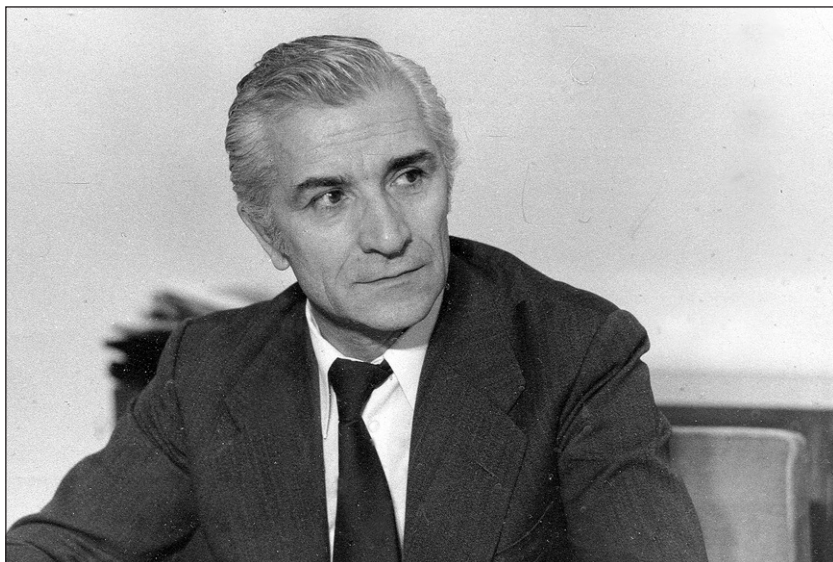
3a Saborac u ratu, supruga u miru:
Radovanova životna saputnica Mira Milošević Pantović

Radovan Pantović posle Drugog svetskog rata

Radovan Pantović u poznijim godinama

Radovan Pantović u vreme kada je bio član Saveznog izvršnog veća – tadašnje jugoslovenske vlade

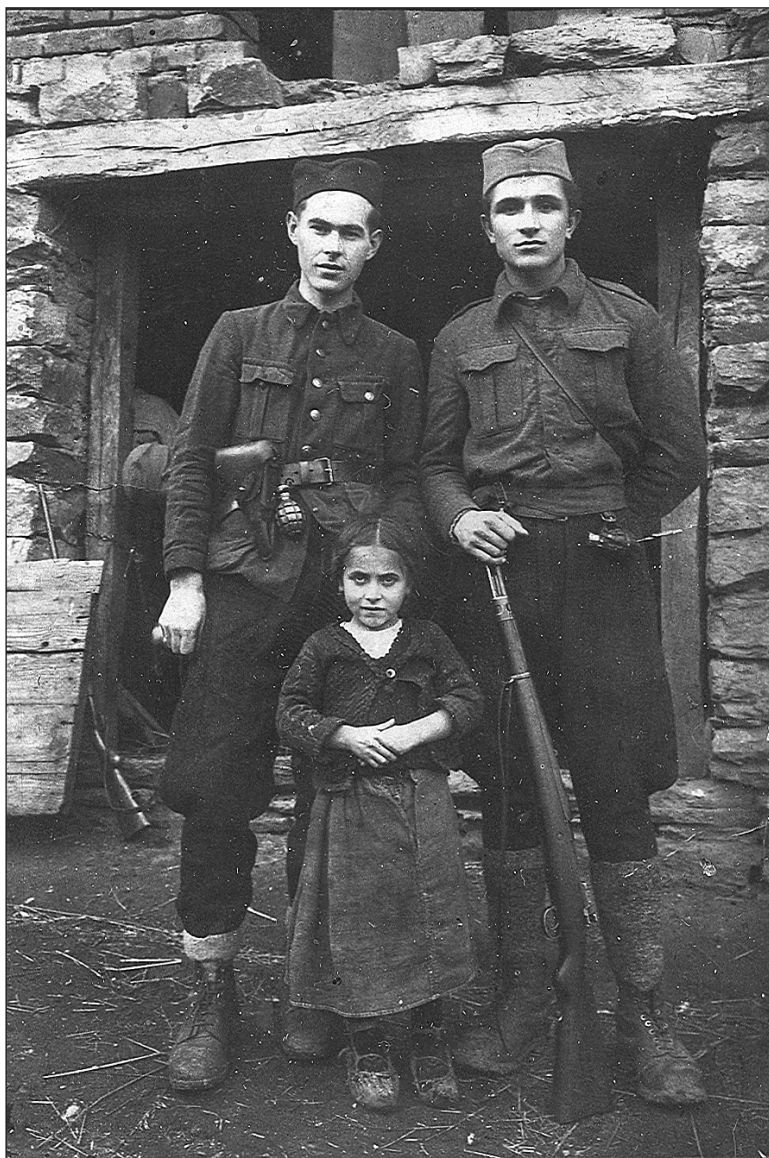
FOTOALBUM

Članovi skojevskog rukovodstva Toplice sa Ratkom Pavlovićem Ćićkom pre njegove pogibije 1943. Ćićko je prvi s desne a Radovan Pantović prvi sa leve strane

Članovi topličkog skojevskog rukovodstva snimljeni leta 1943. u selu Granice u Pustoj reci. Kraj Radovana Pantovića je Nada Karajčić

Dragi Stamenković i Radovan Pantović u Brestovcu krajem 1943.

FOTOALBUM

Slavnik, krajem decembra 1943. godine – Radovan Pantović sa grupom partizana. U manjoj grupi je u donjem redu, a u većoj u sredini.

Deo polaznika omladinskog (skojevskog) kursa u Pustoj reci 18. februara 1944.
Radovan Pantović je u gornjem redu, treći sa leve strane

Rukovodstvo SKOJ- a Toplice marta 1944. godine. Radovan je prvi u gornjem redu

FOTOALBUM

Grupa partijskih i skojevskih rukovodilaca snimljena početkom 1944. U gornjem redu: Mirko Perović, Dragi Stamenković, Dobrica Ćosić i Radovan Pantović

Toplica, proleće 1944: tehnika Agitpropa Pokrajinskog komiteta KPJ. Leđima je okrenuta Mira Milošević, kasnije Pantović, sedi Tanasije Mladenović, a iznad njega je Milorad Panić Surep

U Jablanici, avgusta 1944. Radovan Pantović dole desno

Bliži se kraj rata: partizanska vojska seljačka odela zamenila je uniformama. Radovan Pantović sa saborcima

FOTOALBUM

Jesen 1944: u sredini grupe partizana, drugi sa desne strane je Dobrica Ćosić

Jesen 1944: Redakcija „Mladog borca”
Radoslav Ratković, Vuksan Bulatović, Dobrica Ćosić i Zoran Jovanović

Tri dana posle oslobođenja Prokuplja, narod i omladina dolaze u grad na masovni skup. Jedan od govornika na ovom velikom narodnom zboru 12. oktobra 1944, bio je Radovan Pantović

Grupa delegata Prvog kongresa Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Srbije (USAOS), održanom u Beogradu od 16. do 18. novembra 1944. U prvom redu, dole drugi sa desne strane je Radovan Pantović, jedan od referenata na kongresu

Mladi supružnici: Mira Milošević i Radovan Pantović neposredno po stupanju u brak po završetku kongresa USAOS-a. Slikali su se u studiju N. Stefanovića na Bulevaru kralja Aleksandra 28

Radovan Pantović sa Dragim Stamenkovićem početkom 1945. u Beogradu

FOTOALBUM

U slobodnom Beogradu, krajem 1944.
ili početkom 1945:
Radovan Pantović sa Radelom
Mladenovićem, članom Pokrajinskog
komiteta SKOJ-a Srbije

Krajem 1944, ili početkom 1945. na uli-
cama Beograda

Poseta maršala Tita Nišu 1952.godine. Kao sekretar Sreskog komiteta komiteta KPJ, Radovan Pantović je pozdravio Tita, celo vreme bio u njegovoj pratnji i u Titovu čast održao zdravicu na svečanom ručku u Niškoj Banji. Sa Titom je bio i sin Miša.

Radovan Pantović
DUGI HOD KROZ (NE)VREME
I (NE)PRILIKE

Izdavači
SAVEZ ANTIFAŠISTA SRBIJE
Beograd, Radoslava Grujića 11a
E-mail: savez.antifasista.srbije@gmail.com

DANGRAF d.o.o.
Beograd, Alekse Nenadovića 19-23
www.danas.rs

Za izdavače
Aleksandar Kraus
Dušan Mitrović

Plasman

Grafička produkcija
PREPRES: DRAGAN STOJKOVIĆ
ŠTAMPA SCRIPTA INTERNACIONAL/ Beograd

Tiraž
200 primeraka

Prvo izdanje
2018.

ISBN
978-86-